

Тіл. Әдебиет. Методика

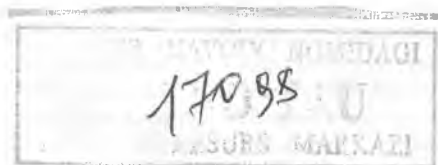

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

НИЗАМИ АТЫНДАҒЫ ТАШКЕНТ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ**

(Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінің 60 жылдығына
арналған ғылыми-теориялық жинақ)

**«MERIYUS»
ТАШКЕНТ
2013**

УОК: 811.512.122 (045)

КБК: 81.2 Қазақ

Қ 17

Қазіргі қазақ тілі мен әдебиетінің теориялық және әдістемелік мәселелері: Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінің 60 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары / жауапты редактор: С.М.Матчанов; Өзбекстан Республикасы жоғары және орта арнаулы білім министрлігі, Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті. – Ташкент : Meriyus, 2013. – 160 б.

КБК: 81.2 Қазақ

83.3. (5Қаз)

Бұл жинаққа қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінің 60 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары енгізілген. Онда тіл, әдебиет және оқытудың түрлі жолдары, ғалымдар мен ақын-жазушылардың шығармашылығы бойынша ғылыми тұжырымдар, ұстаздық және ұстаздар жайында мақалалар топтастырылған.

Жауапты редактор:

педагогика ғылымдарының докторы,
профессор **Матчанов С. М.**

(Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті)

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының кандидаты,
доцент **Мүллахужаева К.**

(Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті);

филология ғылымдарының кандидаты,
доцент **Сыздықбаев Н. А.**

(Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті)

ШАРАФЛИ ЙЎЛ

Мамлакатимизда мустақиллик йиллари илм-фан, таълим-тарбия соҳалари ўзининг янги ўзанини топди. Таълим тўғрисидаги Қонун, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида ўсиб келаётган ёш авлодни маънан етук ва баркамол шахслар қилиб тайёрлаш бош мақсад қилиб белгиланган. Бу борада Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетиди ҳам муайян ишлар олиб борилмоқда. Узлуксиз таълим тизими босқичларини тўғри амалга ошириш учун бу масканда ҳам етарли шарт-шароитлар яратилган. Жумладан, Республикамизда яшаётган қозоқ халқининг бу борадаги имкониятларининг бир қирраси бизнинг университет фаолияти билан боғлиқ эканлигини таъкидлаш ғоят қувонарлидир. Зеро, кўплаб миллатлар яшайдиган Республикамизда барчанинг тенгхуқуқлиги Қонун билан белгилаб қўйилди. Ҳар бир тил вакилининг ўз она тилида таълим олиши, ўқиб-ўрганиши, ижод қилиши учун кенг имкониятлари мавжуд.

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг тарих-филология факультети қошида 1953 йили очилган Қозоқ тили ва адабиёти бўлимида, айниқса, Мустақиллик йиллари катта ишлар амалга оширилди.

Ўзининг бой тарихига эга бўлган мазкур бўлим олтмиш йил мобайнида баркамол авлодга таълим-тарбия бериш йўлида шарафли йўлни босиб ўтди.

1953 йили бўлимни бошқариш учун тажрибали олим, тилшунос Ниятулло Базарбоев таклиф қилинди. Янги ташкил этилган бу бўлим учун қозоқ тилида дарс берадиган мутахассислар зарур эди. Шу боис Қозоғистон давлат университети доцентлари тилшунос Абилмамбет Тўлеуов ва адабиётшунос олим Қурманбет Турғинбаев, университетнинг битирувчилари Туроб Айдаров ва Мекемтас Мирзахметов ишга қабул қилинди. Жолдасбек Бугибаев, Барат Ермеков ва Таңсық Жолдасов каби мактаб ўқитувчилари ҳам бу ишда ўз ёрдами аямадилар.

1956-1957 ўқув йилида бўлимни унинг илк қалдирғочлари битириб чиқдилар. Ушбу йилдан бошлаб қозоқ тили ва адабиёти мутахассислигига қўшимча тарих мутахассислигини бериш ҳам режалаштирилди. Бунинг натижасида бўлимга Махмуд Назаров, Жолбарыс Касимбеков, Нурали Уткелбаев, Сейдуалы Тилеукулов, Курбан Мўминов каби тарихчи олимлар, ўқитувчилар жалб этилди. Уларнинг меҳнати бўлим фаолияти тарихида муҳим саҳифага айланди.

1972 йили ўзбек филологияси факультети таркибида «Қозоқ филологияси» кафедраси ташкил қилинди. Кафедрадаги ўқув ишларининг такомиллашуви, илмий муҳит равнақи учун профессор-ўқитувчилардан Мақаш Бекбергенов, Туроб Айдаров, Мейирбек Ҳазов, Қыдырғали Саттаров, Абдурахман Исабаев, Қалдыбек Сейданов, Турдыбай Қалдибаев, катта ўқитувчилар Сауле Арисбекова ва Амалбек Сарсенбеков тинмай меҳнат қилдилар. Ниятулла Базарбаевнинг «Туркий тиллардаги мураккаб сўз бирикмалари», Мақаш Бекбергеновнинг «Ғабит Мусрепов прозаси», Туроб Айдаровнинг «Сўз санъати», Мейирбек Оразовнинг «Туркологияга кириш», Қыдырғали Саттаровнинг «Қозоқ халқ дostonлари», Қалдыбек Сейдановнинг тўрт томдан иборат «Танланган асарлари», Турдыбай Қалдибаевнинг «Абаеведение» (Абайшунослик) каби асарлари шулар жумласидандир. Бугунги кунда Қозоғистон Республикаси олий таълим муассасаларида фаолият юритаётган Қалдыбек Сейданов,

Турдыбай Калдибаев, Амалбек Сарсенбеков ва бошқа олимлар билан илмий-ижодий ҳамкорликда ишлар олиб борилди.

Кейинги йиллари ҳам кўплаб дарслик ва ўқув қўлланмалари, илмий-методик мажмуалар яратилди, хорижий давлатларнинг нуфузли журналларида илмий мақолалар нашр этилди. Кафедра аъзолари томонидан умумий ўрта таълим мактабларининг 5 – 9 синфлари учун яратилган “Қозоқ тили” ва “Қозоқ адабиёти” дарсликлари бугун Ўзбекистондаги қозоқ тилида таълим олаётган ўқувчиларнинг онгу шуурига миллий ва байналмилал руҳни синдиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Қозоқ тили ва адабиёти бўлими қозоқ адабиёти, адабиётшунослиги ва тилшунослигида кечадиган муҳим янгилликлардан ҳар доим бохабар бўлиш мақсадида олимлар ва ижодкорлар билан тез-тез учрашувлар, суҳбатлар ўтказадди.

Кафедра сўнги ўн йил мобайнида янгича илмий нуқтаи назарга эга профессор-ўқитувчилар билан бойиди. Университетимиз ушбу кафедрани янги кадрлар билан таъминлаш, илмий салоҳиятини ошириш ва янги ўқув адабиётлар билан таъминланиши учун шарт-шароитлар яратиб бермоқда. Кафедрани бир неча йиллардан буён бошқариб келаётган педагогика фанлари номзоди, доцент Е.Абдувалитов, филология фанлари номзоди Н.Сиздикбаев ҳамда бутунги кунда докторлик диссертацияси устида изланишлар олиб бораётган ёшлар талабаларга сабоқ бериш, уларни маънавий баркамол шахс сифатида тарбиялашга муҳим ҳисса қўшиб келмоқда. Айни пайтда, кафедранинг мана шу профессор-ўқитувчилари томонидан монографиялар, умумий ўрта таълим мактаблари учун дарслик ва олий ўқув юрти талабаларига мўлжалланган ўқув қўлланмалари яратилди.

Бугунги кунда Республикамызда қозоқ тили ва адабиётини ўқитишда олтинчи йиллик катта тажрибага эга бўлган бу кафедранинг келажигига умидимиз катта, зеро кўпмиллатли бу мамлакатда бир миллатнинг камол топиб, юрт манфаати учун хизмат қилиши, маънавий баркамол инсонларни тарбиялаши йўлида уларнинг захматли ва шарафли меҳнати ўз самараси бераётганига гувоҳимиз.

Ҳамиджон Ҳомидий,
Низомий номидаги ТДПУ профессори

ИЛМ – АДАБ ЎЧОҒИ

Республикамызнинг улкан илмий даргоҳларидан бири бўлиши университетимизнинг Қозоқ тили ва адабиёти бўлими Республикамыз маънавият масканлари, халқ маорифи муассасаларига малакали ходимлар етказиб бераётган енг фаол бўлимларидан биридир. Камина ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб Қозоқ филология кафедрасининг Ўзбек тили, Ўзбек тилшунослиги ҳамда Ўзбек адабиёти кафедралари билан ҳамкорликда олиб борган барча маънавий-маърифий, адабий-ижодий тадбирларнинг гувоҳи бўлганман. Бундай юмушларга кўпинча Ниятилла Бозорбаев, Махаш Бекбергенов, Мекемтас Мирзахмедов, Турап Айдаров, Абдулақап Абдурсимов сингари профессорлар, доцентлар бош-қош бўлишган, бошқаришган.

2007 йили Қизилўрдада атоқли қозоқ оқини Турмағамбет Изтилеуовнинг 125 йиллигига бағишланган Халқро анжуман бўлди. Анжуман охирида раислик қилувчи меи яна минбарга таклиф этди. Саҳнага чиқдим. Ёши саксондан ошган бўлса ҳам ҳали анча тетик бир одам зар чопон кўтариб келиб:

- Менинг собиқ шоғирдим катта олим бўлиб, бизнинг шоир ҳақида 1974 йилда “Турмагамбет ва Фирдавсий” деган мақола ёзган, - деб тўнни кийгизиб, кучоклаб табрикладилар.

Кейин билсам бу киши II курсда машҳур турколог Александр Константинович Боровков ўзбек тили тарихидан маъруза ўқиганда бизга амалий машғулот ўтган Мекемтош Мирзааҳмедов экан.

Устозимни танимаганимдан хижолат тортиб дастурхон олдидан топиб бошқатдан кўришдик ва узр-маъзур сўрадим. Ўша кезлари филология фанлари доктори, профессор, замон алломаси М. Мирзааҳмедов Жамбул педагогика институтининг кафедра мудирини эканлар.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида бўлим ташаббуси, улкан устозларимизнинг жонфидалиги туфайли ўзбек-қозоқ адабий алоқалари гуркираб кетканди. Устозларимиз Махаш Бекбергенов ҳамда Натан Муродович Маллаев бу ишларнинг сарқори эдилар. Ўша йиллари қозоқ халқининг алломалари Аликей Марғулон, Мухамметжон Қаратаев, Есмағамбет Исмайловлар институтимизга тез-тез келиб турар эдилар. Улар иштирок этган ҳар бир учрашув, адабий маҳфил чинакам маърифий анжуман, адаб базми, халқлар дўстлиги байрамига айланиб кетар эди. Ўша йиллари ана шу устозларнинг жонбозлиги туфайли “Халқлар дўстлиги – адабиётлар дўстлиги” илмий тўпламининг бир неча китоби нашр этилганди. Уларнинг ҳар бирида ўзбек ва қозоқ халқининг сара олимлари ўз мақолалари билан иштирок этганлар. Бугина эмас олимлардан Махаш Бекбергенов, Абдулакап Абдуреимовларнинг фундаментал моҳиятдаги монографияларида қозоқ адабиётининг муҳим муаммолари ўрганилган эди. Профессор М.Бекбергеновнинг Машҳур ёзувчилар Собит Муқанов, Ғабит Мусрепов ижодлари ҳақидаги китоблари шулар жумласидандир.

Академик Есмағамбет Исмайловнинг шахсий таклифига мувофиқ устозим Натан Муродович Маллаевнинг бир неча бор Қозоғистон Олий ўқув юртига бориб ўзбек адабиёти бўйича маъруза ўқиганининг, Алматада докторлик ва номзодлик диссертацияларига оппонентлик қилганини эшитганман, гувоҳи бўлганман.

Қозоқ бўлими Республикамизда она тилидаги адабиётни ривожлантиришга илмий ходимлар тайёрлашга ҳам муҳим улуш қўшиб келмоқда. Машҳур шоир, Қозоғистон Ёшлар мукофоти совриндори Тўлаген Айбергенов, бақши-оқин Мекембай Омаров, филология фанлар докторлари Мейирбек Оразов, Қидирали Сатторовлар 70-80-йилларда бўлимни тугатиб, шу кафедра бағрида камолотга етганлар. Агар Хайридин Салоҳ, Мирпўлат Мирзолар Тўлагеннинг шеърларини таржима қилиб, халқимизга танитган бўлса, Мейирбекнинг туркий тиллар лексикологиясига доир тадқиқотларини бутун туркологлар эътироф этишган. Шу кафедра бағрида камол топган филология фанлари доктори, профессор Турап Айдаров ҳам бир неча тўплам муаллифи, Қозоғистонда эътироф этилган шоир эди.

Мустақиллик йилларида ҳам Қозоқ филологияси бўлимининг жамоаси, талабалари 60 йиллик устозлар аънанасини давом эттириб, кафедра мудирини, сергайрат доцент Эргеш Абдувалитов бошчилигида Ўзбек тили ва адабиёти факультетининг, умуман университетимизнинг барча жабҳалардаги фаолиятига муносиб улуш қўшиб келмоқда. Демак, улкан устозлар аънанаси ишончли қўлларда бардавомдир.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОНИМДІК ЖҮЙЕЛЕРІ ПАНТОПОХРОНИЯДА

Түркі дүниесінің этникалық және оның тілдік көрінісі этнонимдік жүйелерді пантопохрониялық тұрғыдан қарастыру нәтижесінде түркі халықтарының этникалық жүйесінің басқа елдерден мүлдем айрықша екендігі нақтыланды [1]. Ал этникалық жүйе жалпы түркі халықтарының қалыптасуында ерекше орын алғандығы үлкен мәнге ие. Осы жағдай түркі халықтарының мәдени-этнографиялық құндылықтарының қайталанбас өзгеше болғандығын, түркілер қоғамы бауырластар бірлестігі екендігін дәлелдейді.

Ғылыми этнографияның негізін қалаған ғалым Л. Морган [2] «адамзат бағзы заманда екі жолмен дамыды, бірі – матриархат, екіншісі – патриархат» деген. Онда адам баласының бірінші қоғам болып қалыптасуы рулық жүйе болғанын және бұл жүйенің екі жолмен – алғаш матриархат, кейін патриархат жолымен дамығанын айтқан. Қысқаша қайырсақ, матриархаттық қоғамдағы рулық жүйеде жаңа туған баланың қай руға тиесілі екендігі ананың руымен белгіленген. Демек, бір рудың қызы еркекпен қосылса, туған бала қыздың руын иемденіп жүрген, себебі түпкі атасының ортасы болмаған. Бұл жағдай рудың әскери осалдығына алып келген. Ал, көне дәуір жаугершілік заманы екендігі баршаға белгілі. Сонымен бірге матриархаттық қоғамда неке мәселесі тәртіпке түспеген. Әйел мен еркек, кез келгенмен тәртіпсіз жыныстық қатынасқа түсе бергеннен туған ұрпақтың иммундық жүйесі әлсізденген. Соның салдарынан ел вирустық эпидемияға душар болған кезде көптеген адам қырылған. Нәтижеде матриархаттық рулық жүйе адамзат тарихында түбегейлі жойылды.

Марксизм-ленинизм ғылымының негізін қалаған ғалымдар патриархат жойылады дегенмен, рулық жүйе ата жолымен дамып осы күнге дейін түркі халықтары арасында сақталуда. Бір кереметі ислам дінінің негізгі іргетасы болған тіректің бірі – адамзатты Адам атадан таратқаны осы патриархаттық жүйенің принциптеріне толық сәйкес келеді. Сондықтан түркі дүниесіндегі көптеген шежіренің түп тамыры Адам атадан бастау алады, сонымен қатар Нұхтан (ғ.с.) басталатын шежірелер халық ішінде кеңінен таралған.

Түркі дүниесінде ежелден рулық жүйе қалыптасып дамығанын көптеген ғалымдар зерттеп, зерделеген. Олар: Н.А.Аристов, В.В.Радлов, А.К.Казем-бек, П.С.Савельев, В.В.Григорьев, О.Н.Бетлингк, В.В.Вельяминов-Зернов, П.И. Демезон, Н.И.Ильминский, И.Н.Березин, Л.З.Будагов, П.М.Мелиоранский, В.Д.Смирнов, В.В.Бартольд, В.В.Левшин, Б.Я.Владимирцов т.б.

Сонымен патриархат жолымен жүрген түркі халықтарының рулық жүйесі эволюциялық тарихи даму нәтижесінде, жеке-жеке түркі ұлттары қалыптасты. Даму жолының айрықшылығы түркі халықтарының өркениетіне, мәдениетіне ұлттық болмысына түбегейлі әсерін тигізген. Сондықтан түркілердің негізгі ұлттық ерекшеліктерін былай нақтыласақ болады:

- 1) Түркі халықтары сан ғасырлар бойы патриархат жолымен дамып, оны бұлжытпай сақтап келді;
- 2) Түркілер – бауырластық (қандастық) бірлестік;
- 3) Түркілер әруақтарын қастерлей білген;
- 4) Ру - тайпалар арасындағы қарым-қатынаста ата жолын қастерлеу дәстүрі болды;
- 5) Экзогамиялық неке жүйесі жазылмаған заң ретінде қабылданды;
- 6) Этникалық жүйе – мемлекеттік құрылым;
- 7) Ұран, тамға, жалау т.б. символдар мен атрибуттар қалыптасты;
- 8) Түркі әлемінде әскери демократия дәстүрлі түрде қалыптасты;
- 9) Ел билеушілерді, хандарды сайлау жолымен тағайындау заңдастырылды.

ТІЛТАНЫМ/ТИЛШУНОСЛИК/ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Түркі әлемінде қалыптасқан осы заңдылықтар мен қасиеттер түркі халықтарының ерекше менталдық болмысын айқындады. Халық болмысында бір-біріне бауырмалдық, әруаққа тәу ету, жауынгерлік, батырлық, қан тазалығы, қоғамдағы демократия, сөз бостандығы т.б. құндылықтар ежелден біздің бабаларымызға тән қасиеттер еді.

Түркі халықтарының этникалық (рулық) жүйесі атадан бастау алатынын жоғарыда айттық. Сол жүйенің көрінісін схема түрінде келтірейік:

Кесме 1

Тайпалар бірлестігі	\longleftrightarrow	Халық, Ел, ұлыс	\longleftrightarrow	Тайпалар бірлестігі
		↑		
Тайпа	\longleftrightarrow	Тайпалар бірлестігі	\longleftrightarrow	Тайпа
		↑		
Ру	\longleftrightarrow	Тайпа	\longleftrightarrow	Ру
		↑		
Түп, Зат, Сүйек	\longleftrightarrow	Ру ↑	\longleftrightarrow	Түп, Зат, Сүйек
		↑		
Бауыр-Туыс	\longleftrightarrow	Түп, Зат, Сүйек	\longleftrightarrow	Бауыр-Туыс
		↑		
Ұрпақ	\longleftrightarrow	Ілкі ата	\longleftrightarrow	Ұрпақ

Осы генеалогиялық схема түркі этникалық жүйесінің эволюциялық даму жолын айқындайды. Этникалық жүйенің эволюциялық даму жолы сатылап өсу нәтижесінің ілкі атадан бастау алған қандастық құрылым: түп, зат, сүйек; ру; тайпа; тайпалар бірлестігі; ұлыс; халық болып соңында қалыптасады. Сондықтан қоғамдық ғылымда қалыптасқан ұлт теориясына жоғарыда келтірілген ерекшеліктер қосымша маңызды дәйек болмақ.

Түркі дүниесі этникалық жүйесінің тілдік көрінісі этнонимдерді қалыптастырды. Түркі халықтарының этникалық жүйесінің тілдік ономастикалық бейнесі этнонимдік жүйеде сатылап қалыптасқаны схемалық түрде мынадай көріністе болмақ:

Кесме 2

*Демоним (ұлттың аты)
↑
Этноним (тайпалар бірлестігінің аты)
↑
Геноним (тайпа аты)
↑
Патроним (рудың аты)
↑
*Когноним (түп, зат аты)
↑
Аппелятив - антропоним (ілкі атаның аты)

**Бұл жерде ғылыми айналымға екі жаңа термин енгізілуде.*

Түркі дүниесі осылайша ерекшеленіп қалыптасты. Бұл мәселенің түп-тамырына үнілу, арғы аталарымыздың этногенезін айқындау деген сөз. Сонымен неге қазақ халқы үш жүзге бөленеді деген сұраққа жауап табылмақ. Үш жүзге бөліну кезеңі қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасу жолындағы соңғы стадиясы деуге әбден болады. Себебі қазақ бір тұтас ұлт ретінде XV ғасырда қалыптасты. Бірақ неге жүзге бөлінді? – деген сұрақ көпті мазалайды. Қазақ ұлты үш жүзге бөлінсе оны бір тұтас, қалыптасқан ел деп болмайды деген жаңсақ пікір де орын алғаны бар. Осы жерде қазақ халқы ежелден тек түркілерге тән үштік принциптен қалыптасқанына ерекше назар аудару қажет.

Дүние жүзіндегі кез келген халықтың ішкі құрылымын қарастырсақ олар түрлі принциптермен болінетінін аңғарамыз. Мысалы, рулық жүйені сақтаған қырғыз бауырларды

алсақ, олар осы күнде тұрар жеріне қарай жергілікті, аймақтық принциппен бөлінуде. Олар бүгінде Солтүстіктік, Оңтүстіктік, Орта деп ірі бөлшектерге бөлініп, кейіннен кіші аймақтардың атымен белгіленіп, тағы да Көлдік, Оштық, Жалалабаттық т.б. аталады.

Жоғарыдағы бізге (қазаққа) жақын түркі халықтары жүзге бөлінбегенмен, іштей әр түрлі принципте бөлінуде дедік. Ал, жалпы алғанда, бұлар бір тұтас қырғыз болуына бұл іштен бөліну кедергі болмайды. Тағы да мысал ретінде Италия мемлекетін қарастырсақ, олар Миландықтар, Туриндіктер, Генуялықтар болып бөлінеді, ал Сицилиялық мафия кланы дүниеге аты шыққан топ. Германия халқы өз ретінде Бавариялық, Саксониялық, Тюрингиялық т.б. болып бөлініп жатқаны баршаға белгілі. Сондықтан «қазақ үш жүзге бөлінеді, ол халықтың басы ешқашан қосылмайды» деп ушықтыру қисынға келмейді.

Жүзге бөліну – негізінде ұлт ретінде бірігіп, тұтас қалыптасу жолындағы негізгі құрастырушы ұлттық құндылық болғанын ескеруіміз қажет. Сонымен бірге арғы бабамыздан қалған аманатты, қандастық, туыстық жүйіні сақтап, қазақ бір атаның баласы ретінде ұлт болып қалыптасып, бағзы дәстүрден айнымай осы күнге дейін сол этникалық жүйені бұлжытпай сақтауда. Ата дәстүрін сақтаған халықтың әруағы риза, сондықтан халықтың рухы биік.

XV ғасырда түркі тайпалары ішінде қаймағы бұзылмаған рулар жиынтығы Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жәнібек пен Керей хандар көтерген ту астында шоғырланады. Бұл жағдайдың негізгі себебі идеологияда. Әбілқайыр хандығының билеушілері парсыландыру ықпалында болып, көне замандардан қалыптасқан ата дәстүрден арылу жолына түсе бастады. Сайын далада хатқа түспесе де бұлжытпай орындалатын заңдылық – экзогамиялық неке дәстүрін бұзу жағдайлары жалпы халықтың наразылығын тудырды. Осы жағдайға көнбеген ел Жәнібек пен Керей соңынан еріп, дербес хандығын жариялап, айналадағы елдерге қазақ атымен әйгіленеді. Осы тұста мемлекеттің алдында өте күрделі де өзекті мәселе – хандықты сақтап қалу түйіні көлденең тұрған кез еді. Біріншіден, жаңа шаңырақтың астындағы елді ұйыстыру қажет болды.

Тарихтан білетініміз, көшпелі халықтарда тұрақты әскер болмағаны белгілі жайт. Тұрғылықты халқы – әскері саналған. Ұран тасталса болды, ту астына лезде-ақ қалың жасақ жиналған. Сонымен жаңадан жиналған жұртты жылдам тәртіпке келтіріп, өз орнын анықтап, ру-тайпаларды топтара бөліп, қажетті кезде атқарар әр топтың іс-қимылын нақтылау қажет болды. Соған қоса, этникалық жүйенің, символдық атрибуттарын жаңарту мәселесі туындады. Себебі, қазақ топырағындағы кейбір тайпалардың бөлшектері, аталары т.б. сыртта қалды. Мысалы: деректерде Қонырат елінің 29 атасы өзбек халқының құрамында, Қаңлы елінің көптеген рулары түрлі түркі елдердің ішіне сіңіскені айтылады. Демек, жаңадан құралған елдің ұран, жалау, тамғаларын т.б. жаңарту ең өзекті мәселе еді. Себебі, ұран тасталған кезде, жалау көтерілгенде кімдер ту астында жасақ болмақ? Осыдан артық өзекті мәселе жоқ еді. Түркі әлемінде кімнің кім екенін аңғарудың бір жолы осы ұран, жалау, тамға т.б. символдық атрибуттар болғанын біз тарихтан жақсы білеміз.

Ал XV ғасырда, Жәнібек пен Керейдің қол астындағы халық қазақ болған кезде, этникалық жүйе модификация, унификация жолымен жана тәртіпке келтірілді. Ірі тайпалар бірлестігі ата дәстүрдегі үштікке сай: үш жүзге бөлінді. Осы жерде ескертіп айтатын жайт бұл жағдайда ата дәстүр: үлкен, кіші деуде түп атадан бастау алатыны негіз болды. Осы жағдайды Шоқан Уәлиханов та өз зерттеулерінде атап өткен: «Вот родоподразделение в том строго неизменном порядке, как принято у них. Самый порядок разделения, обуславливая собою право старейшинства и силу племени, что и, по понятию киргиз (казақ), выражается правом физического первородства предка, имеет большое значение в их родовом праве и принимается совершенно в генеалогическом смысле: по-сему форма отношений орд к ордам и родов одной орды между собою соответствуют правам кровного братства, а отношения родов к своей орде – относительно сына к отцу, к старшему роду старшей орды – отношением племянника к дяде, всего более характеризуются этот патриархальный родовой быт с отношением в диспутах степных импровизаторов из разных родов о превосходстве и старейшинстве своего предка...» [3, 48]. Көріп тұрғанымыздай жалпы жүз, ру жүйесінде

қазақ атам заманнан осы дәстүрді сақтап үлкендіктің түп атадан бастау алатынын мұхият тібектеп келген. Біздер үлкенге құрмет, кішіге ізет ежелден халқымыздың қанына сінген дәстүр скендігін ерскше ескеруіміз қажет.

Ел билеушілер, дана, көреген абыздарымыз сол дәуірде дәл осылай шешім қабылдағанына бір дәлел ретінде Үйсін, Қоңырат елдерінің ұран, тамғаларының өзгеруін мысалға келтірсек болады. Көне жазба ескерткіштерде түркі халықтарының этникалық жүйесінде ұран, тамғалармен бірге ру, тайпалардың символдық атрибуттары ретінде ағаш, құс және сыбаға да аталған. Мысалы, Қоңырат тайпасының ұраны «Қоңырат», ағашы – алма, құсы – қаршыға, тамғасы – «туған ай» сияқты бейнеленген. Үйсіндердің ағашы – қарағаш, құсы – бүркіт, ұраны – «Салауат», тамғасы - “сүрку” болғаны белгілі. Ал біз әнгіме еткен заманнан бастап Қоңырат елінің ұраны – Алатау, тамғасы – П, яғни босаға; Үйсін елінің ұраны – Бақтияр, Қабылан, тамғасы толығымен өзгерді. Себебі, Үйсін құрамына Дулат, Шапырашты, Шанышқылы, Албан, Суан, Ысты, Сіргелі т.б. рулар енді. Олардың өз тамғалары болды. Үйсіндерді Зайыр Сәдібеков [4] Ақүйсін, Қараүйсін, Сарыүйсін деп бөледі. Сарыүйсіннің тамғасы Ашамай, ұраны – Байтоқ болып қабылданған. Сонымен қорытып айтсақ, XV ғасырда Жәнібек пен Керейдің қол астындағы халық қазақ деген атқа ие болды, ұраны «Алаш» деп қабылданды.

Тағы да қайталасақ, басқа хандықтар құрамында қалған біздің жақын бауырларымыз бізге жат, жау да болып қалды, сондықтан, бұрын жалпыға ортақ болған ұран, тамға, жалау т.б. символдық атрибуттарды жаңарту қажеттілігі туындады. Ендігі жаңадан қабылданған ұран, тамға, жалаулар тек қазақ хандығының құрамындағы елге тиісті болды. Неге десеңіз, Әбілқайыр билігі қазақтың бірінші жауы болды. Олар жасақ жинап, Жәнібек пен Керей ордасына шабуыл жасады. Осы қиын-қыстау кезде елді ұйымдастаратын ежелден атам заманнан мұра болған үштік этникалық жүйеден артық еш нәрсе жоқ тұғын. Бұл жүйе рулық дамудың нәтижесінде этникалық эволюцияның туындысы еді.

Арғы бабаларымыз хун, түркілерде қалыптасқан үштік жүйе жайлы не білеміз? Тарихта орны ерекше белгілі ғалым Н.Я. Бичурин біздің бағзы замандағы аталарымыз хундардың қоғамы осы жүйені қатаң сақтағанын дәл атап көрсеткен. Ол былай жазды: «Хундар жиырма төрт тайпадан құрылған, үш ордаға бөлінеді: оң қанат, сол қанат, орда». Сонымен, әр қанаттың ел билеушілері мен қолбасшыларының барлығын нақты атап өткен [5, 223]. Атақты ғалым Л.Н.Гумилев көне түркі заманында Қағанаттың құрамында болған үш елді атайды, олар: Талос, Тардуш, Телестер [6]. Осы көне дәстүрді Шынғыс қаған да жалғастырады. Оның қол астындағы халық та, әскер де үшке бөлінеді: Барунғар, Орда, Жонғар. Барунғарды (оң қанат) Бооршу басқарды. Орданы Наая, Жонғарды (сол қанат) Мұхали (Гован) қолбасшы басқарды [7]. Баса айтатын жайт: осы үштік этникалық жүйені тек қазақ халқы қабылдап, оның жалғастырушысы болды. Мұны ата-бабамыздан қалған дәстүрге құрмет деп білуге тиісіз.

Тағы да нақтылайтын өзекті мәселенің бірі – Әбілқайыр хандығынан бөлініп шығудың негізгі себебі – биліктің парсыландыру ықпалына түсуі, атадан қалған мұра далалық дәстүрлердің бұзыла бастауы. Бұл жағдайға көнбеген қазақ атамекен – ұлы дала тосіне қарай көшіп, Әбілқайыр хан ықпалынан тәуелділікті ысырып тастап, өзі қалаған хандардың қол астында болуды дұрыс көрген. Нәтижеде көне заманнан атадан балаға мұра болып келе жатқан рухани құндылықтарды, дала пәлпасасын, барлық мәдени, этнографиялық дәстүрлерді қаймағы бұзылмаған күйінде қазақ сақтай алды. Сондықтан да түркі бауырларымыз қазақ даласын қара шаңырақ деп білді. Түркия Президенті Тургут Озал Қазақстанға алғаш рет келгенінде: «Мен ана даласынан атажұртыма келдім», – деп айтуында үлкен мән бар.

Этникалық жүйені жаңарту жолымен түпкі, дәстүрлі формасын бұлжытпай ұстаудың нәтижесінде қазақ халқы негізгі ғұн-сақ, көне түркі заманынан қалыптасқан патриархалдық рулық жүйені, оның ең құнды биігі (адамды адам еткен) эзогомиялық (жеті атаға дейін бір-бірінен қыз алыспау, құда болмау, керісінше, жеті атадан асқан елмен құдаласу) неке жүйесін, қан тазалығын, өз тамырындағы түпкі генофондты бұлжытпай сақтады.

Қазақ бір атаның баласы ретінде этникалық жүйені сақтай білгеннен соң кез келген рудың, елдің өкілін бауыр санаған. Мысалы, қазақ жолда қазалы жерге тап болса «Бауырым-ай, бауырымдап!» көз жасын төгіп, төс қағысқан. Тағы да назар аударарлық мәселенің бірі – қазақтың келіншектері жүзін жасырмай ашық-жарқын жүрген, себебі, олар бір рудың, қандастардың ортасына келін болып түскеннен соң, жаңа келінге ешкім ала көзбен, арам ниетпен қарамаған. Керісінше, менің бауырымның қалыңдығы дей келе, оған әр кезде құрмет білдірген. Бір қасиет: «Атасы басқа аттан тус» – деген ұғым ешбір халықта жоқ сияқты, қазақ өз бауырын перзентінен де биік ұстағаны осының бұлтартпас дәлелі.

Түйіндесек, атадан қалған аманатты – этникалық және этнонимдік жүйені модификация, унификация жолымен тек қазақ жаңартып сақтай білді десек адаспаймыз. Бабаларымыздың туындысы үштік рулық жүйенің даму нәтижесінде қазақ ұлт болып қалыптасқан. Сондықтан түркі дүниесі қазақты қара шаңырақтың иесі деп білді.

Әдебиеттер:

1. Мынбаев Н.Ж. Общeturкская, казахская этнонимия в пантопохронии и проблемы типологической универсалии. АДД – Алматы, 2010.
2. Морган Г.Л. Дома и домашняя жизнь американских туземцев. – Л., 1934.
3. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословное. Собр. соч. Т. 2. – Алма-Ата, 1985. –48 б.
4. Садибеков З. Қазақ шежіресі. – Ташкент, 1994.
5. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитающих в Средней Азии. Т. 1. – М. –Л., 1950. – с.223.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993, – с.10.
7. «Сокровенное сказание» / пер. С. Козина/ – Ленинград, 1941.

Боранбаева Г.С.,
Абай атындағы ҚазҰПУ доценті

АУЫЗША НОРМАЛАНҒАН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

XV-XVIII ғасыр қазақ поэзиясында адамзат қоғамымен бірге жасайтын жақсылық пен жамандық, адамгершілік және сол кезеңнің әлеуметтік мәселелері: ел қорғау, жауға аттану, ел басшысына ақыл-кеңес айту және сын айту сияқты тақырыптар жырланады. Жыраулардың философиялық толғаныстары мен үгіт-насихатқа байланысты көркем өрілген сөз өрнектері – фразеологизмдермен бейнеленеді.

XV-XVIII ғасыр қоғамына қызмет еткен ауызша дамыған әдеби тіл үлгілері – авторлық қазақ әдеби тілінің тарихында көптеген фразеологизмдерді нормаға айналдырып, тілдік айналымға енгізді. Олар XIX ғасырда Махамбет, Дулат, Шернияз, Шортанбай, Мұрат сияқты сөз зергерлерінің тілінде де қолданылып тұрақталды.

Жыраулар толғауларының поэтикалық тіл өрнектері, фразеологизмдер образ үшін қару-жарак, төрт түлік мал, өсімдік, табиғат атауларына қатысты қолданылған. XV-XVIII ғасыр поэзиясындағы фразеологизмдер ауызша әдеби тілде нормаға айналып, едәуір тұрақтылық сипатқа ие болды. Олардың көпшілігі қазіргі әдеби тіл қажеттілігін өтеп, көркем әдебиет тілінде де белсенді қолданыста.

Ауызша дамыған әдеби тілдегі фразеологизмдердің нормалануын танытатын мынадай тіркестер тобы құрайды:

1. XV-XVIII ғ. ауызша дамыған әдеби тілде нормаланған фразеологизмдер, олар қазіргі кезеңге дейін белсенді жұмсалып келеді.
2. XV-XVIII ғ. ауызша дамыған әдеби тілде белсенді, қазіргі қазақ әдеби тілінде сирек жұмсалатын фразеологизмдер.
3. XV-XVIII ғ. ақын-жыраулар тілінде басқа мағынада қолданылған, қазір семантикалық даму өзгерісімен келетін фразеологизмдер.
4. Қазіргі әдеби тілде қолданылмайтын мағынасы анық емес фразеологизмдер.

Ауызша дамыған әдеби тілден бастап қазіргі әдеби тіл қолданысында мағыналық тұлғалық жағынан өзгеріссіз қолданылып келе жатқан түсін сұғту, көзінң жасын көл қылу, қыбырғасы қайысу, төрт құбыласы түгел, итке жем болу, сөзі тию, қыдыр дару, ит тұрткі қору, қол қусыру сияқты тағы басқа фразеологизмдер – қазіргі әдеби тілде нормаланған тұрақты сөз тіркестері. Дегенмен қазіргі қолданыста XV-XVIII ғасыр қазақ поэзиясы тіліндегі фразеологизмдердің мағынасы өзгерістермен келетін тұстары да кездеседі. Мысалы, Шалкиіз жыраудың Би Темірге айтқан арнауында төмендегідей жыр жолдары бар:

Ниет етсең жетерсің,
Жетсең тауап етерсің [2, 40].

Би Темірдің қажылыққа барып, «қағбаға тауап етуді мақсат қылуы» ниет ету деген тіркеспен берілген. Қазіргі әдеби тілде «мақсат ету» мағынасында еркін қолданылып, кез-келген істі мақсат етін алу мағынасында еркін жұмсалатын тіркестің әдеби тіл тарихында дінге қатысты айтылатынын XX ғ. кітабы ақындардың өкілі – М.Қалтаевтың:

Қажыға ниет қылад бармақ болып,
Ағайынды аулайды қармақ болып,
Қажыға барып атанып қажы өпенді,
Жөнеледі көп сауап алмақ болып – деген

өлең шумағындағы қажыға баруға ниет қылады деген тіркестен көруге болады. «Ниет» сөзінің діни ұғымы мысалы, басқа түркі тілдерінен де айқын көрінеді. Оғыз түріктерінің тілінде ораза ұстаған кісі жөнінде «niyetli» деп айту қалыптасқан, яғни сол күнгі оразасын ұстауға ниеттенген дегенді білдіреді.

Ауызша дамыған әдеби тілдегі фразеологизмдер қазіргі қазақ әдеби тілінде мағыналық жағынан бірдей болғанымен құрылымдық өзгерістермен қолданылады. Мысалы, қазіргі қазақ әдеби тілінде «туған жер» мағынасында кіндік кесіп, кір жуған жер деген фразеологизм қолданылса, Шалкиіз жырау:

Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қонымды жуған жұрт [1, 71] – дейді.

Қазіргі әдеби тілдегі ел, жер сөздерінің орнына ауызша әдеби тілде норма болып табылатын жұрт сөзі жұмсалады. XV-XVIII ғасырда территориялық-этникалық тұтастық мағынасын білдіретін жұрт сөзімен тіркесіп келеді.

Қазіргі қазақ тілінде ындыны ашылды, ындыны жарымаған, ындыны кепті фразеологизмдердің құрамында кездесетін ындын сөзімен келген фразеологизмдердің қатарында Үмбетей жырау тілінде кездесетін ындыны жаман фразеологизмі де бар.

Ындыны жаман жетеуің,
Қашып кетті жалт беріп [1, 104].

Ындын сөзінің жеке тұрғандағы мағынасы күңгірт болғандықтан оның мәні контекст пиясында айқындалады. Ындыны ашылды – арын ашылды, ындыны жарымаған – тойып, бүйірі шығып көрмеген, ындыны кепті – сусады, аңсары ауды деген мағыналарды береді. Үмбетей жырау қолданысындағы фразеологизм ниеті, ойы жаман мағынасында жұмсалған.

Сондай-ақ Тәтіғара жырау тіліндегі төмендегідей жыр жолдарында:

Аллапап атқа мініңдер,
Хан-талау қылып алыңдар [2, 80].

«ту-талақай етті, олжа үлесті» мағынасында қолданылған хан талау қылу тіркесі қазіргі әдеби тілде балалардың «хан талапай» ойыны негізіндегі этнографиялық астармен хан талапай қылды түрінде келеді. Ақтамберді жырау тілінде кездесетін бұғана қатып, бел буу фразеологизмі қазіргі әдеби тілде бел сөзінің орнына буын сөзі алмасып, «ержету» мағынасында буыны бекіп, бұғанағы қату түрінде жұмсалады.

Демек, XV-XVII ғ. ауызша әдеби тілдің бірқатар нормасы болған фразеологизмдер қазірде де белсенді қолданылатындығы, бірақ олардың сол кезеңде поэзия заңдылығына қарай құрылымдық-мағыналық жағынан ішінара өзгерістері бар екендігі байқалады. Қазіргі қазақ әдеби тілінде игі сөзімен келген түсі игіден түңілме, игі тілек, игі ниет, игі сөз, игі жақсылар деген тіркестер мен фразеологизмдер бар. Игі сөзі қазіргі әдеби тілде жақсы

лебiлдi (сөз, тілсeк), жүзi жылы адамды (түсi нiгi), адамның ықыласын (ниет), қадiрлi, жақсы пiдәмдiрдi (нiгi жақсылар) бiлдiретiн ұғымдағы сөздермен тiркес құрайды.

Қазiргi әдеби тiлде арабтың әзiз сөзiмен келетiн әзiз (ғазиз) жан, әзiз ана, әз аға, әзiз ишi, әзiз дос деген тiркестер бар. XV ғасырда Асан қайғы:

Адам әзiз айтар деп,

Көңiлiндi салмағыл [2, 27] деп толғады.

Осы тармақтағы әзiз айту тiркесi қазiргi қолданыста жоқ. Арабтың әзiз сөзi XV ғасырда қолданылмауы да мүмкiн. Ауызша таралу нәтижесiнде бұл сөз кейiнгi кезеңдердiң жемiсi болуы да мүмкiн. Қалай дегенде де әзiз айту тiркесiнiң қазiр тiркесiмдiлiк жағынан өзгерiске ұшырағанын көруге болады. Толғау контексi бойынша бұл тiркес «дұрысын айту, жөн айту» деген мағынаны бiлдiредi. Демек, қазiргi есiм сөздермен (жан, ана, дос, аға) тiркеске түсетiн әзiз сөзi әдеби тiлдiң тарихында қимыл- әрекеттi бiлдiретiн сөзбен тiркесiп келiп бейнелi тiркес түзген.

Ауызша әдеби тiлдi танытатын жыраулар поэзиясы – көпшiлiкке үгiт-насихат айту, кеңес беру сияқты тақырыптарға құрылғандықтан кеңес сөзi ұйтқы болған сол кезеңде өте белсендi қолданыстағы кеңес құру, кеңес қылу, кеңес табу, талқыға кеңес салу, кеңеске кiру, кеңессiз сөз, кеңес сұрау, кеңестiң түбi сияқты тұрақты сөз тiркестерiмен тiркестер жасаған. Солардың қатарындағы кеңес қылу тiркесi қазiргi әдеби тiлде «ақылдасу, кеңесу» мағынасын бiлдiретiн тiркес. Ал ауызша дамыған әдеби тiл үлгiлерiнде бұл тiркестiң контекстiк мағынасымен қатар бейнелi мәнi бар екендiгi мысалы, кеңес қылмау деген тiркестiң мән мағынасында айқын көрiнедi. Жыраулар тiлiндегi Ойылда, Жемде, Едiлде кеңес қылмадың деген тiркестi ақылдаспадың деп түсiнуге әсте болмайды. Толғау контексi бойынша бұл тiркестi «қоныстанбау, қоныс етпеу» деп түсiнуге болады, яғни «Жемде, Ойылда, Едiлде қоныстанбадың, тұрақтамадың, қоныстансаң кеңес (билiк) құрар едiң» деген жыраудың ойы аңғарылады. Сол сияқты ауызша әдеби тiлдегi кеңеске кiру, кеңес табу, талқыға кеңес салу фразеологиздерi кеңес сөзi қатысатын тiркестердiң қазiргi әдеби тiлге қарағанда қолданысы кең, ауқымды аясы болғандығын көрсетедi.

Қоғамдағы әлеуметтiк жағдайлардың өзгерiсiмен бiрге сол кезеңге қызмет еткен тiлдiң ең жоғары түрi – әдеби тiл де, көркем әдебиет те даму өзгерiсi үстiнде болады. Ауызша дамыған әдеби тiлде нормаланған, жыраулар поэзиясында жүйелi қолданып, фразеология қорын құрайтын тұрақты тiркестер қазiргi әдеби тiл тұрғысынан қарағанда пассив қолданыста, сирек жұмсалатын тiркестер бар. Образдың, ұғым-бейненiң қолданыстан шығып қалуы фразеологиздердiң сирек қолданысын тудырады. XV-XVIII ғ. қару-жарақ, мал атаулары образ үшiн қолданылған белсендi сөздер қатарын құрағандықтан көптеген фразеологизмдер осы сөздер негiзiнде жасалды. Қазiргi әдеби тiлдегi адамды қару түрлерiне, мал атауларына балау, теңеу – ауызша әдеби тiл үшiн нормалық құбылыс. Әлеуметтiк қоғам ерекшелiгiн бейнелейтiн ауызша әдеби тiлде нормаланған фразеологизмдердiң көпшiлiгi қазiр пассив қолданыста. Тұрақты эпитеттермен жұмсалатын мысалы, салуалы орда, ақ боз орда, қалайылаған қасты орда, еңсесi биiк кең сарай, ауыр жұрт, он сан алаш, ана Едiл т.б сияқты фразеологизмдер қазiргi әдеби тiлде қолданылмайды. Қоғам өзгерiсiмен бiрге белсендiлiгiн жоғалтқан фразеологизмдер қатарына жатады.

Ауызша әдеби тiлдегi фразеология қорын көнерген сөздермен келетiн тiркестер тобы құрайды. Қазiргi әдеби тiлде мағынасы, бiлдiретiн ұғымы түсiнiксiз болса да, сөздердiң бүгiнгi күнге дейiн ұмытылмай сақталып айтылуы тiлдiк мұралардың поэзия түрiнде болғандығында. Ұйқас, буын сияқты өлең шарттары сөздердiң қолданылуы жүйесiн сақтайды. Әрi қазiр көнерген сипаттағы сөздер сол кезеңнiң әдеби тiл нормасы болғандықтан олар көп өзгерiске ұшырамайды, образ үшiн жұмсалады. Қарағай басын шортан шалу, дұспанның көзiн қамау, түн ұйқысын таптырмау, қабырғадан дұспан жалдау, түн түре қарау, күн түбiне жорту сияқты фразеологизмдер тек ауызша әдеби тiлге тән ерекше сөз қолданыстары.

Ауызша әдеби тiлдiң фразеология қоры – сол кезеңнiң тiлдiк нормаларын танытатын және тұрақты тiркестердiң қалыптасу жолын көрсететiн тарихи тiлдiк деректер көзi болып табылады.

Әдебиеттер:

1. XV-XVIII ғ. қазақ поэзиясы. – Алматы, 1982.
2. Бес ғасыр жырлайды. 1 т. – Алматы, 1989.
3. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы, 1987.

Мазибаева Ж.О.,

Абай атындағы ҚазҰПУ оқытушысы

МЕТАФОРALARДЫҢ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

(Т.Ахметжан шығармалары негізінде)

Ұқсату арқылы дүниеге келген тілтанымдық деректер адамның ішкі және сыртқы әрекеттерін байланыстыруға мүмкіндік беретіндіктен, оның заттар мен құбылыстарды елпестіретін не болмаса бір-бірімен үйлестіретін қабілеттері, өзгешеліктері барша қоршаған әлем заңдылықтарын ұғынуға, жаңаны жадыда сақталған өзге құбылыстар арқылы жаңғырта теріделеуге сеітгін тигізері хақ [1, 41].

Қазақ тіл білімінде танымдық деңгейде кең қолданыс тапқан ұғымдар қатарында метафораларды атаған орынды. Ұқсату мен балауға, адамның өмірден көрген-білгенін, түйгенін таразылауға мүмкіндік беретін бұл тілдік құбылыс лингвистикалық талдаулардың маңызды бөлігін құрайды. Бір объектіні екінші бір объектімен салыстыру, салыстыра ұқсату, сөйтіп бұрыннан таныс сөз мағынасына жаңа семантикалық кеңістік үстеу негізінде дүниеге келетін бұл ұғымдар, бір жағынан, когнитивті лингвистиканың ментальды-танымдық нысанын құраса, екінші жағынан, лексикология мен семасиологияның бірлігі ретінде айқындалатын [2, 154] фактілерден жинақталады.

Ғылыми кеңістікте метафоралар поэзия тіліне тән поэтикалық элемент болса, концептуалды ғылымда белгілі бір ұғымға атау беруге қатысатын номинативтік категория болып табылады. Метафоралардың бұл қасиеттері олардың күрделі тілдік құбылыс, логикалық бірлік, когнитивтік категория, лингвофилософиялық элемент екендігін көрсетеді.

Тілдік метафораны зерттеуші «бейнелі емес, жай қарапайым түрде кездесетін» мағына тұрғысынан бөліп қарастырды, сол себепті ол «дүниедегі заттардың, құбылыстар мен қимылдардың сыртқы құрылысына, түсі мен сапасына бір-бірін өзара ұқсатудан пайда болатын» әрі кейде «метафора екендігі аңғарылмай» қалатын «дәстүрлі метафора» болып дәйісктелді [3, 212-213]. Мысалы, Қыстың ұзақ түндерінде Айсауле *терезе бетіне* қатқан қырауға телміре қарап, оңаша отыруды сүйетін [4, 123]. Осы сөйлемдегі *терезенің беті* деген тіркесте метафораға мән беруші сөз – бет. Адамның ажары, түрі, кескін-келбеті мәніндегі белгілі бір дене мүшесін білдіретін тілдік бірлік мағынасы күңгірттеніп, контексте терезенің әйнегі мағынасында қолданылған. Сол сияқты *сағат тілі* таңғы бесті қағып жатыр екен [4, 162] деген сөйлемдегі сағаттың тілі тіркесін алар болсақ, мұндағы тіл сөзінің негізгі мағынасы сөйлеу мүшесі болғанымен, контекстегі мағынасы сағаттың уақыт көрсететін бұғдаршасы дегенді білдіреді. Яғни, сағаттың тықылдаған бағдаршасын адамның немесе жануардың дене мүшесіне балау арқылы ауыспалы мағына негізінде метафоралық мағына туындаған. Сөз шеберлерінің мақсаты – айтпақ ойын, идеясын көркем тілмен жеткізу болғандықтан Т.Ахметжан шығармаларынан да тілдік метафора молынан ұшырасады. Мысалы, Осымен сөз бітті дегенді атакты хирург тағы да *телефонның құлағына* жармасты [4, 14]. Ол кезде жай ғана *жастықтың буына* масайған желөкпе жігіт емес, өнер сүйер шиялы қауымға аты танылып қалған талантты суретші еді [4, 71]. Тағдырдың асау толқыны [4, 71], мастық буы [4, 70], ыңғайсыздық бұлты [4,73], жердің түбі [4, 72], теңіз беті [4, 74], өкініштің өткір тырнағы [4, 96]. Осы сынды мысалдар суреткердің ойынын көркемдігін, сөз байлығының молдығын танытады. Яғни, тілдік метафораға сөздің ауыспалы мағынасы арқылы пайда болған, метафоралық мағынасы күңгірттенген, не жойылып кеткен аталмыш тілдік бірлікті жатқызуға болады.

Ақын-жазушылардың ойы адамның күнделікті өмірден көріп-біліп жүрген заттарымен байланысып тұрса, шығарманың тілі соншалық тартымды болмақ. Өмірдегі затқа тән өзгешелікпен салыстырып айту арқылы ойды естен кетпестей түсінікті етіп жеткізуге болады [3, 209] деп ғалым Ә.Болғанбаев адамның ішкі дүниесін сыртқы әсерлермен тоғыстыра отырып, тілтанымдық бірліктердің баршаға оқтақ заңдылықтарын айғақтады, сондықтан да оларды көпшілікке таныс, әрі ыңғайлы құбылыс ретінде сипаттап берді. Тіліміздегі метафоралық мағынаны білдіретін, құрамындағы компоненттерінің орны тұрақты сөз тіркестері бірте-бірте тұрақты метафораға айналады. Тілімізде қаламгердің өзіндік қолтаңбасын танытатын, авторлық түйсінуден хабар беретін метафораны индивидуалды, жеке қолданыстағы метафора деп атаймыз. Авторлық метафораның өзге тілдік бірліктерден айырмашылығы – шығарушы авторларының болуында, олардың өзіндік бейнелі ойын көрсететіндігінде. Мысалы, Т.Ахметжан шығармаларынан автордың өзіндік қолтаңбасын бейнелейтін мынадай метафоралы тіркестерді атап көрсетуге болады: Күннің алтын құйрығы [4, 68], Мамырдың май тоңғысыз мамық түні [4, 142], Тыныштық – сезімнің шалқар дариясы [4, 149], Тыныштық – шексіз ойдың ошағы [4, 149], Жастық – көктемгі өткініші жауын екен, қарттық – қуарған күзгі ағаш [4]. Бұл сөйлемдердегі күннің алты құйрығы, мамырдың май тоңғысыз мамық түні, сезімнің дариясы, ойдың ошағы деген тіркестер автордың өзіндік қолтаңбасын бейнелейтін тілдік бірліктер. Сөз мағынасының ауысуы арқылы пайда болған тілдік бірліктер жазушының тілдік танымын аңғартып, шығармаларының жаңашыл бағытта жазылғандығын көрсетеді. Қолданылған сөздердің тура мағынадан ауыспалы мағынаға көшуінің бірден-бір жолы контекст құрамындағы мағыналық байланыс арқылы айқындалады. Мағыналық өзгеріске ұшыраған тілдік бірліктер қолданыс барысында ойға қатысты ақпараттарды дәл көрсетуге септігін тигізеді.

Танымдық әрекеттің негізінде пайда болған метафоралық тіркестер нысанаға алынған тілдік бірліктен бастау ала отырып, «жалпыхалықтық бейнелілікке» немесе «құжымдық мүлікке» айналады [5, 223]. Демек, бұлар қолданыла-қолданыла келе көпшіліктің меншігіне айналады. Бұл жағдайда тілтаным нәтижелері қанша уақыт бойы сақталып келген қазыналық, ұрпақтан-ұрпаққа берілер халықтық мұраның көзі ретінде танылады. Және тіл де, таным да үздіксіз дамудың негізінде толығып отыратындықтан, олар субъективті қабылдаудың да арнасынан сусындайды. Яғни сөз мағынасының ауысуы да, ең алдымен, адамның көрген, білген, түйген ой қорытындыларының, тәжірибе нәтижелерінің, жадыда орныққан құндылықтарының айқын көрсеткіші болып табылады [5, 224].

Метафоралардың концептуалды өзегіне – ойдың ұшқырлығы мен сөздің образдылығы, сөз мағынасының кеңеюі мен бағалауыштық мәні ғана жатпайды. Сонымен қатар метафоралардың болмысын тануда тілдегі бейнеліліктің сезімге әсер етуі, санадағы ерекше орнығуына эмоционалды-экспрессивтік қызметінің қатар жүретіндігін баса айтуға болады. Метафоралардың сезімге әсер етуі, санадағы ерекше орнығуына эмоционалды-экспрессивтік стилстикалық сипаты мен танымдық табиғатына қатысты С.Қоянбекова: «Сөз байлығын арттыруда жеке қолданыстағы дербес-авторлық метафоралардың мәні ерекше. Метафора нақты мәтінде белгілі бір образды неғұрлым бейнелі, көркем суреттеу үшін ғана емес, автордың жалпы дүниетанымдық мәнге ие, концептуалды маңызға ие көзқарастар жүйесін жинақтап ұстап тұратын қасиетке де ие болып келеді» – дегенді айтады [6, 165-166]. Демек, метафоралардың бойындағы бейнеліліктің астарында бағалауыштық мән, сөздегі бейнелі жаңа жасалым, дүниетанымдық өзектің жатқандығын көруге болады. Мысалы, *...қожайынға бүгін тағы қансонар! (Ол бірсарынды толассыз қарбалас тірлігінен қажығанда, көрмелер мен кездесулерден, келісімшарттарға қол қою мен журналистерге интервью беруден жалыққанда сыланып-сипанып, айна алдынан айналышықтап шықпай, қыз-қырқынның телефонын тізілген жуан қоңыр блокнотын қайта-қайта ақтарып: «Бүгін бір қансонарға шығып қайтатын екен!» – деп миығынан мырс-мырс күлетін-ді).* [4, 80]; *Қожайын «қансонарға» шыққан күні қажығасын қандамай қайтқан емес...* [4, 80]. Жалпы қансонар ұғымы қазақ халқының дүниетанымына ықпалым замандардан тән. Алғаш қар жауғанда аң аулау аса қолайлы, кез келген хайуанды ізіне түсіп, оңай олжалауға болады. Автор

көйіңкерінің өз жеке бас қамын ғана қүйтейтін, танауынан арғыны көрмейтін ой-өрісі тар адам екендігін аталмыш бірлікті қолдана отырып, шеберлікпен көрсете алған. Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық мәдениетке сай халықтың тіл байлығын танытатын осындай қолданыстар көптеп кездеседі.

Тілдегі метафоралардың табиғи болмысы концептуалды өзегі әртүрлі құрылымдардан тұрады. Ол құрылымдарға метафоралардың көркемдік-бейнелеушілік сипаты басымдыққа ие. Бұлай болуының мәнісі адам баласы көңіліндегі керікті ойды қайткен күнде де көркем жеткізу арқылы дүниенің көркем бейнесін қалыптастыруға әрі көркем дүниені тануға деген әуестіктен туады. Мұндағы көркемдік – тілдік қолданыс пен мәтіннен орын алып, адресат пен адресанттың өзара байланысын және адам мен ғаламның қатынасын позитивті мазмұнға құруға бейімдейді.

Сонымен метафораны дүниетануға қатысатын бірлік ретінде санайтын болсақ, адамның дүниені танудағы мүмкіндігі шексіз. Соыдан барып адамның ұшқыр қиялы кеңістіктен еншішлікті орын алатұғын болса, сөз сипатындағы метафорада соншалықты орын алып, әлемнің концептуалды бейнесіне дейін қалыптастыруға негіз болады.

Әдебиеттер:

1. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 117 б.
2. Тіптіұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
3. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 335 б.
4. Ахметжан Т. Мұң. – Алматы: Қазақпарат баспасы, 2003. – 236 б.
5. Оризалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: Ан Арыс, 2006. – 312 б.
6. Қоинбекова С.Б. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері. фил. ғыл. док. дис.: 10 02.02. – Алматы, 2008. – 346 б.
7. Қисым Б., Зайсанбаева Г.Н. Метафоралы аталымдар когнитивті бағытта // ҚР ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 2004. №1. – 50-54 б.

Им С.Б., доцент УзГУМЯ

ТРУДНОСТИ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА НОСИТЕЛЯМИ АГГЛЮТИНАТИВНЫХ ЯЗЫКОВ

При изучении русского языка носителями агглютинативных языков наблюдаются существенные трудности. Основная трудность заключается в том, что грамматические значения слов в агглютинативных языках выражаются различными средствами, которые не сводятся к правилам или соответствиям. Это явление в лингвистике называется алломорфизмом в языках. Алломорфизм вызывает так называемую интерференцию, которая заключается в том, что опыт изучения родного языка и опыт речевой деятельности мешают представителям агглютинирующих языков их речевой деятельности на русском языке. Трудности состоят не только в распознавании фонологического членения русского языка на фонемы и слоги, но и в распознавании членения русской речи на морфемы и слова. Существенные различия препятствуют распознаванию русских слов и морфем, а следовательно, значимых единиц русской речи. Они создают определённые трудности в двух формах речевой деятельности на русском языке – аудировании и произношении.

Аудирование – это распознавание речи на слух. При восприятии русской речи узбек вынужден членить речевой поток русского языка на фонемы и слоги, а также на морфемы и слова. Существуют различия фонологических систем русского и узбекского языков. Узбеки затрудняются в восприятии некоторых сочетаний согласных, чуждых узбекскому соотношению. В таких случаях вместо двух слогов русского языка узбек «слышит» три слога. Так, в слове «книга» он «слышит» *книга*, вместо *стол – истол* и т.д. У казахов такие

трудности отсутствуют, что, по-видимому, объясняется длительностью исторических отношений с русским народом.

Помимо фонологического членения на фонемы, слоги и слова, чуждых носителям агглютинативных языков, имеются и другие трудности, связанные с распознаванием план выражения. Они обусловлены принципиальными различиями в морфологической структуре агглютинативных языков, или морфологическом алломорфизме.

Под типологическим алломорфизмом понимаются такие различия между языками различных систем, которые сводимы к определённым правилам, обусловленным типологическими различиями агглютинирующих языков, к которым относятся тюркские языки (узбекский и казахский), и фузионных языков, к которым относится русский язык. Алломорфизму противопоставляется изоморфизм. Изоморфизм – это однозначное соответствие между описываемыми объектами, например, тип ударения на основе имён существительных в русском литературном языке находится в отношениях однозначного соответствия с ударением на основе во всех словоформах глагола, ср.: липа, липы, липе..., липы, липам и т. д.; ржаветь, ржаветь..., ржавела..., ржавеющий... . Описание системы языка состоит в установлении системы изоморфизма между элементами языка. В таком понимании понятие изоморфизма и системы языка являются синонимом.

Сопоставление языков, особенно неродственных, состоит в установлении изоморфизма и алломорфизма сравниваемых языков. В нашем случае оно заключается в установлении соответствия и различий, обусловленных фузией русского языка и агглютинаций узбекского и казахского языков.

Агглютинация – это выражение грамматического значения специальной морфемой, которая однозначно выражает грамматическое значение. В результате слова выстраиваются из цепочки корневой и грамматической морфем, которые не заменяются вариантами, например: бола – болалар, китоб – китоблар.

В агглютинирующих языках не происходит чередование аффиксов, которые бы имели бы одинаковое значение, но различались фонетическим обликом. Так, в русском языке форма множественного числа выражается различными флексиями (и, а, ы): для мужского рода окончания **и, ы**, для среднего рода окончание **а**, для женского рода окончания **и, ы**. Кроме того, в тюркских языках отсутствует категория рода. Распознаванию словоформ препятствуют не только те грамматические различия русского языка, которых нет в узбекском и казахском языках, но и различия между морфемами русского языка, не связанных с грамматическим значением русского языка, обусловленных чередованием морфем, которое чуждо агглютинативным языкам.

Фузионные языки, такие, как русский и литовский, отличаются от агглютинативных пограничными сигналами слов и морфем. В них наблюдается, кроме чередования ударения, также чередование морфем и чередование суффиксов. Так, например, суффиксы абстрактных имён существительных –**ость, -ото, -ина, -изна** выражают одно и то же значение абстрактного качества. Различия между суффиксами обусловлены не их значениями, а конечным исходом основы производящего прилагательного. Вопрос о выборе суффиксов, об их вариативности был рассмотрен в кандидатской диссертации Им С.Б. Подобные разновидности морфем и словоформ в плане выражения, вслед за Н.С.Трубецким, в настоящее время в лингвистике принято считать объектом изучения морфонологии.

Морфонология – это раздел лингвистики фузионных языков, который изучает правило внутреннего сандхи (сочетания и чередования фонем на морфемном шве). Подобные сочетания вызывают определённые трудности у носителей агглютинативного языка при овладении речевой деятельностью. Они объясняются не только различием фонологических систем родного и изучаемого языка, но также и существенными различиями в морфемном членении, наличием или отсутствием морфемной вариативности родного и русского языков. Таким образом, для успешного овладения русским языком представителями агглютинирующих языков необходимо создать раздел морфонологии в методике преподавания русского языка, что обеспечит распознавание звучащей речи

русского языка, т.е. членение фонологических единиц – фонем и просодем, а также морфонологических единиц, структурно значимых компонентов плана выражения, состоящих более чем из одной фонемы или просодемы.

Литература:

1. Редькин В.А. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970.
2. Им С.Б. Роль морфонологических элементов в формировании звукового облика слова // Филология и наука нового века: Проблемы и решения. – Т., 2003.
3. Им С.Б. Морфонологические и морфологические единицы // Текст и контекст. Лингвистический, литературоведческий и методический аспекты. Цветаевские чтения. – Бухара, 27 мая, 2012.

Велишаева Э.С.,
преподаватель УзГУМЯ

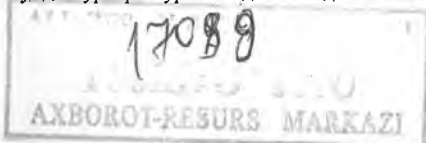
О «ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА» С.КЕНЕСБАЕВА
(сравнительный анализ авторского издания 1977 г. и переиздания 2007 г.)

Первый казахский фразеологический словарь «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» был составлен С.Кенесбаевым и вышел в 1977 году [1]. Этот академический источник включает в себя свыше 10000 словарных статей. Структура словаря: «Автордан», «Сөздіктің құрылысы мен жасалу тәсілдері», «Сөздік», «Қазақ тілінің фразеологизмдері туралы», «Қосымша № 1, 2, 3», «Шартты қысқартулар», «Сөз тізбе», «Сөздікті баспаға өткізген соң жиналған фразалар тізбесі».

В словарной статье начальная форма ФЕ дана прописными буквами: ҚУДАЙ БІЛСІН. *Незатіл, белгісіз.* Варианты фонетические, лексические, грамматические даются в квадратных скобках. После начальной формы ФЕ располагаются пометы: көне, діни, алғыс, қырғас, тілек, диал... Затем курсивом приводится толкование фразеологизма, иллюстрация оборота с указанием источника, отмечается наличие синонимов (*син.*): ПАЙҒАМБАР ЖАСЫНА КЕЛГЕН КІСІ • ПАЙҒАМБАР ЖАСЫНДА.

Заслуживает внимания объем словника и разнообразие иллюстративного материала. Составитель приводит примеры из произведений фольклора, художественной, научной, политической литературы и публицистики. В иллюстративном материале отражена вариативность ФЕ и способность к трансформации: АБАЙДЫҢ АҚЫЛЫН [БАСЫН] БЕРСІН, ЖАМБЫЛДЫҢ ЖАСЫН БЕРСІН, СӘКЕННІҢ СӘНІН БЕРСІН, КҮЛӘШТІҢ ДІНІН БЕРСІН... «Абайдың басын берсін, Жамбылдың жасын берсін, Махамбеттің тілін берсін, Құрманғазының күйін берсін, Ыбырайдың күрегің берсін, Гагариннің жүрегің берсін!...» и т.п. Толкование слов при необходимости поясняется этимологией: САУАБЫН АЛДЫ КӨНЕ. ... (Сауап – араб сөзі дұрыс деген мағынада...). Приведение в словаре диалектных ФЕ расширяет представление об изобразительных ресурсах языка. Например, КӨЗІНДЕ ҚАЛДЫ или другой пример, МАЗАР [ЖОЛ] БАСЫП КЕЛДІ и т.п. В словаре, наряду с идиомами, приведены устойчивые выражения, сравнения, речевые формулы, пожелания и т.п. К примеру: ЖҮСІП ПЕН ЗЫЛИХАДАЙ и др. Смелость и объективность ученого доказывает включение им в словарь единиц ненормативной лексики, нашедшей отражение в литературе: К...ІН ҚЫСТЫ Жым болды и т.п.

Бесценный исторический, культурологический и этнографический материал представлен автором как в самом словаре (см., статью ТОРҚАЛЫ ТОЙ ТОПЫРАҚТЫ ӨЛПІДЕ [1,506-511]), так и в приложениях к нему. Так, приложение №1 «Ен-танба туралы» дает исчерпывающие сведения о разновидностях тамги, своеобразного родового герба кыпчакского рода, начиная от знаков, зафиксированных в орхон-енисейских источниках VIII-X вв. и по XIX век. Приложение №2 «Ай санау дәстүрлері туралы» дает сведения о

названиях месяцев в русском, казахском, арабском языках и соответствующих знакам зодиака на арабском, тюркском (по «Кутадгу билиг») и на русском языках. Приложение №3 «Жыл қайыру жайлы» дает понятие о летоисчислении казахов по мусульманскому календарю. Таким образом, в приложениях собран ценный материал, отражающий реалии, закрепленные во фразеологических единицах; позволяющий трактовать внутреннюю форму фразеологизма.

К некоторым недочетам словаря можно отнести то, что в его составе нет пословиц и поговорок, что обусловлено теоретическими взглядами составителя на предмет фразеологии. Затрудняет пользование словарем то, что в книге нет оглавления, однако дан список слов-компонентов.

В 2007 году издательством «Арыс» (Алматы, Казахстан) словарь фразеологизмов казахского языка, составленный С.Кенесбаевым, был переиздан и вышел под названием «**Фразеологиялық сөздік**» (Ответственный за издание – канд. филол. наук Ғарифолла Әнес) [2]. В переиздании словаря претерпела изменения структура: были отброшены правила пользования словарем, теоретическая часть, алфавитный перечень слов-компонентов и приложения, составленные автором (С.Кенесбаевым). Словарь предваряет предисловие Е.Қажыбека «Тіл мәйегі – сөздікте (Сөздік өндірісін дамыту замана талабы)», Вступительная статья Ғ.Әнеса, затем Словарь, Список сокращений, Содержание. Незначительные изменения претерпела словарная статья. Начальная форма приводится полужирным шрифтом, строчными буквами: **Құдай білсін. Неғайбіл, белгісіз.** Авторские пометы сохранены, но из словаря удалены диалектные фразеологизмы. Сократилось количество примеров, иллюстрирующих употребление ФЕ. Таким образом, объем словаря, по сравнению с первым изданием заметно сократился (возможно, это было связано с типографскими расходами). В переиздание вошли не все устойчивые выражения, сравнения, присловья, речевые формулы, заговоры, пожелания, отмеченные нами в первоисточнике. К примеру: нет выражений ЖҮСП ПЕН ЗЫЛИХАДАЙ и т.п. Исключена из первоначального состава словаря ненормативная лексика. И, наконец, невозможной потерей является отсечение приложений, данных С.Кенесбаевым в словаре 1977 года. Данные, приведенные в приложениях, представляют интерес не только для ученых, но и для рядового читателя, интересующегося родным языком, или изучающего казахский язык. Материалы приложений, на наш взгляд, осуществляют функцию связи поколений, пробуждают интерес к истории родного народа, способствуют национальному самоопределению, росту национального самосознания казахов.

Литература:

1. Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – А.: Ғылым, 1977.
2. Кенесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – А.: Арыс, 2007.

Джуманова Д. Р., доцент УзГУМЯ
Ванг Хао, магистрант УзГУМЯ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Н.НОСОВА

Знакомство с фразеологией позволяет глубже понять народ, специфические особенности его мировоззрения и миропонимания, в связи с чем ФЕ часто используются в художественных произведениях.

Рассмотрим специфику применения фразеологизмов Н.Носовым. Так, в рассказе «Метро» тетя Оля смеется над мальчиками, заблудившимся в метро: «– Эх вы, пошехонцы! – говорит тетя. – Искали рукавцы, а они за поясом. В трех соснах заблудились. Потеряли станцию!» [1, 30]

ФЕ заблудиться в трех соснах имеет значение «не суметь разобраться в чем-либо простом, несложном» [2, 171], и в данном отрывке ее применение придает эмоциональность, экспрессивность речи.

В рассказе «Огородники» Н.Носов обыгрывает два фразеологизма: **братъ (взять) на буксир** и **не видать как своих ушей**, изменяя в ФЕ для обновления семантики количество компонентов, что делает речь персонажей более насыщенной, эмоциональной: «– Уж если возьмемся – справимся, – обиделся Мишка. – Еще и ребятам поможем, **на буксир** кого надо возьмем [1, 57-63]. Он (Мишка) побегал на участок Вани и Сени и стал над ними смеяться: – Эх, вы! Придется вас на **буксир брать!** А они его прогоняют: – Смотри, как бы тебя не побили! Вечером все легли спать. И мы с Мишкой легли, только для виду. Я уже начал дремать. Вдруг меня Мишка толкает в бок: – Вставай! А то **не видать** нам знамени **как своих ушей!** ... После завтрака все помчались на огород, а мы с Мишкой пошли не спеша. Куда нам спешить! Пришли на огород. Все, как кроты, роются, а мы ходим да посмеиваемся. – **Не видать** вам знамени, – говорим, – **как своих ушей!** – Надо их на **буксир** взять, – сказал Ваня. – У них ведь меньше всех вскопано. Ну и взяли нас на **буксир**.

В рассказе «Мишкина каша» говорится о том, как два мальчика, оставшись на даче одни, решили сварить кашу: «– Не беспокойся! Я видел, как мама варит. Сыт будешь, не помрешь с голоду. Я такую кашу сварю, что **пальцы оближешь!**» [1, 65] (ср.: ФЕ **пальчики оближешь** (оближете)). В данном отрывке автор использует **пальцы** вместо **пальчики**, что по отношению к речи мальчика более уместно.

В рассказе «Дружок» применение ФЕ позволило Н.Носову ярче показать состояние мальчиков, которые не хотели уезжать с дачи в город: «Тетя Наташа заметила, что мы оба **ходим как в воду опущенные**, и стала маму уговаривать, чтоб мы с Мишкой остались еще пожить».

В рассказе «Наш коток» Н.Носов обыгрывает ФЕ **за глаза** в значении «в отсутствие кого-либо говорить, ругать» и **в глаза** – «обращаясь к тому, о ком идет речь, или в его присутствии высказывать свое мнение о нем», что придает достоверность сказанному: «– А вдруг управдом не позволит? – сказал Мишка. – Летом просили волейбольную площадку устроить – не разрешил, зверь такой! – Я думаю, разрешит, – сказал Костя. – Дмитрий Савельевич хороший человек. Только с ним надо дипломатично говорить. – Это как – дипломатично? – не понял Мишка. – Ну, значит, вежливо. Взрослые любят, чтоб с ними вежливо разговаривали, а такие слова, как «зверь», никому не могут понравиться. – Что ты! – цапмахал Мишка руками. – Да разве я такие слова когда говорю? Это я ведь **за глаза** только. «**За глаза!**» – усмехнулся Костя. – Ты в глаза еще и не такое скажешь! Я тебя хорошо изучил. Вот придем в домоуправление, так ты уж лучше молчи, я сам поговорю с управдомом как надо» [1, 85-93].

Часто используется ФЕ в качестве свободного сочетания слов: «Управдом наклонил **шубок голову**, **развел над столом руками**: А что вы хотите сделать?» (ср.: ФЕ **развести руками** – «повести руками в разные стороны, выражая недоумение, удивление»).

Своеобразно обыгрываются ФЕ, в состав которых входит компонент **голова**, при этом писатель обновил лексико-грамматическую сторону ФЕ при сохранении его семантики и основных черт структуры. В таком случае происходит замена одного из компонентов ФЕ синонимом и во фразеологизме **голова варит** в значении «о толковом, сообразительном человеке» происходит замена компонента **варит** на глагол **соображает**: «Мы с Костей вежливо начали объяснять ему, что машина проедет, но тут снова вмешался Мишка. – Смотрите, – закричал он, – сколько здесь для проезда места осталось! Разве вы не понимаете, что машина очень свободно проедет? Должна же у вас **голова** хоть немного **соображать!**». Далее происходит замена второго компонента **варит** на глагол **понимает**: «Мы с Костей хотели объяснить ей все вежливо, но тут в дело вмешался Мишка. – Как же вокруг **клуба** кататься? – с презрением на лице сказал он. – Разве вы не видите, что они **четырёхугольные**? Или вы ничего не **понимаете** своей **головой**? – Я-то своей **головой** все

понимаю, – ответила Лелькина мама. – А вот ты, видно, не понимаешь. Вот пойду скажу управдому, что вы здесь затеяли».

В этом же рассказе ФЕ используется в свободном значении, что придаст тексту юмористический эффект, усиливающийся дальнейшим «заборчик может и здесь постоять»: «Услышав такую грубость, Григорий Кузьмич страшно рассердился, привел управдома и стал доказывать, что заборчик надо поставить на место, а управдом стал доказывать, что заборчик может и здесь постоять».

Своеобразно обыгрывается ФЕ голова на плечах: «Костя принялся доказывать ей, что столбу мы ничего плохого не сделаем, и в конце концов он, наверное, уговорил бы ее, но тут Мишка не выдержал. – Постой, – говорит, – сейчас я ей все дипломатически объясню. – Он оттолкнул Костю и давай кричать: – Это что, по-вашему, столб? А для чего, по-вашему, сделали столб? По-вашему, столб сделали, чтоб он, дожидаясь ремонта, целую зиму под снегом гнил? У вас что на плечах, голова или еще что-нибудь?».

Итак, ФЕ употребляются Н.Носовым как готовые экспрессивные, образные определения, как эмоционально-изобразительные характеристики тех или иных героев, их действий, окружающей действительности, при этом они претерпевают различного рода изменения и получают новые оттенки значения.

Литература:

1. Носов Н. Фантазеры. Рассказы и повести. – Т.: Юлдузча, 1988. – 302 с.
2. Федосов И.В., Лапицкий А.Н. Фразеологический словарь русского языка. – М.: ЮНВЕС, 2003. – 608 с.

Джусупова У.Т.,
преподаватель УзГУМЯ

СИНГАРМОГЛАСНЫЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Звуковой строй языка может быть акцентным, сингармоническим, тональным и т.д. (Байтурсынов, 1914, 1992; Джунисбеков, 1988, Джусупов, 1991, 1995, 1998).

Система вокализма казахского языка состоит из следующих сингармофонем: /a/, /o/, /ы/, /ү/ – сингармотвердые (гласные заднего образования); /ə/, /ə/, /i/, /y/, /e/ – сингармомягие (гласные переднего образования). Гласные сингармотвердые четко противопоставляются а – э, о – ө, ы – і, ү – ү и дифференцируются прежде всего сингармотембрами – сингармотвердым (лингвотвердый, лингволабиотвердый) и сингармомягим (лингвомягкий, лингволабиомягкий), а также оказывают влияние на сингармотембр сочетающихся с ними сингармосогласных. Например: сингармолингвотвердое односложное слово (ОС) – сал [сал] (поставить); сингармолингвомягое ОС – сәл [с'әл'] (чуть); сингармолингволабиотвердое ОС – түр [т'үр'] (вставить); сингармолингволабиомягое ОС – түр [т'үр''] (форма).

В результате данные сингармогласные образуют три сингармотипа по ряду, а также с участием или без участия губ.

1. Гласные верхнего подъема (закрытые), которые реализуются в четырех сингармозвуках и обладают следующими тембральными признаками: [ы] – лингвотвердый; [і] – лингвомягкий; [ү] – лингволабиотвердый; [ү] – лингволабиомягкий.

2. Гласные нижнего подъема (открытые), которые реализуются в двух сингармозвуках и обладают следующими тембральными признаками: [а] – лингвотвердый; [ә] – лингвомягкий.

3. Дифтонги, образующие один сингармотип, который реализуется в трех сингармовзвухах, и обладающие следующими тембральными признаками [wo] о – лингволабиотвердый; [wə] ө – лингволабиомягкий; [je] е – лингвомягкий (Джунисбеков, 1988).

Теперь на примере односложных слов, представленных в Словаре казахского языка («Қазақ тілінің сөздігі», - Алматы: Дайк-Пресс, 1999), мы рассмотрим сингармогласные в анлаутной позиции.

Сингармогласные – / а /, / ы / реализуются в лингвотвердых односложных словах. Например:

/ а / [а] лингвотвердый [аң] аң (зверь), [ат] ат (лошадь);

/ ы / [ы] лингвотвердый [ыс] ыс (дым), [ым] ым (мимика);

сингармогласные – / э /, / е /, / і /, / и / реализуются в лингвомягких односложных словах. Например:

/ э / [э] лингвомягкий [эз] эз (почтенный), [эн] эн (песня);

/ е / [е] лингвомягкий [бет] бет (лицо), [тең] тең (равный);

/ і / [і] лингвомягкий [із] із (след), [іс] іс (дело, занятие);

сингармогласные – / о /, / ұ / реализуются в лингволабиотвердых односложных словах. Например:

/ о / [о] лингволабиотвердый [оз] оз (обогнать), [ок] ок (стрела, пуля);

/ ұ / [ұ] лингволабиотвердый [ұн] ұн (мука), [ұл] ұл (сын, мальчик).

сингармогласные – / ү /, / ө / реализуются в лингволабиомягких односложных словах. Например:

/ ү / [ү] лингволабиомягкий [үн] үн (голос, звук), [үш] үш (три);

/ ө / [ө] лингволабиомягкий [өр] өр (возвышенность), [өт] өт (желчный пузырь).

Итак, все девять сингармогласных могут выступать в анлауте односложных слов. Спорным представляются сингармофонемы /и/, /у/, так как они с одной стороны отражают исконно тюркские гласные (А.Байтурсынов, А.Джунисбеков), а с другой используются в заимствованных словах (Фазылжанова А.). Однако, анализ Словаря («Қазақ тілінің сөздігі», - Алматы: Дайк-Пресс, 1999) показывает, что, несмотря на свою малочисленность, сингармогласные /и/, /у/ в инициальной позиции функционируют исконно казахских односложных словах.

/ и / [ij] лингвомягкий [ij] и (выделять кожу), [ijt] ит (собака);

/ у / [uj] лингволабиотвердый [uw] у (яд, отрав).

Итак, все 11 сингармогласных выступают в качестве слогаобразующих в инициале. В результате лингвостатистического анализа односложных слов казахского языка выяснилось, что частотность односложных слов с инициальными сингармогласными следующая: а – 39; е – 28; о – 26; ө – 20; среднечастотные: ү – 16; ұ – 12; э – 11; и низкочастотные: і – 8; ы – 7; и – 3.

Так, в «Словаре казахского языка» («Қазақ тілінің сөздігі») односложные слова с инициальными сингармогласными характеризуются следующими особенностями:

– ОС с начальной сингармогласной /а/ отмечено 19 ОС, на что наслаивается 20 омонимических лексем, например, ас [ас]: ас I – вешать; ас II – варить; ас III – переходить. В Словаре всего 39 лингвотвердых ОС, из них 1 ОС относится к заимствованной лексике из русского или через русский язык – акт [акт];

– ОС с начальной сингармогласной /е/ насчитывается 17 ОС и вместе с омонимами составляют 28 ОС, например, ер [ер]: ер I – мужчина; ер II – седло; ер

III – следовать. Итого, 28 лингвомягких ОС и все они относятся к исконно казахской лексике;

– ОС с начальной сингармогласной /o/ в словаре отмечано 13 ОС, и еще 13 ОС имеют дополнительные омонимичные значения, например, ой [ой]: ой I – мысль; ой II – низина; ой III – ох, ах; ой IV – выдалбливать. Всего 26 лингволабиотвердых ОС с начальной сингармогласной /o/ и все они относятся к исконно казахской базисной лексике;

– ОС с начальной сингармогласной /ө/ 13 ОС, семь из них имеют дополнительные омонимы, например, өр [өр]: өр I – подъем; өр II – упрямый, гордый; өр III – пастись; өр IV – плести. Итого 20 лингволабиомягких ОС и все они относятся к исконно казахской лексике;

– ОС с начальной сингармогласной /ү/ насчитывается 11 ОС, пять из них имеют дополнительные омонимичные значения, например, үр [үр]: үр I – совершенна; үр II – райская; үр III – дуть; өр IV – лаять. Все 16 лингволабиомягких ОС относятся к исконно казахской лексике.

– ОС с начальной сингармогласной /ұ/ всего 12 ОС, из них 4 ОС являются омонимы, например, ұш [ұш]: ұш I – кончик, конец; ұш II – летать; ұш III – испаряться; ұш IV – замерзать. Так, в Словаре 12 лингволабиотвердых ОС с начальной /ұ/ и все являются исконно казахские.

– ОС с начальной сингармогласной /ә/ всего 11 ОС, из которых два ОС представляют омонимы, например, әр [әр]: әр I – каждый, всякий; әр II – облик. В Словаре встречается 11 лингвомягких ОС на /ә/.

– ОС с начальной сингармогласной /і/ всего 8 ОС, из них три односложные-омонимы, например, іш [іш]: іш I – внутренность; іш II – пить, есть. Односложных слов с инициалом /і/ в Словаре насчитывается 8 лингвомягких ОС и все исконно казахского происхождения.

– ОС с начальной сингармогласной /ы/ всего 7 ОС, из них 2 односложные омонимы, например, ыс [ыс]: ыс I – копать, дым; ыс II – тереть, натирать; ыс III – раскатывать (тесто).

Таким образом, сингармогласные казахского языка характеризуются следующими особенностями:

1) система вокализма состоит из 11 сингармофонем, которые имеют полные орфографические и орфоэпические соответствия;

2) все гласные сингармофонемы в составе слова обладают смысловозначительной функцией;

3) сингармогласные четко дифференцируются по типам сингармонизма:

сингармотвердые [a], [ы];

сингармолабиотвердые [o], [ү];

сингармомягкие [ә], [e], [і], [ш];

сингармолабиомягкие [ү], [ө];

4) все 11 сингармогласных выступают в анлауте односложных слов. По результатам анализа «Словаря казахского языка» («Қазақ тілінің сөздігі») выяснилось, что наиболее частотной в анлаутной позиции односложных слов употребляются следующие сингармогласные: а – 39; е – 28; о – 26; ө – 20; ү – 16;

5) все односложные слова с анлаутными сингармогласными (без исключения) – исконно казахского происхождения;

6) в составе односложных слов с анлаутными сингармогласными имеются немало односложных омонимических лексем. В Словаре казахского языка («Қазақ

тілін сөздігі») на каждое ОС дополнительно наслаиваются до пяти односложных омонимов, что является свидетельством богатства казахского языка;

7) в Словаре представлены как именные, так и глагольные односложные слова, которые проявляются в виде глагольно-именных омонимов. Например, ал [ал]: ал I – суу; ал II – алып; ал III – обман, хитрость; ал IV – брать, взять.

Таким образом, односложные слова и сингармогласные казахского языка находятся в тесной взаимосвязи и взаимообусловленности, что подтверждается как данными позиционного анализа, так и данными лингвостатистического анализа.

Литература:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы /Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектер/. – А.: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Джусупбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского языка. Автореф. дис. ... д.ф.н. – А., 1988. – 60 с.
3. Джусупов М. (Маханбет Жусіпулы) Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – А.: Ғылым, 1998. – 215 с.
4. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению. – Т.: Фан, 1991. – 240 с.
5. Джусупов М. Фонемография А.Байтұрсынова и фонология сингармонизма. – Т.: Узбекистон, 1995. – 176 с.

Паизбекова А.Дж., докторант УзГУМЯ

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ АНГЛИЙСКОГО, РУССКОГО, УЗБЕКСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ С НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫМ КОМПОНЕНТОМ

Тема национально-культурной специфики является достаточно традиционной для исследований в области паремииологии. На протяжении многих лет в работах по паремииологии (в особенности, если они выполнялись в рамках традиционного языкознания) утверждалось, что паремииологические единицы (ПЕ) представляют собой национально-специфические единицы языка, аккумулирующие культурный потенциал народа.

Пословицы представляют собой богатейший лингвокультурологический материал, в них закреплены и отражаются проявления культуры народа и нации [1, 100-101].

Каждая нация имеет своеобразную действительность и определенную специфику языкового обозначения этой действительности. Этим можно объяснить и тот факт, что во многих языках имеются пословицы, в составе которых мы находим понятия, связанные с сугубо специфическими реалиями жизни того или иного народа.

Наиболее распространенными и продуктивными анализами к исследованию национальной составляющей ПЕ являются лингвострановедческий и лингвокультурологические подходы.

В рамках лингвострановедческого подхода национально-культурное своеобразие пословиц выражается в упоминании тех или иных экстралингвистических реалий, характерных для данной культуры и принадлежащих к фоновым знаниям носителей языка.

В качестве лингвокультурологического подхода, исследующего связь используемых в процессе общения языковых выражений с культурой и менталитетом народа, т.е. его массовым сознанием, традициями, обычаями и т.д., по утверждению Масловой, пословицы рассматриваются как стереотипы народного сознания, измеряющие и регулирующие деятельность и поведение как отдельно взятой личности, так и коллектива в целом.

Эти методы выявления национально-культурной специфики ПЕ представляют собой единое целое, и их совокупное применение может дать полную картину национально-культурных особенностей паремиологической системы языка.

В нашем исследовании, мы вслед за Е.Ф.Арсентьева провели классификацию ПЕ по трем уровням проявления национально-культурной специфики [2, 56].

1. Национально-культурная специфика может проявляться в совокупном паремиологическом значении. Другими словами, как отмечает Фелицина и Прохоров, национально-культурная семантика пословиц, зачастую мотивируется безэквивалентными и фоновыми словами в составе пословиц, которые существуют в любом языке [3, 6]. Концепты, передающие семантику данных ПЕ, присутствуют и в языковой картине мира другого народа. Образы, лежащие в основе таких пословиц, понятны представителям языка рецептора. Перевод их осуществляется с помощью калькирования, лексического или дескриптивного способа перевода:

англ.: *The cow knows not the worth of her tail till she loses it.*

рус.: *Что имеем – не храним, а потерявши – плачем.*

узб.: *Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ.*

каз.: *Ауру жайын сау білмес, айтиң жайын тоқ білмес.*

2. Паремиологические единицы, имеющие в своем составе национально-культурный компонент, являются немногочисленными в обоих языках. Маркированность национальной специфики создается наличием специфических для данной языковой общности слов, которые входят в состав ПЕ. Это могут быть реалии, известные лишь носителям одной или нескольких наций, связанных культурной или религиозной общностью. Также национально маркированными словами могут служить географические названия (топонимы, гидронимы), антропонимы, характерные для какой-то определенной страны:

англ.: *All roads lead to Rome.*

рус.: *Язык до Киева доведет.*

узб.: *Пуф деса Бухарога учиб кетади.*

каз.: *Әркімнің өз жері – Мысыр шаһары.*

3. Национальная специфика пословиц может отражать историю народа, своеобразные традиции, обычаи, его характер, изначально заложенные в его прототипе:

англ.: *Queen Ann is dead.*

рус.: *Со времен царя Гороха.*

узб.: *Подшо тахтидан тойса, вазири гадо булар.*

каз.: *Қазы хан қасында, қараша жар басында.*

Национально-культурный компонент является неотъемлемой составляющей паремиологического состава языка, которую можно выявить, осуществляя различные виды анализа (лингвострановедческий, лингвокультурологический) в различной степени. В результате анализа практического материала английского, русского,

байланысты болса, үшіншіден, көрші тілдердің әсер ету дәрежесімен сипатталады. Зерттеу объектінен жиыналған материалдарға негізделіп, Қарақалпақстанның Қоңырат ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі дәнді дақылдарға, егіншілікке, мал шаруашылығына, бау-бақшаға, балықшылық кәсібіне және т.б. байланысты жиналған кәсіби сөздерді топтастырып, оларды қазақ тілінің өзге говорларының, сондай-ақ көрші тілдердің материалдары мен сәйкестіру арқылы қолданылу ерекшеліктерін көрсету. Халқымыздың ертеден-ақ диқаншылық кәсібімен айналысқаны бізге белгілі. Ал Хорезм ойпатында тұрушы халықтардың тікелей тіршілігі дәнді дақылдар мен бау-бақшаға байланысты. Бұның себебі бұл өңірдегі халықтың жермен шұғылдануы ертеден-ақ басталған [1, 4].

Белгілі ғалым С.Кляшторный бұл жерлерде ерте кездерде жасаған түркі тайпаларының мәдениеті мен тұрмысын жаза келіп, олардың диқаншылықпен айналысуын сақ дәуірінен басталады, – деп көрсетеді.

Келтірілген тарихи фактілерге қарағанда түркі тілдері, соның бірі қазақ тілінде кәсіби лексика бір дәуірдің лексикасы емес, бір неше дәуірдің жемісі болып табылады. Сондықтан да оны зерттеудің тек бір тіл үшін емес, туыстас бір неше тіл үшін де тарихи дерек екенін байқауға болады. Оны зерттеудің теориялық маңызы бірінші кезекте фонетика саласында байқалады.

Қоңырат ауданындағы қазақ тілінде өзге тілдерге қарағанда дәнді дақылдарға байланысты кәсіби сөздер говорлық ерекшеліктермен қолданылады. Бұл мекендегі қазақтардың сөйлеу тілінде кейбір дәнді дақылдарға байланысты лексикалық ерекшеліктер тұрғындардың бірнеше жылдық тіршілігі, этнографиясы, диқаншылық, шаруашылық және т.б. байланысты.

Говордың сөздік құрамының үшінші тобы – сол жердегі тұрғын халықтардың айналысқан, шұғылданған кәсібіне байланысты қолданылып жүрген сөздер деп айтуға болады.

Кейбір тарихи материалдарға қарағанда, қарақалпақ өлкесі тұрғындарының ерте замандарда-ақ мал шаруашылығымен бірге жерді өңдеп, пайдаланудың жолдарын игергені, балықшылық кәсібімен шұғылданғаны белгілі [2, 4].

Осы себептен говордың шаруашылықтың осы түрлеріне байланысты қолданатын атауларға өте бай екендігін көруге болады. Бұған қатысты сөздерді бұлай топтау ыңғайлы:

1. *Балықшылық кәсібіне, теңізге байланысты сөздер*
2. *Мақта шаруашылығына байланысты сөздер*
3. *Егін шаруашылығына, диқаншылық дақылдарына, бау-бақша, шөп атауларына байланысты сөздер*
4. *Суармалы шаруашылығына байланысты сөздер*
5. *Мал шаруашылығына байланысты сөздер.*

Ауызекі тілде ұшырайтын кәсіби сөздер белгілі өлке, аймақ тұрғындарының айналысатын кәсібіне орай туатыны мәлім. Қазақ әдеби тілінің лексикалық қорының бір бай көзі, әсіресе, қазақ терминологиясы қалыптасуына тікелей септігін тигізетін осы кәсіби сөздерді жергілікті халық тілінің ерекшелігі шеңберінде сөз ету, оларды әдеби тілімізге сұрыптап алуымызға кедергі болмаса керек. Біз тарапымыздан берілетін говорлық материал ішінде кейбір кәсіптермен тікелей шұғылданатын адамдар арасында ғана айтылатын сөздерге тоқталып өтпекпіз.

1. Балықшылық кәсібіне, теңізге байланысты қолданылатын кәсіби сөздер

Говорда	эд.орф.
<i>Атырау</i>	арал
<i>Гур</i>	ірі мұз
<i>Жағыс</i>	өткел
<i>Күзер</i>	мұз үстінен түскен жер, өткел
<i>Қосқайық</i>	байланыстырған екі қайық
<i>Қауыс</i>	шелек бетіне қатқан мұз
<i>Тыма</i>	теңіз қойнауы, қолтығы, қылталау жер

ТІЛТАНЫМ/ТИЛШУНОСЛИК/ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Сүмелек</i>	тамшыдан қатып, сорайып тұратын мұз
<i>Шәуіш</i>	жұқа, қабыршақ мұз
<i>Көк жсан</i>	кішкене шабақ балық
<i>Қаза</i>	мұз үстіне сайыз суда балық аулау үшін қамыстан жасалған құрал
<i>Қақпыш</i>	кептірілген балық
<i>Лабаз</i>	балық тұздайтын ыдыс
<i>Марқас// барқас</i>	қайықтың желкенмен жүретін бір түрі
<i>Пампылдақ</i>	резеңке етік
<i>Пеишала</i>	балық кептіретін шертек
<i>Түрен</i>	қайықтың балық салатын орны
<i>Тәшір</i>	бекіренің ұсақ түрі
<i>Шаң</i>	Балықты тұздайтын брезент. Бұл сөз қарақалпақ тілінде де бар. <i>Шаң</i> бұл жыйнап алынған дәнді тазалау үшін дәннің астына төселеді, говорға сол жердегі қазақтармен аралас отырған қарақалпақтардың тілінен кірген.

Қорыға айтқанда, қазақ тілі лексикасының баюына әртүрлі кәсіпке байланысты мысалдарды жинау, оларды сұраптау және олардың кейбіреулерін әдеби тілдің қажетіне (сгерде баламасы жоқ жағдайда) пайдалану керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари. – Тошкент, 1961.
2. Бекетов Б. Қарақалпақстан қазақтарының тілі. – Алматы, 1990.
3. Диалектологиялық сөздік. – Алматы, 2007.
4. Жүнісов Н. Халық тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы, 1981.
5. Нұрмағамбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі. – Алматы, 1974.

**Мадаминов А.,
Бердақ номидағи ҚҚДУ доценти**

ИСМ МУРАККАБ СҰЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТИ

Тобе қисми атрибутив муносабатни акс эттирган сұз бирикмалари ҳоким бұлак вазифасидағи сўзининг турли хусусиятларини очиб беришга қаратилган бұлади. Улар бир бутун ҳолда ҳоким бұлағи исм билан ифодаланган мураккаб сұз бирикма(МСБ)ларининг турли маъно муносабатларини ёритишга хизмат қилади. Масалан:

1) бирор нарасага тегишли бұлган белги-хусусиятлар аниқланади: У бошидағи *олтин нишон қадалган сурма ранг салласи* ўрнига шафтоли *гулли духоба тақия*, оёғига енгил ковиш кийиб олган эди (Кўхна дунё, Б.58). Келтирилган жумлада *олтин нишон қадалган сурма ранг салласи, гулли духоба тақия* отли МСБларининг тобе бұлағи вазифасидағи аниқловчилар ўзаро битишувли алоқага киришиб, салла ва тақия сўзларига хос турли маъноларни аниқлаб келади.

2) бирор воқеа-ходисани турли томондан таъкидлаб келади: Нар и борса *бир неча сония давом этган мана шу ҳолат* уни айниқса қийноққа солди (Ў.Х). Бу мисолда *ҳолат* сўзи *мана шу, нари борса бир неча сония давом этган ҳолат* каби аниқловчили МСБларини ҳосил қилган. Жумалада *мана шу ҳолат* ҳоким бұлағи *нари борса бир неча сония давом этган* тобе бұлак вазифасидағи атрибутив бирикма ёрдамида ёйилиб, МСБлари пайдо бұлган.

Баъзан битта жумла таркибида бир неча сўз бирикмалари ёйилиб, бутунлиғича ҳоким бұлак вазифасидағи отни ифодалаш и ҳам мумкин. Масалан: Жанубга қараб ўрнатилган учта катта деразадан тушиб турган нур хонани ёритиб юборди (Ташвишли дунё, Б.37). Бу мисолда дастлаб *дераза* сўзи иккита аниқловчили сўз бирикмалари ёрдамида ёйилиб, учинчи бирикманинг ҳоким бұлағи ҳисобланган нур сўзини аниқлашга ёрдам беради. Аслида

жағуубга қараб ұрнатилган *дераза*, *учта катта дераза* СБларидан операнди ёрдамида *деразадан тушиб турган нур* МСБларини ҳосил қилган.

3) бирор шахсга хос хатти-ҳаракатлар ва турли хусусиятларни очиб беришга мўлжалланган бўлади: Ўзи ўзига ҳеч қачон бунчалик бошқача кўринмаган раис бирдан чўчиб кетди (П.Қ). У бир маҳаллари салобатидан ҳамма ҳайқадиган бу мағрур чол эди (Диёнат, Б.174). Кўпинча *чол*, *одам*, *киши*, *йигит*, *қиз*, *хотин*, *паризод* каби сўзлар МСБларининг ҳоким бўлаги вазифасида келиб, турли хусусиятларига кўра таърифланади. Ҳатто бирор шахсга хос хатти-ҳаракатлари, киёфаси, хулқ-атвори ва бошқа хусусиятлари тўла очиб берилади. Масалан: Ҳамиша шляпа кийиб, галстук такиб юрадиган олифта йигит, бир ёнида нотаниш қиз (О.Ёқубов). Иккинчи томонда тилларанг сочлари елқасини қоплаган бир қиз – у Лариса эди (О.Ёқубов). Шерзоднинг кўз ўнгида олтин тўла бармоқлари билан хамир қораётган бояги хотин пайдо бўлди (Нур борки, соя бор. Б.23). Баъзан бирор шахсга хос салбий ва ижобий ҳолат ёки хусусиятлар ҳам кенг таърифланади: Оқиш малла сочлари елқасига хурпайиб тушган, ўсиқ қошлари кўзини бекитган, зўр гавдали бу чол Собир бутун умиди пучга чиққан одамдай шалвираб чиқиб кетаётган эди (Ҳ.Назир).

Демак, отли МСБлари таркибида ўзининг мустақил эгаси шаклланган СБлар ҳам учрайди. Лекин улар бир бутун ҳолда от кесимнинг ёйиқ аниқловчиси бўлиб келади. Шу боис бирор шахс ва унинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришда атрибутив сўз бирикмаларининг ўрни муҳим аҳамиятга эгадир. Масалан: Очил ака йирик гавдали, оқ соқолли, кўзлари маъноли қошлари қуюқ киши (Болалик, Б.13). Касалланган бўлса керак, кўзлари шишинқираган, сочлари хурпайган Қодиржон Отақўзини кўриб, питирлаб қолди (Диёнат, Б.81). Бу жумлада уюшиқ сифатловчи аниқловчи бирикмалар ўз ҳоким бўлаги саналган от кесимни ёки от билан ифодаланган эгани турли хусусиятларига кўра аниқлашга қаратилган бўлади. Лекин улар таркибида мустақил эга вазифасида келадиган бош келишиқдаги отлар кесим сифатида келган сифатдошлар билан бир бутун ҳолда битта сўроққа жавоб бўлади ва гапда битта синтактик вазифа бажаради. Аниқроғи улар атрибутив муносабатдаги сўз бирикмаларининг предикатив қолипдаги содда ва мураккаб кўринишларидир.

Ҳоким сўзи исм ва отлашган сўзлар билан ифодаланган МСБ тобе бўлаги вазифасида кўпинча аниқловчи муносабатдаги бирикмалар қўлланилади. Улар асосан, содда сўз бирикмаларининг ёйилиши ёки уюшиб келиши орқали исм МСБнинг тобе бўлаги таркибида мураккаблашади. Содда сўз бирикмаларининг занжирсимон тарзда ёйилиши натижасида мураккаб СБлар ҳосил бўлади: Унинг кўз ўнгида бундан *бир неча йил олдинги ўша имтиҳон қунлари* гавдаланиб кетди (Бегона, Б.7). Ички дарвозадан югуриб чиққан *ўн уч ёшлар чамасидаги кўзлари қоп-қора болага* Даврон тоға бош силкиди (Қаҳқаҳа, Б.32). Келтирилган гаплар таркибида *бир неча йил олдинги ўша имтиҳон қунлари*, *ўн уч ёшлар чамасидаги кўзлари қоп-қора бола* каби ёйиқ аниқловчили МСБлари бир бутун ҳолда ўз ҳоким бўлаги вазифасидаги отни турли жиҳатдан ифодалаш учун хизмат қилади.

Хуллас, исм МСБлар ҳозиргача ўзбек тилшунослигида кам ўрганилган бўлиб, уларга хос хусусиятлар ва грамматик қонуниятлар тўла ўрганишни талаб қиладиган долзарб масалалардан биридир.

Адабиётлар:

1. Абдуллаев Ф., Иброҳимова Ф. Ўзбек тилида бошқарув. – Тошкент, 1982.
2. Балакаев М. Основные типы словосочетания в казахском языке. – Алмата, 1957.
3. Базарбаев Н. Сложные словосочетания в тюркских языках (на материале узбекского и казахского языка). АҚД., 1970.
4. Бердиалиев А. Ўзбек тилида сўз бирикмалари синтаксиси. – Тошкент, 1990.
5. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент, 1995.
6. Сайрамбаев Т. Қазирги қазақ тилиндегі күрделі сөз тіркестері. – Алмата, 1981.

ОСОБЕННОСТИ КОНСОНАНТНЫХ СОЧЕТАНИЙ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

(на материале русского, каракалпакского и казахского языков)

Консонантные сочетания представляют трудность и в лингвистическом, и в лингводидактическом планах, так как законы их сочетаемости в разносистемных языках носят неодинаковый характер. В нашем случае, для эффективного и быстрого обучения литературному произношению русских слов с консонантными сочетаниями в группах с каракалпакским и казахским языком обучения необходимо учитывать особенности функционирования просодических доминант данных языков.

В русском языке просодической доминантой является ударение – выделение одного слога в многосложном слове. В каракалпакском и казахском языках, как и в большинстве тюркских языков, просодической доминантой является сингармонизм – монотембральное (только сингармотвердое или только сингармомягкое) оформление всех звуков в слове. Таким образом, в русском языке ударение участвует в формировании гласных фонем как совокупностей звуков, и только, на согласные это не распространяется; сингармонизм в каракалпакском и казахском языках участвует в формировании согласных и некоторых гласных сингармофонем как совокупностей сингармозвуков, т.е. закон сингармонизма диктует то или иное произношение всех звуков в составе слова, определяя тем самым характеристику всего слова и консонантных сочетаний в том числе. Отсюда вытекает самое главное качественное отличие консонантных сочетаний: их сингармоничность в каракалпакском и казахском языках и асингармоничность – в русском языке. Эти различия сопоставляемых языков предопределяют: разный характер просодической доминанты звучащей речи; различную работу артикуляционных баз; различную дистрибуцию и сочетаемость согласных фонем и их позиционных разновидностей; разные качественно-количественные характеристики двучленных консонантных сочетаний.

Общеизвестно, что «наиболее частыми в потоке русской речи являются двухфонемные сочетания согласных, поэтому они во многом определяют консонантный облик русских слов» [1, 3]: двучленные консонантные сочетания встречаются во всех позициях: в инициале слова (*стол, дверь*), в медиале слова (*парта, темнота*), и в финале слова (*кольт, долг*).

Каракалпакский и казахский языки, как представители тюркских языков, также характеризуются, в основном, двучленными консонантными сочетаниями, которые, как правило, встречаются в середине слова (*арқа – север, астық – урожай*) и реже – в конце слова (*даңқ – слава, қарт – старик*). Консонантные сочетания в начале каракалпакских и казахских слов, как и в других тюркских языках, не встречаются.

Лингвостатистический анализ словарей [2; 3; 4] данных языков позволил выявить, что консонантные сочетания не совпадают по характеру наполняющих их компонентов и частотным показателям, например, в русском языке самыми высокочастотными оказались сочетания [нн] – *желанный*, [ст] – *сталь*, [с'т'] – *степь*; в каракалпакском языке – [рл] – *сабырлы – терпеливый, кепсерлеу – скрепление, спаивание*; в казахском языке [лд] – *алда – обмани, келді – пришел* и т.д.

Таким образом, синтагматика согласных русского, каракалпакского и казахского языков имеют сходства и различия. Эти сходства и различия являются как качественными, так и количественными (статистическими).

К наиболее частым произносительным ошибкам в русской речи носителей тюркских языков является неразличение твердых и мягких, губно-губных и губно-зубных согласных русского языка (*бо[л]но* вместо *больно*; *ар[н]а* вместо *арфа*); замена русских звуков родными, перенос сингармонизма на русскоязычную речь (*таңки* вместо *танк*); протеза (*[ы]-стакан*), эпентеза (*т[ы]права*) и т.д. [4, 157-158].

Учет вышеуказанных особенностей данных языков при обучении русскому литературному произношению в каракалпакской и казахской аудиториях будет способствовать разработке эффективной методики преодоления звуковой интерференции и правильной постановке произношения русских слов с консонантными сочетаниями в составе.

Литературы:

1. Богомазов Г.М. Статистическая и фонетическая характеристика двучленных сочетаний согласных в русской речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1970. – 20 с.
2. Орфографический словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1990. – 399 с.
3. Каракалпак тилиниң орфографиялык сөзлиги / Д.С.Насыровтын редакциясында. – Нөкис: Каракалпакстан, 1990. – 399 б.
4. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языка. Слог. Интерференция. Обучение произношению. – Ташкент: Фан, 1991. – 240 с.

Умиров И.,
Низомий номидаги ТДПУ доценти

ТАСВИРИЙ ВА ТАЪСИРИЙ ВОСИТАЛАР

Ўзбек тили азал-азалдан ўзининг таъсирчан нутқий имкониятларига эга бўлиб келган. Тилимизда сермаъно сўз ва иборалар шу қадар кўпки, улар бевосита халқимизнинг тарихи, урф-одатлари, маданияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда шаклланиб, тилимизнинг бойишига хизмат қилиб келмоқда.

Она тилимиз кадр-кимматининг, нуфузининг, имкониятларининг кенгайиб бориши, қолаверса, дунёга юз тутиши, ватанимиз равнақи, миллатимиз фаровонлиги учун хизмат қилиши – буларнинг барчаси истиқлол шарофати, мустақиллик неъматидир.

Истиқлол бўсағасида, кейинчалик бевосита унинг раҳномалиги остида ўзбек тили ҳақи равишда давлат мартабасига эришди. Табиийки, бу оламшумул воқеа халқимизнинг, дастлаб, сиёсий-ижтимоий, кейинчалик эса, маънавий-маърифий ҳаётига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Шу аснода мутахассислар олдида бир талай вазифалар ҳам қўйди. Ана шундай вазифалардан бири-миллий тилимизнинг нуфузини ошириш ва унинг тарихий йўлини изчиллик асосида ўрганиш масаласи эканлигидир. Шунингдек, тилимизнинг бой имкониятларидан нутқ жараёнида тўлиқ амалий жиҳатдан фойдаланиш масаласи ҳам куннинг энг долзарб масалаларидан ҳисобланиди. Бу эзгу мақсадларнинг амалга ошишида халқимизнинг тилимизга бўлган меҳр-муҳаббати, унга бўлган онгли қарашлари асосий омил бўлиб юзага чиқмоғи лозим.

Бизга маълумки, нутқ одоби масаласида фаоллик кўрсатаётган, халқимиз ўртасида кенг қўлланилиб келаётган фразеологизмлар нутқнинг энг муҳим лисоний бирликларидир. Бу лисоний бирликлар ўз маъно мундарижасида маълум бир халқнинг ўзлигини намоён этиш билан бирга, нутқнинг таъсирчан воситаси ҳамдир. Демак, шу каби лисоний бирликлар

миллат тилини бойитиб, сўзнинг маъно заҳирасида миллатнинг ўзлигини ҳам акс эттиради. Фразеологизмларнинг маъно таркибидаги бундай имкониятлар экстралингвистиканинг, аниқроғи, паралингвистиканинг кўмаги ёрдамида амалга ошади. Биз ушбу кичик мақоламизда ана шундай таъсирчанликни оширувчи экстралингвистик ва паралингвистик факторлар ҳақида қисқа тўхталмоқчимиз. Дарҳақиқат, мақолада илгари сурилаган ғоя ҳам шунга қаратилгандир.

Кузатишларимиздан маълум бўлдики, фразеологизмларнинг нафақат маъно мундарижаси, балки уларнинг шаклланишида ҳам экстралингвистик омилларнинг ўрни муҳимдир. Масалан, ёқасини ушламоқ, бошини сарак-сарак қилмоқ, пешонасини тириштирмоқ, лабини бурмоқ, кўзини қисмоқ, кўзини ўйнатмоқ, елкасини қисмоқ каби иборалар бевосита экстралингвистик омил, тўғрироғи, паралингвистик ишоралар асосида вужудга келган. Таъкидлаш керакки, паралингвистика бу экстралингвистиканинг энг ёрқин ярусидир. Бундай таъсирчан бирикмаларнинг юзага келиши бевосита аниқ объектга, муайян аниқ ҳаракатларга қаратилгандир. Демак, шу хати-ҳаракатлар, имон-ишоралар натижасида таъсирчан фразеологик бирикларнинг пайдо бўлиши кузатилмоқда. Дарҳақиқат, бу каби турғун бирикмалар соф лисоний лексималардан ташкил топган фразеологик бириклардан ўзининг образлийдиги билан ажралиб туради. Қиёсланг: Кампир унинг бошини силаб, ёстигини тўғрилади (С.Аҳмад). Бобоқул тош тепиб, майиб бўлган қўй тўштини уқаси олиб кўйганини эслаб маънос бош чайқади (С.Анарбоев). Мисоллардаги бошини силамоқ, бош чайқамоқ бирикмалари билвосита имо-ишоралар асосида юзага келган турғун бирикмалардир. Бундай бирикмаларда гарчанд лисоний бириклар ўз, асл маънода қўлланилган бўлса-да, улардаги таъсирчанлик ва образлилик яққол сезилади. Тўғри, лингвистик омиллар асосида шаклланувчи фразеологизмлар тилимизда кўплаб учрайди, бироқ экстралингвистик кўринишдаги фразеологизмлардаги таъсирчанлик бекиёс.

Яна шунини айтишимиз керакки, тилимизда имо-ишораларга боғлиқ бўлмаган экстралингвистик кўринишдаги турғун бирикмалар ҳам кўп учрайди: Мана томоша қилинган. Чури қиз бошимизга чиқиб, бизларни оёқ учи билан кўрсатади (Ойбек). Мана шунақа гаплар билан у бечоранинг бошига етувдиларинг! Энди... Энди менинг ҳам... (О.Ёқубов). Дарвоқе, бу кўринишдаги фразеологизмларнинг аксариятида паралингвистик имо-ишоралардан ташқари кузатиш, сезиш, эътибор каби психолингвистик билимлар маҳсули намоян бўлмоқда. Яна қиёсланг: У фақат Шакархоннинг «Совимасин» деган сўздан кейингина нонга қўл узатишди. (Ойдин). Бир кун эримнинг узоқ сайилга кетганини эшитиб, уйимга етим боладек бўйинини қисиб кириб келди (М.Исмоилов). Демак, паралингвистик омиллар дейилганда фақат имо-ишоралар натижасини тушунмоқ унчалик ҳам тўғри бўлавермайди. Бу ўринда экстралингвистиканинг социолингвистика ва когнитив лингвистика каби соҳаларининг имкониятларини ҳам ҳисобга олишимиз зарур бўлади.

Хулоса ўрнида шунини айтиш керакки, ибораларнинг шаклланишида сўз маъносининг кўчиши ҳам ўта муҳим жараён, чунки ҳар қандай таъсирчанлик кўчимлар зиммасида бўлади. Кўчимнинг асоси эса экстралингвистик омиллар асосида амалга ошади. Яна шунини таъкидлаш жоизки, фразеологизмларнинг маъно мундарижасини (экстралингвистик имкониятларини) аниқлаш учун шахснинг фақат тил илми етарли бўлмай, балки ундан мантик, руҳият, тарихийлик, кузатувчанлик каби илмий салоҳиятнинг ҳам мавжудлиги талаб қилинади.

Адабиётлар:

1. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан, 1975.
2. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Т.: Фан, 1977.
3. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992.

ЕКІ СЫҢАРЫ ДА МАҒЫНАСЫЗ ҚОС СӨЗДЕР СЕМАНТИКАСЫ

(Сайын Мұратбеков шығармалары негізінде)

Сөзді қайталау және қосарлау тәсілі — өзінше ерекшелігі мол құнарлы жүйе [7]. Бұл жүйе бойынша сөзді қайталаудан я қосарлаудан белгілі-белгілі мағыналар туады. Бірақ сөзді қайталап қолданудан сөздің неше алуан жаңа формалары жасалып, олардың мағыналары түрленгенімен де, лексикалық түсінігі өзгермейді, демек, жаңа сөз тумайды, тек грамматикаланады. Ал, сөздерді қосарлап қолданудан туған күрделі сөздердің ішінде грамматикаланған да, лексикаланған да тіркестер болады [7].

Жалпы түсіну, талдау мәселелерін жеңілдету үшін, қос сөздері ең әуелі қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер деген үлкен екі салаға бөліп алған дұрыс.

Қосарлама сөздер мағыналық ерекшеліктеріне қарай екі салаға бөлінеді: а) мағыналық компоненттерден құралған қосарлама сөздер; б) мағынасыз компоненттерден құралған қосарлама сөздер.

Талдау объектіміз компоненттері мағынасыз қос сөздер болғандықтан, тек қана сол объектіге ғана көңіл аударамыз.

Компоненттерінің не біреуі, не екеуі де жеке-дара қолданылмайтын, мағынасыз түсініксіз немесе некен-сияқтап қана қолданылатын құрамнан жасалатын қосарлама сөздер екі түрлі болады: бірінші түрі — бір сыңары ғана түсініксіз сөздер, екіншісі — екі сыңары да түсініксіз сөздер.

Бір сыңары түсініксіз қосарлама сөздерге мыналар жатады: *айқай-сүрен, арық-тұрақ, азын-аулақ, азын-шоғын, айып-анжы, әуре-сарсаң, бала-шаға, борыш-қарыш, емін-еркін, жаман-жәутік, жүні-жұрқа, жай-жапсар, жарлы-жақпай, жән-жосық, жүдеу-жадау, жоқ-жітік, жеңіл-желпі, өлең-жаран, жігіт-желең, көл-көсір, көйлек-көншек, кедей-кепшік, көрші-қолаң, киіз-кепшік, киім-кешек, кіші-гірім* т.б.

Олардың ішінде бірінші сыңарлары түсініксіз қосарлама сөздер де (*көр-жер, опыр-топыр, тай-талас, ұлан-байтақ, шардақ-шадыр, ыбыр-сыбыр, ығын-шығын*), екі сыңары да бірдей түсініксіз (*абыр-сабыр, ағыл-тегіл, алда-жалда, әлем-тапырық, әлем-әсәлем, әңкі-тәңкі, быт-шыт, бұрқан-тарқан, далдың-дұлдың, егіл-тегіл, ығай-сығай, иқы-жықы, ірі-тірі*) сөздер де бар.

Мысалы: 1. *Сырттан дабыр-дұбыр сөз келді (63)*; 2. *Күн санап, жасауын астында біртіндеп езілген кірпіш дуалдай кемпір-шалдың қауқары кеміп, уақыт деген қатыгездің еркімен мүжіле берді, ынқыл-сынқылдары көбейіп, жалғыз қыздың — Ұлтуғанның қолына қарады (89)*; 3. *Абыр-дабыр қайта басталды (78)*; 4. *Апыл-тапыл жүре бастаған кезінен Ұлтуған өзі қатарлы ер балалардың тобына қосылып, солармен ойнап... ерке боп өсті (88)*; 5. *Аяқ астынан тырылдай ұшқан торғайлардан жалтан-жұлтан үркектеп, ауыздығын қыр-қырс шайнайды (308) т.б.*

Жоғарыдағы топқа тән түсініксіз сыңарлардың кейбіреулерінде тіпті ешқандай мағына жоқ болса, кейбіреулерінде әлдеқандай күнгірт я кейде азды-көпті аңғарарлықтай мағына барлығы сезіліп тұрады. Мысалы: *анда-санда, кәкір-шүкір, қым-құйт, ығы-жығы, әңкі-тәңкі* сияқтылардың сыңарларының бірде-біреуінен де жеке тұрғанда ешқандай мағына аңғармайды. Ал, *ым-жым, ың-жың, тырым-тырақай, ту-талақай, алба-жалба, ұйна-тұйна* дегендердің кейбір сыңарларынан азды-көпті мағынаның нышаны білінеді. Ол нышан я белгі сол сыңарларды қазіргі тілімізде я жеке-дара жұмсалатын сөзбен, я қосарланатын, я қайталанып

қолданылатын сыңарлармен салыстырғанда айқындала түседі. Мысалы: *ым-жым* дегендегі бірінші сыңары *ым* қақты (*ымдасты*) деген сөзге, екінші жарым я *жымтыр* деген сөздерге (сыртқы дыбыстық жағынан да, ішкі мағыналық жағынан да) салыстырып, оның төркініне де, мағынасын да анықтауға болады. Ал, *тырым-тырақай*, *ту-талақай* дегендердің екінші екінші сыңарларын тырақайлап қашты, тилақай, талау сияқты формалармен ұштастырып қарастыруға болады. *Алба-жұлба*, *үйпа-тұйна* дегендердегі жалба формасын *жалба-жұлба*, *жалба-жалба* сөздермен, *үйпа* дегенді ұйпалақ, ұйпалау сөздерімен байланыстыруға әбден болғандай.

Екі сыңарының да мағынасы жоқ қосарлама сөздердің кейбір компоненттері бір ғана сөздің емес, бірнеше сөздің құрамына кездесіп отырады. Мысалы: *анда-санда*, *оқта-санда*, *оқта-текте*, *оқтын-оқтын* дегендердегі *санда* формасы алғашқы екі сөзде *оқта* (*оқтын*) формасы соңғы үш сөзде қатысып тұр. Ал, *ың-жың* дегендегі *ың* формасы *ың-жың*, *ыңғырсу*, *ыңырану* сөздерімен саластыруға болатын сияқты, *ым-жым* дегеннің екінші сыңарын *жым-жырт*, *жым-жылас* дегендердің құрамынан, ал *тым-тырыс* дегеннің сыңары *тымырсық*, *тымырайған* дегендерден табуға болады.

Қос сөздердің қазіргі кезде түсініксіз болып немесе мағынасы жоқ сияктанып көрінген сыңарлары мынадай екі түрлі жолмен пайда болған:

Біріншіден, әуел баста дербес мағынасы бар белгілі бір сөз екі рет қайталанып, бірге-бірте оның я бірінші, я екінші компоненті бастапқы өз мағынасын біржолата жоғалтумен (делексикаланумен) бірге, дыбыстық жағынан да тиісті өзгеріске ұшыраудың нәтижесінде өзіне тән дербестігінен айрылып, тек өзгермейтін компонентке қосақталып жұмсалатын қосалқы я қосақтама мүше ретінде ғана қалыптасқан.

Екіншіден, әуел-баста дербес мағыналары бар басқа-басқа екі түрлі сөз ұдайы қосарланып жұмсала-жұмсала жүріп, бірте-бірте бірде бір сыңары, бірде екеуі де бірдей өз мағынасын я біржоғалта, я жартылай жоғалтып (делексикаланып), бастапқы өз дербестігінен айрылып, не тек мағыналы компонентке, не бір-біріне қосарланатын қосалқы сыңар ретінде ғана жұмсалатын болып қалыптасқан.

Төменде Сайын Мұратбековтің «Көкорай» деп аталатын әңгімелер жинағындағы екі сыңары да мағынасыз қос сөздерге мысал келтіреміз.

Мысалы: 1. Үйректің балапанындай *үпір-шүпір* боп бық-бық етіп шулап жүргендері де бір қызық. (8) – **шұғырланып**; 2. Үлкені бар, кішісі бар, өншең қара сирақ балалар: бірі секіріп, бірі төбелесіп, бірі тырқылдай күліп, бірі бақырып жылап қашан да *азан-қазан* болып шуылдасып жатады (9) – **шулап, шуылдасып**; 3. ... Ақырында әкелерінің төңірегінде *ұмар-жұмар* боп бұлыққан қозылардай бірінің басы, бірінің аяғы, бірі бүктісе тоңқайып, бірі шалқасынан түсіп қарны жалтырап ұйқыға кететін (9) – **айналып**; 4. Денелі адамның асыққаны қызық қой, емпелендеп *оңқа-шоңқа* құлап түсердей боп барады (17) – **абайсыз**; 5. Сондайда үйге біреудің келгенін, қонақ болғанын, мал сойылып, үйдің іші *абыр-сабыр* әбігерге толғанын тілейді (20) – **тәртпсіз**. 6. Мәселен, әнеу бір күні көптен көрмеген алыстағы жиені әйелімен, екі баласымен келген, оған мал сойылып, *мәре-сәре* боп жатқанда кешкісін жанында екі-үш жолдасы бар, күйеу баласы жетіп кепті... (20) – **милары ашып**; 7. Күсен тізімдегі соның фамилиясының тұсына қараған, өзінің *айдақ-сайдақ* жазуымен «жүз елу» деп түзетіпті (23) – **түсініксіз, жаман**; 8. Күсен бүкіл денесі қорғасын құйғандай зіл бітпан боп, бір сәтке *мең-зең* күйде ат үстінде талықсып тұрып қалған (29) – **не істерін білмей**; 9. Ат үстінде ұзақ жол бойына Күсенің көңлі *алау-жалау* боп жүдеп, сең соққандай есеңгіреп келе жатты (31) – **тыным таппай**; 10. Жирен атты бүлк-бүлк желгізіп, өстіп *дел-сал* боп келе жатқанда, қарсы алдынан жарқ етіп судай жаңа қара

«Волга» шыға келді (31) – басы қатып; 11. Жібек жейденің жағасын *алқа-салқа* ағытқан (32) – тәртіпсіз, жинақталмаған; 12. Күні бойы ат-соқты боп шаршағанын, екі-үш күнгі арак, *ырду-дырду* жүрістің әбден қалжыратқанын енді сезеді (33) – жүйесіз, жоспарсыз; 13. Соны, анада мені үйінде жатқанда естіп, *бұлан-талан* боп кеттім (54) – ашуланып; 14. Жұлдыздар шым-шытырық, орын ауыстырып алғандай бірі төмен, бірі жоғары шығып, *айқыш-ұйқыш* боп кетіпті (59) – шатасып; 15. Лезде станцияның *қиқы-жсиқы* көшелерін артка тастап тегістеле қоймаған тас жолға түстік (74) – қисық, тәртіпсіз, ирелен; 16. Көз жасы *ағыл-тегіл* тағы да аңырады (89) – тынбай, тоқтамай; 17. Қолында қос білектей жуан оқтауы бар, шашы *албыр-жалбыр* Сәндібала көрінді (90) – тозып кеткен, тәртіпсіз; 18. Ұлтуған оны со *анда-санда* келгенінде сыртынан көріп, аласұрып *астан-кестен* күйде болып қалады (93) – әр кез, түсінбей; 19. Еденді мына қыз бала жуған болу керек, шамасы жетпей *самал-сұтал* ғып езіп тастаған (113) – шала; 20. Майдан сенер, сенбесін білмей, алып ұшып Ұлтуғанның үйіне келген, *аңғал-саңғал* иесіз жұрттың үстінен шықты (114) – не істерін білмей, тентіреп жүрген; 21. Аттардың жандарымен бұлқынуы, мертгірдей боп қарға *оңқа-шоңқа* малтығуы ойына кіріп-шығар емес (121) – әйтеуір, жоспарсыз; 22. ... Жапалақтап жауған қардан кейін, *алай-түлей* боп жер-көкті сапыра теңселткен боран соғып өткен соң, ертеңіне күн шайдай ашылатын бір кез болады (130) – буырқана, құйындай; 23. – Ол кеткенде *әлтек-тәлтек* басып, тұрып-жығылып жүрген сен де, міне, зінгіттей азамат болдың (193) – зорға, енді жүре бастаған, құлап-сүрніп; 24. Онсыз да *ұйқы-тұйқы* боп көңлі бұзылғанда, мына шалдың жата сап қор ете түсуі ит жынымды келтірді (202) – елжірей; 25. Қарт елде қабағы салбырап, *бырыс-тырыс* боп отырды да, сораптай ұрттаған үш-төрт шыны шайдан кейін маңдайы жіпсіз, терісі кеңінен деді (207) – қаулана, ештеңе сөйлемей; 26. *Апақ-сапақта* жақын маңнан ешкім көрінен емес (211) – осы кезде, осы сәтте; 27. Осы ойдың келуі-ақ мұң екен, Ұзақтың көңлі ұйқы-тұйқы бұзылып, көкірегі *әлем-жәлем* боп іріп, удай ашып, сыздап сала берді (232) – балбырап; 28. Сол сол-ақ екен, апасы аяғымен от басып алғандай *бұлқан-талқан* боп, жер-көкті жұлып ала жөнелді (233) – ашуланып; 29. Ала қыстай адам тұрмай әбден шаң тұтқан қабырғалар бүгін аяқ асты асығыс *айдақ-сайдақ* ағартылғаны біден көрініп тұр (238) – шала; 30. Үндеместен, көз жасы *ағыл-тегіл* болып боталаған күйде бұған бір қарады да қойды (254) – тынбай, тоқтамай; 31. Екеуі күлген бойда алыса кетіп, қамыстың түбіне *ұмар-жұмар* болды (297) – айқасты, құшақтасты; 32. Түйдектелген қара бұлттан жік-жікке бөлініп ап таласқан сабалақ иттерше *ұмар-жұмар* боп сапырылысады (306) – айқасты; 33. Аз күннің ішінде шаруашылық даласында *айқыш-ұйқыш* созылған борпылдақ қара жолдар көбейді (321) – тәртіпсіз, жүйесінсіз; 34. Қобырап кеткен бұрыл шашын жөндеп, шыт орамалын қайта сәндеп тартып тұрған, баласының мына өзсі сол көңлінің *иәт-шәлекейін* шығарды (333) – бұзды; 35. Бағанад бері *айран-асыр* қылған іштегі қижымдары сыртқа теуіп *дел-сал* етті (334) – ойландырған, жындандырды; 36. Көктемгі егістік, *абыр-сабыр* әбігер күннің басталуын бәрі де асыға күткен сияқты (351) – тыным таппырмайтын; 37. Дереу, *ағыл-ғұпыл* спецовкаларын шешіп, қолдарын соляркамен жуа бастады (354) – асыға; 38. Ішқұста боп отырған жұрт *жапыр-жұпыр* боп қалды (364) – түсінбей шулау; 39. Өзіпен-өзі көңлі *алау-жалау* боп, құлазып тұрған Жанай мұнан әрі жалындарған жоқ (367) – бұзылып; 40. Жол *ойқы-шойқы* (373) – ойдым; 41. Үйдін іші *аңғал-саңғал* (376) – тәртіпсіз, шу; 42. *Іле-шала*, керемет бір жаңалық ашқандай сыбырлап кетті ... (378-379) – сол сәт, табан астынан; 43. Үстел үсті *апыр-топыр* быллығып жатыр (393) – шашылған; 44. Жүрегі кеудесіне сыймай бұлқынып, *астан-кестен* болып келеді

(394) – жүрегі дүрсілдеу; 45. Ең бастысы *қақ-соқпен* ісі жоқ, ары таза адал адам екен (421) – *ештенемен, өсекпен*; 46. Жанай есін жиып, *алқа-салқа* болып кеткен үсті-басын жөндестіре бастады (451) – *жыртылған, шаңға бөленген*; 47. Мейлі, Сәмбет пен Тоқа болсын, мейлі Әзиев пен Хайдар болсын, қайсылары келсе де қазір сөзбен *быт-шыт* қып жіберуден тайынбайтын сияқты (477) – *аямау*; 48. Қыздың үйі де *абыр-сабыр* боп жатыр екен (481) – *тыным таппай*; 49. Капот жарылып кетердей боп *азан-қазан* ащы дүріл дүниені тұндырып жіберді (493) – *қатты естіген дыбыс*; 50. Соңғы екі-үш күннің ішіндегі *ырың-жырыңды* айтып, сол сөзбенгі дайындығымыз жөнді болмай қалды, – деп, бәрі бір жұрт алдында ақтала алмайсың (499) – *бос сөз*.

Қорыта айтқанымызда, екі компоненті де мағынасыз қос сөздерді қосарлап айтқанымызда белгілі бір семантикалық негіз құралады. Солай екен, құрамындағы компоненттердің екі сыңары қосарланып бір сөз саналады да (күрделі сөз), белгілі бір мағынаға ие болады. Мұндай қос сөздердің стилистикалық дәрежесі жоғары.

Әдебиеттер:

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1993.
3. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы, 2003.
4. Бектұров Ш.К. Қазақ тілі. – Алматы, 2006.
5. Калтайқызы Б. Қазіргі қазақ тілі. – Шымкент, 2004
6. Мұратбеков С. Көкорай. Өңгімелер. Повесть. баспасы. – Алматы: Жазушы, 1979.
7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (морфология). – Алматы, 1991.

Айтбаев Д.Т., ТОМПИ доценті
Фазылова К., ГүлМУ аға оқытушысы

ӨЗБЕК-ҚАЗАҚ ТІЛДЕРİNДЕГІ ЖАЛҒАУЛЫҚСЫЗ ҚҰРМАЛАС СӨЙЛЕМДЕР

Құрмалас сөйлемнің ең бір күрделі де көлемді түрі - сабақтас құрмалас сөйлем болып саналады. Мұның кейбір заңдылықтары мен ерекшеліктері оның өзіндік табиғатынан шығатындығы жоғарыда дәлелденген құбылыс екендігінде шүбә жоқ. Бұл – сабақтас құрмаласқан сөйлемнің бағыныңқы және басыңқы компонент негізінде құралуымен айқындалынады. Мұндай қасиет сабақтас сөйлем құрамының салаластағыдай өз ара тең, бір дәрежеде еместігін көрсетеді. Ал, сабақтас құрмалас сөйлем деп құрамындағы бір сөйлемнің екіншісіне тәуелді, бағына байланысуын айтамыз. Олай болса, бағыныңқы компонентті жетектеуші, өзіне бағындырушы бөлшек *басыңқы сөйлем* (компонент) деп аталады. Сөйтіп, сабақтастың құрамы *бағыныңқы және басыңқы* сөйлемдер деп өз ара ажыратылып отырылады.

Сабақтас құрмалас сөйлем бағыныңқылардың өз басыңқыларымен грамматикалық жағынан байланысып, соған орай, бағыныңқы сөйлем түрлерін қарастырады.

Сабақтас құрмаластың қарамағына түскен жай сөйлемдердің бір-бірімен өз ара байланысы, ара қатынасы олардың тек жай ұласу, жалғасуы ғана емес, мағыналық және тұлғалық жақтарынан өз ара тығыз, берік байланысқа түсіп, бір-бірімен ұласа айтылған күрделі ойдың бірлігі.

Сабақтас сөйлемнің грамматикалық табиғатын айқындауда, ең бірінші, мұндағы бір бүгін синтаксистік қатынасқа түскен әрбір жеке сөйлемдер әдеттегі сөйлемдік қасиетін сақтай ма, не болмаса бағыныңқы компонент басыңқыға сіңісіп,

соның бір мүшесіне айналып кете ме, не соған қатысты бола ма – деген сұраудың мазмұнын ашып алу керек. Бұл мәселе жайында тіл білімінде екі түрлі көзқарас бар. Біреулері құрмалас сөйлемнің құрамындағы жай сөйлемдерді бұрынғы сөйлемдік қасиетінен айрылған, деформацияланған элемент ретінде ғана түсінсе, енді біреулері бұларды толық мағынасындағы сөйлем есебінде қарайды. Соңғы пікірді қуаттауға болады. Өйткені сабақтас құрмаластың құрамындағы жай сөйлемдер – деформацияланған (біріншісі екіншісіне сініп кеткен) сөйлемдер емес, жеке сөйлемдік қасиетін жоймаған сөйлемдер. Рас, синтаксистік байланыс жағына келгенде, бағыныңқы сөйлем тиянақсыз, басыңқыға иек артып тұрады. Алайда бұл оның сіңіп кетуі емес, қайта сөйлемдік қасиетін сақтай отыра, тұлғалық, мағыналық жақтарынан тиянақталмай, келесі сөйлеммен байланысын көрсетеді. Мұның өзі бағыныңқы сөйлемнің ерекшелігін айқындайды, оның синтаксистік единицалық бір бүтіннің құрамына кіруін дәлелдейді. Мұндайда бағыныңқы сөйлем екінші бір сөйлемнің қажетін өтеу үшін жұмсалады. Ол қажеттілік басыңқы компоненттегі оқиға әрекетінің мазмұны ашылу барысында айқын байқалады.

Сабақтас құрмалас сөйлемдер өз ара топталып жікке бөлінгенде, бағыныңқы компонент негізге алынады. Бағыныңқының басыңқымен аралық қарым-қатынасы қай дәрежеде болуына байланысты сабақтас сөйлемнің түрлері ажыратылады. Олай болса, сөйлемнің бағыныңқы бөлшегі сабақтастың түрлерін саралауда ең басты қызмет атқарады.

Бағыныңқы компонентті, әдеттегідей, тиянақсыз болса да, сөйлем деп танысақ, оның өзіне тән мынадай басты-басты белгілері болады:

- өзіне тән ой дербестігі болу;
- предикаттық қатынас негізінде құралу;
- ұластырушы интонациямен айтылу.

Шартты рай – етістік райлары ішінде синтаксистік функциясы тұрақтылардың бірінен саналады. Ол әрдайым дерлік сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады. Онда да кез келген сөйлемнің емес, негізінде, сабақтас құрмалас сөйлемнің бағыныңқы компонентінің баяндауышы болады. Бұл функцияда ол жіктеліп те, жіктелмей де қолданыла береді. Бұл арада ескеруді керек ететін бір нәрсе – шартты райға жалғанатын жіктік жалғаудың қалыпты баяндауыш жалғауынан өзгешелігі. Қазақ тіліндегі жіктік жалғаудың өзі жалғанған сөзіне тиянақтылық мән беріп, оны сөйлемнің тиянақты баяндауышы етін, бастауышпен жақтастырып тұратыны, сондықтан оның баяндауыш жалғауы деп те аталатыны белгілі. Ал шартты райға жалғанатын жіктік жалғау да баяндауышты жалғау, ол да баяндауыш болып тұрған шартты райды бастауышпен жақтастырады. Бірақ шартты райға жалғанған жіктік жалғауда баяндауыш жалғауында болатын ең негізгі қасиет – тиянақтылық қасиет – болмайды. Сондықтан да шартты рай белгілі бір жаққа жіктеле айтыла тұрып та бағыныңқы жай сөйлемді басыңқы жай сөйлеммен құрмаластыру функциясын атқара береді. Мұндай орындағы жіктік жалғау тек бір ғана функцияны, баяндауыш болып тұрған шартты райды бастауышпен қиыстыру функциясын ғана атқарады. Жай сөйлемдерді бір-бірімен сабақтастыра құрмаластыру қызметінде қолданылатын етістіктің басқа түрлерінен шартты райдың негізгі бір ерекшелігі - оның осы жақтық формада айтылып, өз бастауышымен қиысып тұратындығында. Бұл жағынан алғанда, шартты райлы бағыныңқы компоненттердің баяндауышы қызметінде қолданылатын етістіктер ішіндегі шын мағынасындағы предикаттық мәні бар бірден-бір сөз деуге болады. Өйткені предикаттық мағынаның негізгі көрсеткішінің бірі баяндауыш қызметіндегі сөздің белгілі бір жақта айтылып, өз бастауышымен қиысатындығы

болса, ол – бағыныңқы жай сөйлемдердің баяндауышы қызметінде қолданылатын сөздердің шартты райдан басқаларының ешқайсысында да жоқ.

Жай сөйлемдерді бір-бірімен қарым-қатынасқа келтіріп, құрмалас сөйлем жасауда шартты райдың өзіндік тағы бір ерекшелігі бар.

Жай сөйлемдерді бір-бірімен құрмаластыру қызметін есімшелердің депаратыны белгілі. Бірақ екі жай сөйлемді бір-бірімен қарым-қатынасқа келтіретін есімше формасының өзі емес, есімшеге жалғанын әр түрлі септік жалғаулары мен оған тіркес айтылатын шылаулар. Бұларсыз есімше құрмалас сөйлем жасай алмайды. Ал шартты рай олай емес, ол басқа бір қосымша формалардың, дәнекерлердің жәрдемісіз-ақ екі жай сөйлемді құрмаластыра алады. Сөйтіп, ол екі түрлі функцияны бірден атқарады: әрі сөйлемнің баяндауышы болады, әрі екі жай сөйлемді бір-бірімен қарым-қатынасқа келтіретін синтаксистік дәнекері болады.

Бағыныңқы жай сөйлем баяндауышы болып келген шартты райдың кейде шылау сөздерге тіркесіп тұратыны да болады, бірақ шылаулар екі жай сөйлемді байланыстыру үшін қолданылмайды, жай сөйлемдердің мағыналық қатынастарын түрлендіру үшін қолданылады.

Бұрын-соңды шыққан лингвистикалық әдебиеттерде шартты рай арқылы жасалатын сабақтас құрмалас сөйлемдер де шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлемге немесе мезгіл бағыныңқылы сабақтас сөйлемге ғана жатқызылады. Бірақ әдеби тіліміздің фактілері шартты рай арқылы жасалатын құрмалас сөйлем компоненттерінің мағыналық қатынастары алуан түрлі екендігін, шарттылық қатынас пен мезгілдік қатынас олардың ұшан-теңіз мағыналарының бір түрі ғана екендігін байқатады. Әрине, шартты райдың дәнекерлігі арқылы құрмаласатын компоненттердің мағыналық құбылыстары бір ғана шартты райға байланысты деп қарау дұрыс болмайды. Ол құбылыстар бағыныңқы компоненттің баяндауышы болып тұрған шартты райдың қандай ортада, қандай сөздермен тіркесе, күрделене айтылуына да байланысты.

Әдебиеттер:

1. Айтбаев Д., Аманжолов С., Хасенов Ә., Ұйықбаев И., Айменова Е. Қазақ тілі. 9-сыныпқа арналған оқулық. – Ташкент, 2010.
2. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1993.
3. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1992.
4. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 2007.
5. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2009.
6. Бектұров Ш. Қазақ тілі. Лексика. Фонетика. Морфология. Синтаксис. – Алматы, 2006.

Мұйдинов Қ.,
Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА СУД НОТИҚЛИГИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Суд нотиклигининг кўхналиги юнон ва Рим нотиклиги учун нечоғлик хос бўлса, Марказий Осие нотиклиги учун ҳам шу қадар хосдир. Маълумки, Марказий Осиеда ҳозирги маънодаги судья вазифасини қозилар бажарган. Қадимги юрист (фақиҳ)лар орасида ўз нуққи, нотиклик маҳорати билан машҳур бўлган сўз санъаткорлари кўп бўлган. Жумладан, машҳур шарқ фақиҳ нотикларидан бири Қози Ал-Ҳарбавайхий (вафоти 941 йил) шу қадар катта эътиборга эга бўлганки, ҳатто юртнинг амири ҳар кун эрталаб келиб уни зиёрат қилиб кетган [1, 184]. У ўз ваъзларида бирон-бир мазҳабга ва фикх мактабига тарафқашлик қилмас,

Уч тилфикური кувватига таянар, бирон-бир мансабдор шахснинг тазйикига берилмас, ҳар қандай тақдирчиликни ҳуш кўрмас эди. Унинг билимлари шу даражада етуқ ва баркамол эдики, қозини билимлар уммонининг ғаввоси ва сўзга чечанлигиндан воизликнинг иктидорли соҳибига қиёслаш мумкин бўларди [6, 47]. Кунларнинг бирида суд мажлиси пайтида Қози Ал-Ҳарбавайхий бир кишини сўроқ қилаётганда, сўроқ қилинувчи кула бошлайди. Шунда қози хонани тўлдирувчи дахшатли бир овоз билан дейди: «Нега куласан? Кимдан куласан? Ахир қози сени деб жаннат билан дўзахнинг оралиғида турибди-ку!» Субҳийнинг “Табоқат” асарига ёзишча, қулиб юборган кимсани қозининг ҳайкириғи шу қадар кўрқитиб юборибдики, у уч ойга қадар ўзига кела олмабди [7, 29]. Бундан кўринадики, қози Ал-Ҳарбавайхий ана шу икки оғиз гапиданоқ суд нотиклигининг уч хусусиятини кўриш мумкин: биринчидан, у кучли овозга эга бўлган, иккинчидан, образли қилиб гапиришга уста бўлган (жаннат билан дўзах қиёси), учинчидан, кучли эхтиросга эга бўлган [6, 48].

Марказий Осиёлик йирик олим Муҳаммад Маждий ва забардаст нотик Фаҳриддин Али Сафийнинг маълумотларига кўра Қози Ҷший ҳам сўнги ўрта асрнинг баркамол фақиҳ нотикларидан бири бўлган. У асли фарғоналик бўлиб, Ўш шаҳрида қозилик лавозимини эгаллаган. Аммо ўзининг донолиги, нотиклик санъатида устунлиги туфайли Эрон, Афғонистон каби мамлакатларга бориб нутқ сўзлаб, тингловчиларни мафтун этиб келган [5, 17-18]. Ривоят қилишларича, Қози Ҷший Эроннинг Сейстон вилояти халқини ниҳоятда қаттиққўл, ҳеч кимга хайр-саҳоват қилмаслигини эшитиб, уни инсофга чақириш максасида шу жойга йўл олади. У бир-икки ҳафта халқнинг ҳаётини, руҳий ҳолатини ўрганади ва шаҳар қозисидан рухсат олиб, жума куни масжиди Жомеда катта нутқ сўзлайди, ўз маҳорати билан халқнинг ҳушини олади. Шаҳар аҳли унга махлиё бўлиб, топган-туганларини берадилар, аммо у ҳеч нарса олмайди. Бу халқнинг унга бўлган эътиқодини оширади ва бундан сўнг ушбу халқ ҳам саҳийлик йўлини тутати [2, 69].

Абу Ҳомид Ғаззолий ҳам фикҳ илмининг етуқ билимдони ва моҳир суд нотиғи ҳисобланади. У болаликдан машҳур олим Аҳмад Розиконийдан фикҳ дарсларини олади ва 20 ёшидаёқ зукко олим сифатида оғизга тушади.

Ғаззолий замондошларининг бузғунчилик ва гуноҳларини, ҳаётни чигаллаштирган бидъатчиларни, иккиюзлама ва баднафс золимларни аёвсиз фош қилиб, оддий ва ҳалол меҳнаткашларнинг эътирофига эришган, ислом динининг ҳақиқатларини бутун дунёга очиб кўрсатган олим эди. У бор-йўғи 53 йил умр кўрди, аммо шу умри давомида 100га яқин асар ёзиб қолдирди. Хусусан, унинг “Босит” ва “Вожиб” асарларидан фақиҳлар (юрислар) ўзлари зарур маълумотларни олишлари мумкин [3, 43].

Маълумки, ўрта асрларда Шарқда ҳам буюқ нотиклар етишиб чиққан. Умуман олганда, ўрта асрлар Шарқ уйғониш даври алломалари ижодий меросини таҳлил қилинганида уларнинг суд нотиклиги ривожига у ёки бу даражада ҳисса қўшганликларини кузатиш мумкин, аммо худди Европада бўлганидек махсус тарзда суд нотиклиги билан шуғулланган ўзбек алломалари ҳақида маълумотлар деярли сақланмаган.

XX аср Ўзбекистондаги суд нотикларининг айримлари ҳақида М.Мирҳамидов, Н.Норпўлатов, С.Ҳасановларнинг “Юристининг нутқ маданияти” ўқув қўлланмасининг 94-106-бетларида муфассал маълумотлар келтирилган [6]. Хусусан, унда моҳир ўзбек суд нотиклари сифатида Ҳ.Сулаймонова, М.Восиқова, З.Иномжонов, Б.Аҳмедов, Ф.Сайфуллаев, А.Альзамҳужаев, Й.Каракетов, Ў.Очилов, О.Расулов қабилар таъкидланган.

Қозоқ олими Г.Гидзатовнинг қайд қилишича, XVII-XIX асрларда Қозоғистонда оғзаки суд нотиклиги санъати жуда кенг ривожланган [4, 82]. Ушбу китобда Қозоғистонда мавжуд бўлган дастлабки бийлар суди ҳақида маълумотлар келтирилади. Унда бийларнинг нутқи суд нотиклигининг дастлабки намуналари сифатида келтирилган. Хусусан, Қози бей, Тўла бей, Айтеке бей, Сирим бей, Қора бей, Абай Қунанбаев каби суд нотикларининг нутқларидан намуналар берилган. Асарда, шунингдек, Қозоғистонда ўтган асрнинг 60-90-йилларида фаолият юритган машҳур суд нотиклари П.И.Кудрявцев, И.В.Кацай, Е.Г.Пономаренко, Л.И.Башаримов, М.А.Самаров, Ц.Я.Меламедовска, С.М.Гинзбург қабилар ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Кўринадики, суд нотиклиги Марказий Осиёда

ҳам кўп йиллик тарихга эга бўлиб, бугунги кунда замон билан ҳамнафас ривожланиб бормоқда.

Адабиётлар

1. Адамов М. Мусулманский ренессанс. – М.: Наука, 1973.
2. Бекмирзаев Н. Нотиклик асослари. – Т.: Фан, 2005.
3. Бекмирзаев Н. Нотиклик санъати сирлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
4. Гидзатов Г.Г. Очерки по истории судебной речи.
5. Иномхўжаев С. Курсатилган асар.
6. Мирҳамидов М., Норпўлатов Н., Ҳасанов С. Юристнинг нутқи маданияти. – Т., 2005.
7. Носиров Р., Жалилов А. Адолатшунослик қозиларга ёд бўлганми? // Мулоқот, 2001. 2-сон.

Юнусова Ш.,
Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси

ШИОРЛАР РЕКЛАМА ТУРИ СИФАТИДА

Дунё миқёсида реклама жадал суъратлар билан ривожланмоқда. Бизда ҳам бу жараёнга эътибор катта бўлиб, рекламалар деярли барча соҳаларини эгаллади. Бу бевосита бозор иқтисодиёти билан юзага келган табиий, зарурий ҳолдир. Реклама сўзи этимологик жиҳатдан лотинча “рекламер” сўзидан олинган бўлиб, бақириш, кичқириш маъносини англатади. “Маккон Эриксон Инкорпорейтед” реклама агентлигининг ўқтиришича, реклама ўз вақтида, жуда яхши айтилган ҳақиқатдир [1, 4].

Бугунги ҳаётимизда – бозор иқтисодиёти шароитида рекламанинг ўрни бениҳоя катта.

Ўзбек рекламаси жадаллик билан ривожланаётган соҳа бўлиб, унинг қонун-қоидалари энди ўрнатилмоқда. Вақт ва тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, реклама нафақат савдони ҳаракатлантирувчи, балки нутқ фаолиятини ривожлантирувчи куч (стимул) ҳамдир.

Реклама шундай жараёнки, унга ҳар куни, ҳар ерда ҳамма дуч келиши мумкин. Реклама оммавий коммуникациянинг барча соҳаларига кириб бормоқда.

И.А.Гольман ва Н.С.Добротенко фикрича, реклама эълонининг 4 қисмли композицияси маъқулроқ [2, 12], яъни:

1. Шиор: қисқа реклама шиор, чакирув, афоризм, сарлавҳа;
2. Сарлавҳа: кичик матн, шиорнинг асосий ғоясини очиб берувчи;
3. Ахборот блоки: матнни далиллаб берувчи;
4. Маълумотлар: адрес, телефон.

Бу блокли шакл ишлатилганда реклама эълонининг қуйидаги кўринишлари пайдо бўлади:

- “Шиор + маълумотлар”;
- “Шиор + сарлавҳа + маълумотлар”;
- “Шиор + ахборот блоки + маълумотлар”;
- “Шиор + сарлавҳа + ахборот блоки + маълумотлар”.

Шиорнинг вазифаси реклама материалига эътибор қаратиш ва ҳаракатга ундаш. Шиорга эътибор берган кишилар сони, реклама ўқувчилар сонидан 4 – 5 марта кўп деб ҳисобланади.

Шиорлар реклама компаниясининг асосий ғоясини ўзида мужассам этувчи қисқа ва шу билан бирга, тезда эсда қоладиган сўз бирикмаси. Реклама шиорларига қўйиладиган асосий талаблардан бу – қисқалик ва лўндалик. Шиорларда лексик бирликлардан синоним ва антоним сўзларни кўплаб учратиш мумкин. Масалан,

ALSYS улкан режалар катта имкониятлар

YASIN colekshn Янада кўркам. янада шинам!

Катталарни йиғлатган – кичиклар дарди. YIG‘LAMAGIN(кинофильм рекламаси).

СИНОВОД катталар ва кичиклар иммунитетини яхшилади.

Кальцемиин – эски муаммонинг янги ечими!

Grippestad – соғ бўлиш учун касал бўлмастик учун.

Шиор – реклама мазмунини ифодаловчи асосий омил ҳисобланади.

Реклама шиори қисқа, аниқ бўлиши, фикр ихчам ва лўнда ифодаланиши керак. Матнда объект ҳақидаги асосий маълумотларни иккинчи даражали маълумотлардан ажрата билиш, унинг энг муҳим, асосий қирраларини ажратиб кўрсатиш ва диққатини шунга қаратиш лозим.

Шиор компанияга ўзининг рақобатдошларидан ажралиб туриш имконини беради. Мазмун – моҳиятли шиор унинг мавқеи ва ўзига хослигини билдириб туради. Шиорнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари бу – қисқа ва лўндалик, ритмик ва фонетик такрор, сўз ўйини ва яширин диалог кабилардир. Яхши ва мазмунли шиорни ўйлаб топиш катта маҳорат, ижодий изланувчанликни талаб этади.

Тузилишига кўра шиорларни уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Боғланган шиор. Боғланган шиорда товар номи иштирок этади.

Ҳар доим Coca-Cola

2. Уйғунлашган (қофияли) шиор. Ушбу шиорда шиор товар номи билан ритмик ва фонетик уйғунликда бўлади.

Алюмаг-ошқозонга кўмак; Эрмак-бу фойдали, мазали ва тоза демак;

Муза билан сиз, бетакрор назандасиз.

3. Эркин шиор. Эркин шиорда товар маркаси алоҳида қўлланилади.

Nescafe. Ҳаммаси яхшиликка. Nestle. Мусаффо ҳаёт даври келди!

Shaffof. Биринчи булоқ суви! Coca-Cola. Ҳаёт лаззати.

Шиорлар рекламаларнинг асосий ғоясини ифодалайди.

Сарлавҳа – бу матн рекламаси. Яхши сарлавҳа реклама матнини ўқиш ёки ўқилмасликни белгилайди. Ёмон сарлавҳа тўфайли қизиқ ва керакли хабар ҳам ўқилмаслиги мумкин. Сарлавҳа биринчи бўлиб ўқилади ва ўқувчини диққатини тортади.

Сарлавҳа олти функцияни бажаради:

1. Кишиларнинг диққатини ўзига тортиши шарт.
2. Сарлавҳа ўқувчисини топиши керак, яъни у ўзида ўқувчи нимани хоҳлаётганини акс эттириши даркор.
3. Сарлавҳа ўқувчини матнинг асосий қисмига олиб чиқиши лозим.
4. Сарлавҳада тижорат – ғояси ўз аксини топиши керак.
5. Сотилаётган товар ёки маҳсулотнинг энг яхши жиҳати кўрсатилиши керак.

Реклама сарлавҳасининг асосий мақсади реклама мурожаатининг асосий ғоясини очиб беришдир. Бунинг учун сарлавҳа қисқалик, маъволилик, эмоционаллик, ёркинлик каби хусусиятларга эга бўлиши керак. Бунда матннинг баъзи функциялари тасвир вазифасини бажаради.

Сарлавҳаниннг ҳажми шиорга нисбатан кенгрок бўлади. У баъзи оддий гаплардан (“ОСИЁ” ресторани кечалар, тўйлар, базм ва бошқа маросимлар), баъзан эса кўшма гаплардан (Ҳақиқий ишқибозлар, футболни фақат стадионда кўриши керак, деб таъкидлайдилар. Футболни Philips Smartline телевизорлари орқали кўрган ҳақиқий ишқибозлар эса бу фикрни нотўғрилигини таъкидлайдилар) ташкил топади.

Қамрови нуктаи назаридан сарлавҳаларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Янгилик – сарлавҳа (“Ахборот мусобақасида Toshiba формула-1 дан ўзиб кетади”).
2. Шиор – сарлавҳа (“Тингловчилар радио тўлкинларини бизга созланг!”)
3. Буйруқ – сарлавҳа (“See, buy, fly” Amsterdam airport shopping center, “Қара, сотиб ол, уч!”)
4. Жалб қилувчи – сарлавҳа, (Агар сизнинг шиорингиз “Баландрок, кучлироқ бўлса, сиз Асака банкининг совғасини тўғри баҳолайсиз: 11 июндан 1 августгача Visa classic картчқаларини бепул расмийлаштириш”).
5. Савол – сарлавҳа (“Сиз театрда эканингизда, уйингиз ёнмаяптими?” – “Ўзбекинвест”).

6. Намойиш – сарлавха, одатда, кўрсатиш олмошлари билан қўлланади (Bayer – бу фақат аспирин эмас).

Хулоса шуки, шиор, сарлавха, реклама матнларини тузиш, яратиш ўзига хос мураккаб лингвистик жараён ҳисобланади. Бу жараёнда яратилган муваффақиятли, таъсирли шиор, сарлавха, реклама матнлари шунчаки чиройли сўзлар йиғиндиси эмас, балки самарали меҳнат натижаси, давр талаби, бозор иқтисодиётининг ўзига хос лисоний ифодаларидан биридир.

Адабиётлар:

1. Оммавий ахборот воситаларида реклама: назария ва амалиёт. Маърузалар матни. – Т.: ЎзМУ, 2000. – 4 б.
2. Старобинский Э.Е. Самоучитель по рекламе. – М., 1999. – С. 126.

Тўяқов Н. М.,
Низами атындағы ТМПУ ізденушісі

АУДАРМА — АУЫР ЖҰМЫС

(өзбек-қазақ тілдерінің кейбір ерекшеліктері жайлы)

Белгілі бір тілде сөйлеу – сол тілде ойлай білу деген сөз. Осы қағидаттың аударма ісіне де тікелей қатысы бар. Бүгінгі мақаламызда өзбек-қазақ тілдеріндегі аударманың кейбір ерекшеліктері жайлы тоқталмақпыз.

Тіл әлеуметтік құбылыс болғандықтан, заманмен бірге өмір сүреді, дамиды, жаңа сөздермен толығады, бір тілдік бірліктің басқа мағыналары туындайды, тағысын тағы. Кінкіснтай ғана мәтінді бір тілден екінші тілге аудару үшін сол екі тілдің де өзінс тән ерекшеліктерін, даму заңдылықтарын мен сөзжасамын жете білу талап етіледі. Әрбір мәтіннің өзіндік аударылу ерекшеліктері болады. Соған қарап аударманың ішінара түрлерін ажыратады. Мәселен, көркем аударма, еркін аударма, сөзбе-сөз аударма деген сияқтылар. Қазақ тіліне аудару ісі сонау ерте кездерден басталды. Шығыстың небір әсем әдеби жәдігерліктері назирағөйлік үлгісінде жырланды. Оларды осы тұрғыдан алғанда таза аударма деп айта алмаймыз. Өйткені оларды басқа тілде жырлаған шайыр аудармашы ретінде емес, автор ретінде айтылады. Әдебиет майданына адамзатқа баға жетпес мұра қалдырған ұлы Абай келген тұстан орыс тілінен немесе осы тіл арқылы басқа тілдерден аудару дамыды. Абай, Шәкәрім, А.Байтұрсынұлы, Мұқағали сынды ақындар әлем поэзиясының, көптеген жазушылар әлем прозасының озық үлгілерін қазақ танымына сай етіп шебер жеткізген. Егер сөзбе-сөз аударғанда олардың асылдық қасиеті танылмаған болар еді.

Көркем шығарма мен басқа еңбектердің, айталық, мақалалардың, оқулықтардың, құжаттардың аударылуы мүлдем басқаша. Бұдан тыс материалдың қай тілден аударылуын ескеру де оның сәтті шығуына көмектеседі. Атап айтқанда, орыс, парсы тілдерінен қазақ тіліне аударғанда, алдымен ондағы атауларды анықтап алып, сөйлем мүшелеріне талдап, сосын сөйлемнің өзін тұтастай аударған жөн. Өйткені үнді-суропа тілдерінің түркі тілдерімен синтаксистік айырмашылығы орасан. Ал өзбек тілінен қазақ тіліне аударғанда еркіндікке дем беріп, сөйлем құрылысына қол сұға беру көп қажет емес. Мысалы, *Илмий ишларда, расмий хужжатларда, йнгилишларда, мен олмошининг урнига биз олмоши ишлатилади* деген сөйлемге кездестік. Мұндағы барлық грамматикалық категория — птауыш сөздердің, септік жалғаулардың, баяндауыштық қызмет атқарып тұрған етістіктің орны, т.б. қазақ тіліндегімен сайма-сай келеді: *Ғылыми жұмыстарда, ресми құжаттарда, жиналыстарда мен есімдігінің орнына біз есімдігі жұмсалады*. Мұнда да алғашқы қағидат сақталады, яғни алдымен сөздердің баламасын анықтап, кейін сөйлем дәл сол қалпында бір шеттен аударыла береді. Бұған себеп екі тілдегі сөйлемнің грамматикалық құрылысы бірдей.

Алайда, кейбір жағдайларда бұлай сөйлем құлаудың сәті түсе бермейді. Өзбек тіліндегі бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, анықтауыш, себеп, мақсат бағыныңқылы

сипатке құрамалас сөйлемдердің жасалуына ұйытқы болатын *-ки* жалғаулық шылауы парсы тіліндегі *-кэ* жалғаулығымен тарихи тұрғыдан бір, орыс тіліндегі сабақтас байланыс жасайтын *что* сөзімен қызметі жағынан ұқсас. Бірақ қазақ тілінде мұндай грамматикалық форма жоқ. Мәселен, парсыдағы *шахс-и кэ дируз пиш-э шәмо оләдэ буд донешюр-э мо-ст* деген сөйлемнің синтаксистік құрылысын бұзбай аударсақ, былай болай болар еді: *Адам, кеше сіздің алдыңызға келген, біздің оқытушымыз болады*. Ал, бұлай аудару қазақ тілінің синтаксистік қағидаларына тура келмейді. Сондай-ақ сөйлемнен туындайтын семантикалық мағына да толық аңғарылмайды. Жоғарыдағы сөйлемнің аудармадағы дұрыс варианты мынау: *Кеше сіздің алдыңызға келген адам — біздің оқытушымыз*. Сөйлемнің синтаксистік құрылысы мынадай: мезгіл пысықтауыш, мекен пысықтауыш, бастауыш, баяндауыш. Өзбек тіліндегі *Шундай инсон хақида хабар келтирдимки, унинг хар бир сузи гавхардир, Акам айтдики, тоғаларимизнинг барчаси келимоқчи* деген сөйлемдерді дәл сол қалыпта аударсақ, *Сондай адам туралы хабар келтірдім, оның әрбір сөзі гауһар, Ағам айтты, нағашыларымыздың барлығы келмекші* деген шығады. Ал *Айтқан әрбір сөзі гауһар адам туралы хабар келтірдім, Ағам нағашыларымыздың барлығы келетінін айтты* десек, дұрыстау болар еді. Өйткені *-ки* жалғаулығының қызметін тікелей атқаратын грамматикалық тұлға болмағандықтан, сол жерге қажет грамматикалық мағына да болмайды. Ол сөйлемнің семантикасын сақтай отырып, басқаша синтаксистік құрылыспен бергенде сөйлемнің ішіне сіңісіп кетеді де, олқылықтың орны толады.

Көбіне-көп кірме терминдерге жалғанатын, кейбір сөздерге нөлдік форма болып та грамматикалық мағына үстейтін морфемалар бар. Соның бірі жайлы айтсақ. Мәселен, “алгебраик ифодалар”, “дипломатик корпус”, “педагогик технология” дегендерді қазақшада да солай айтушылық кездеседі. Бұл, біздіңше, “буюк математик”, “инглиз физик олими” секілділерді “ұлы математик”, “ағылшын физигі” деуден туса керек. Бірақ соңғылардың мағынасы да, қалыптасу тарихы да, грамматикадағы табиғаты да басқа. Олар түбір сөздер. Алғашқылардың құрамындағы *-ик* сөз тудырушы жұрнағы өзі жалғанған сөзге қатысты болу, тиістілік мағынасын үстейді. Ал қазақ тілінде дәл бұл жұрнақ жоқ. Оның қызметін толығымен *-лық* (*-тық*) формасының фонетикалық варианты) жұрнағы атқарады: “алгебралық өрнектер”, “дипломатиялық корпус”, “педагогикалық технология”.

Осы тақылеттес, сөйлемнің мағынасын дұрыс аударуда жекелеген аналитикалық форманттардың грамматикалық мағынасына жете мән берген дұрыс. Мәтін аударуда көпшілігіміздің көңіл бөлетініміз — сөздің мағынасы. Осы орында ерекше сақ болған жөн: сөздің лексикалық мағынасы ма, әлде грамматикалық? Әрине семантикалық мағынасы, яғни сөздің контексте беретін ұғымы — оны аударудағы басты құбылыс. Мысалы, практикада “мамлакат” сөзін “мемлекет”, “тағлым” дегенді “тәлім”, “тағловды” “таңдау” деп қазақшалау көп кездеседі. Талас жоқ, бұл сөздер әр екі тілде де бар әрі толық лексикалық мағынаға ие. Бірақ семантикасы жағынан бірдей емес. “Мамлакат” — ел деген сөз, ал “мемлекет” — даулат. Өзбек тіліндегі “мамлакат” сөзі белгілі бір елдің халқын аумағымен қоса тұтастай алғандағы, біздің тілдегі ел дегенді білдіреді. Мысалы: *Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришига алохида этибор қаратилмоқда; Мусобақанинг мамлакат босқичи утказилди*. Бірақ *Давлатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришига алохида этибор қаратилмоқда; Мусобақанинг давлат босқичи утказилди* деген сөйлемдерді кездестірмеген боларсыз. Ал оларды *Елімізде шағын бизнес және жеке кәсіпкерлікті дамытуға ерекше назар аударылуда; Жарыстың ел (немесе республикалық) басқшышы өткізілді* десек стилистикалық қателерден аулақ боламыз. “Давлат” сөзі елді басқаратын, ішкі және сыртқы саясатты жүзеге асыратын, оның жан-жақты дамуына қолғабыс жасайтын ең жоғарғы ұйым мағынасын білдіріп, “мемлекет” сөзімен пара-пар келеді. Мысалы, “даулат хокимияти органлари”, “даулат университети”, “даулат ахамиятига молик” деген тіркестер “мемлекеттік билік органдары”, “мемлекеттік университет”, “мемлекеттік маңызы бар” деп бір ғана вариантта аударылады.

“Таълим” сөзін тура “тәлім” деп қазақшалай салудан сақтанған жөн. Білім беру мағынасында осы сөз болғанмен, көбіне контексте бұлай аудару дұрыс ұғымды білдірмейді. Мысалы, *Халқ таълими вазирлиги — Халыққа білім беру министрлігі, таълим соҳаси — білім беру саласы, умумтаълим мактаби — жалпы білім беретін мектеп, т.б.* Осы орында неге бір сөзді аударғанда екі сөзге айналып отыр деген табиғи сұрақ туындайды. “Білім беру” деген екі дербес сөз емес, тек бірі негізгі сөз (есім), екіншісі көмекші етістік. Морфологияда бұл құбылысты *күрделі сөз* деп атау қашаннан қалыптасқан. Сондықтан мұның ешқандай ерсі көрінетіндей жері жоқ. Ал кейде бұл сөзді тікелей транскрипциялаған да бұрыс болмайды: *Бизга таълим-тарбия берган устозларни ардоқлаймиз — Бізге тәлім-тәрбие берген ұстаздарымызды ардақтаймыз.*

Егер “танлов” сөзі екі зат не құбылыстың бірін иемдену, талғау мағынасында келсе, әрине “таңдаймыз”: *Иккита йулнинг бирин танламогинг даркор (көбінесе көркем стильде кездеседі) — Екі жолдың бірін таңдауың керек.* Ал енді зат есім болып келіп, конкурс мағынасын білдірсе, қазақ тіліндегі дәл сол ұғымды беретін “байқау” сөзін қолданамыз. Мысалы: *Танлов голиблари рағбатлантирилди — Байқау жеңімпаздары ынталандырылды.*

Жоғарыда бірнеше сөзге ғана тоқталып, санаулы морфологиялық тұлғаларды шолып өттік. Бұл айтылғандардың барлығы көп сөз болғанымен, аудармашының жүйрік ойында бір ғана сәтте қорытылады, екінші сөзбен айтқанда, автоматты түрде солай жазып кете береді. Осылай болуы аударманың ұтымды шығуына септігін тигізері анық.

Әдебиеттер:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент, 2008.
2. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998.
3. Абдусаматов М. Парсы тілі. – Тошкент, 2008.
4. www.uza.uz

**АБЫЛАЙ - ХАЛҚЫНЫҢ ТАЛАЙЛЫ
ТАҒДЫРЫНДА ҰЛТҚА ҰСТЫН БОЛҒАН ХАН**

Абылай! Ер жетті. Ат жалын тартып ерге қонды. Елін жаудан қорғады. Қасиеті бар киелі, керемет құдірет иесі, қаһармандығы мен батыл қолбасшылығына сүйсінген туған халқы оны хан сайлады. Абылай есімі тарихымыз бен мәдениетіміздің ортасынан ойып орын алды. Тарихи эпос-толғауларда Абылай бейнесі және оның заманы өз дәуірінде ешқандай қоспасыз, әсірелеусіз, бар шындығымен бізге жетсе, кейіннен жаңа оқиғалар қосылып, мазмұны байытылып, сюжеттік композициялық құрылымы бөлек, эпикалық үлгідегі тарихи жырлар мен қисса-дастандарға арқау болды. Абылайдың қайраткерлік, қолбасшылық, дипломатиялық қызметінің жан-жақты көрінуін Шоқан Уәлиханов жазып алған «Абылай туралы жырына» көруімізге болады. Сондай-ақ тарихи жырда Абылай тұлғасының суреттелуінде эпикалық дәстүр үлгісі, жаңа көркемдік тәсілдер қолданылғанын аңғарамыз. Ханның әрбір әрекетінің көк бөріге, ителгіге, қаршығаға, тұрымтайға, болмыс-бітімінің қазға, бөріге, сай суына, жай тасына теңелуі осыны дәлелдейді. Мысалы:

Көк бөрідей желді хан,
Ителгідей ілді хан,
Қаршығадай қақты хан,
Тұрымтайдай қонды хан,
Тоқалтерек түбінде
Аттанып кеңес берді хан...
Абылай ханым, жүруші ең,
Қаздай болып қарқылдап,
Бөрідейін бұркылдап,
Сай суындай сарқылдап,
Жай тасындай жарқылдап [1,28]

Жырдағы оқиғалар тарихи шындықтан алшақ кетпейді. Көкжал Барақтың, Жауғаштың, қырғыз манабы Садырдың есімдерінің кездесуі және Садырдың «үш шапты менің үйімді» дегені үш шайқас болғанын тарихи дерек көздеріне әкеледі.

Абылайдың Еділ қалмақтарымен ұрыстары Кердері қожа Көшекұлы жыраудың айтқан жырында нанымды, тарихи шындық негізінде жыр өзегіне айналған:

Алаш тіле тілеуін,
Абылайдың жаны үшін,
Ер Абылай жатпады,
Сол мезгілде, жігіттер
Дін мұсылман баласының қамы үшін.
Сол мезгілде, жігіттер,
Қалмақ білді көрдің бе?!
Еділ менен жайықтан
Қараңғыда сол өтті,
Кеме менен қайықтан
Дау тіледі бұл қалмақ...
Атадан артық туған ер Абылай,
Жер қайысқан қол алып,
Желкілдеген ту алып,
Науалыдан торсыққа су алып,
Барды да алды қалмақты [2,78-81]

Жырда соғыстың болған жерлері, Абылайдың ұрыста қолданған тәсілдері, батырлығы мен қайраттылығы, оның қолбасшылық білгірлігі, ең негізінен Отанына, халқына деген асыл өйіспеншілігі сипатталады.

Қазақ пен жоңғар арасындағы ұзақ жылдарға созылған сұрапыл соғыстың соңғы кешкендерін сипаттайтын көркем туындылар баршылық. Солардың бірі Доспер Сиурықұлының «Есенгелді» дастаны. Дастанның тууы дүбірлі оқиғалардан кейінірек болса да, өткен оқиғалар тізбегін нанымды аша алған. Басқа шығармаларда кездесе бермейтін кейбір қызық оқиғалар мен деректерді де осы дастаннан көреміз. Мәселен, жорыққа аттанар алдында әрбір рудың таңбасын тасқа қашап басу салтының болғандығын, және әр рудың өкіні Ұлытауда орындағанын осы дастанның желісінен кездестіреміз. (Қазіргі кезде рудың таңбалары бір тасқа қашалып, шоғырландырылып жаңартылған – Қ.Т.). «Ұлытауға шықтың ба, ұлар етін жедің бе?» деген қанатты сөздің де шығу төркіні дастанда өзіндік ой жүйемен түсіндіріледі. Ал ұлар етінен дәм тату сарбаздардың жорық алдында жеңіс үшін жасаған ырым саналады.

«Есенгелді» дастанында жоңғарларды жеңуде шешуші саясаттың бірі болған мәселе қазақтардың қытай арасымен келіссөз жүргізуі. Оны Абылай елшілігінің орындауы туралы мол мәлімет жеткізілген.

Өзге жырларда суреттелгендей «Есенгелді» дастанында да Абылай маңындағы батырлар майданның қызу төңірегінде, шешуші шептерінде жүреді. Олар Қабанбай, Бөгенбай, Малайсары т.б. Абылай атына байланысты дастандарда тек ел басшысының ғана бастан кешкендері баяндалып қоймайды, көптеген әңгімелер Абылайдың айналасындағы сарбаздары, батырлары, ру көсемдеріне байланысты айтылады. Осылардың бәрі қазақ ханының мәртебесін көтеруге қызмет етеді, негізгі оқиғалар тізбегінде әдемі желілік тұтастық құрайды.

Дастаннан үзінді алып, қарастырайық:

- Ел болмас ережеге кірмегендер,
 Қазақтың қатарында жүрмегендер,
 Түбінде берекенді сол бұзады,
 Көктасқа қашап тұрып таңбанды сал,
 Және де Ұлытаудың ұларын ат,
 Етін жеп сол ұлардың қыламыз ант...
 Тағы да қарап жатпай хан Абылай,
 Керекті бұл соғысқа қор жинады.
 Өзіне ақыл қосып, ес қататын
 Ішінен әр рудың топ жинады...
 Тағы да Қанжығалы ер Бөгенбай,
 Бурадан тағы келді ер Қабанбай,
 Және де Бәсентиін, Малайсары,
 Мұнымен бірге келді талай Сары...
 Бұл жолда әрең жаудың бетін бұрдық,
 Әлі де алғамыз жоқ теңдікті енді
 Хандығы Жоңғарияның біткен күні,
 Аласың сонда қазақ теңдікті енді.
 Неше мың болса дағы қырды дейді.
 Бәрін де жермен-жексен қылды дейді.
 Қазақтың қалмақтардан амалы асып,
 Осымен Жоңғария жеңіледі. [2,89,96,98]

Сонымен «Есенгелді» дастанында Абылайдың қолбасшылық қызметтегі іскерлігі, ақылдылығы, дипломатиялық ұтқырлығы, еліне адал басшылық жасауы тарихи тұрғыдан да шындыққа сай сипатталған.

Жаумен арпалыс соғыстарға хан Абылайдың тірегі болған батырларының ерлігі де, елдігі де айтса, айтқандай. Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Керей ер Жәнібек,

Көкжарлы Барақ сынды әйгілі батырлармен үзеңгілес серік болып, Аягөз, Бұланты, Білеуті, Сарысу бойындағы, Іле басындағы, Аңырақайдағы шайқастарда Ұлы жүз жасақтарына Шанышқылы Бердіқожа батыр басшылық жасаған. Ханның беделі болған батырлар Абылай заманында жауменен айқасып, не күштімін деген жоңғардың мықтысын тұқыртып жерге тыққан. Сөйтіп, сұрапыл соғыстарда Абылай қолы жауды жеңіп талай жеңіске жетті.

Ерлік пен елдікті ту еткен қас батырлардың елі үшін ажал алдаспанына бас тіккен сұрапыл соғыс үстіндегі өзара сыйластығы баға жетпес құндылықтарымыздың бірі. Мәселен: «Арғы жағы - қаптама соғыс. Қалың қалмақ жан ашуы үстінде ортада жаяу қалған Қабанбайды таптап өтуі де мүмкін еді. Дәл осы сәтте арт жақтан келе қалған Шанышқылы Бердіқожа батыр өзінің әйгілі ақбоз атын мұның алдына көлденен тарта қойғаны... Ұрыс аяқталған соң Қабанбай рахмет айтып, атын өзіне қайтармақ болғанда, Бердіқожа:

-- Жок, Қабеке, мен енді сізден бұл атты алмаймын» [3,58], - деп ақбоз атын біржола сыйлапты. Қабанбай сол ақбозды бертіңге дейін мініп жүрген екен. Осы жәйтті Несіпбек Айтұлының «Бердіқожа батыр» атты тарихи деректерге құрылған поэмасынан да кездестіреміз:

Айқаста бірін - бірі жауға алдырмас,
Сенімді серікті кім арман қылмас.
Жорықта тізе қосқан, үзеңгілес,
Қабанбай , Бердіқожа болған сырлас.

Шайқаста Шыңғыс пенен Алакөлде ,
Жайылып даңқы кетті тамам елге.
Сілтеген қылышынан жаудың басы,
Алмадай ұшып түсті қара жерге.

Табатын қысылғанда табанда айла,
Батырдай Бердіқожа адам қайда?!
Соғыста Шыңғыстағы, рас болса,
Ақбозын түсіп берген Қабанбайға.

Ақбозбен ер Қабанбай сонда шапқан,
Суырылып жеке-дара көп жасақтан.
Жау шебін жалғыз барып бұзған екен,
Құтқарып қалың қолды қан-қасаптан.

Сарбаздар лап қойғанда соңына ерген,
Сілкініп тау мен дала күңіренген.
«Кім,- депті,- ақбозбенен дара шапқан?» -
Сүйсініп хан Абылай мұны көрген » [4, 255-256],

Көреген саяси қайраткер ретінде соғыстың ауыртпалығынан есеңгіреген елінің есін жидыруды бір ауық есінен шығармаған Абылай хан мұндай сәттерде мәмілегерлік жолдарды орынды пайдалана білген халқының ардақтысы. Тарихи тұлғалар мен оқиғалар нақты алынған жоғарыдағы шығармада былай делінген:

Тұра ма тірлік өшпей, дүние көшпей,
Өткен күн қайтп саған үндеместей.
Құның жоқ көк тиындық кім болсаң да,
Халқынмен от пен суды бірге кешпей.

Жақсыны жаратпаған текке Құдай,
Алысып, арпалысып өтті Абылай.
Түбіне тұңғықтың көз жіберсек,
Хан бар ма қызмет еткен көпке бұлай?! [4,269-270],

Абылайдың бүкіл өмірлік жолын қамтуға және хронологиялық желіні белгілі дәрежеде сияқтауға арналған дастан Шәді төре Жәңгірұлының «Тарихат» дастаны. Бұл дастанның негізгі ерекшелігі - өзге дастандардан сюжеттік құрылымының көлемді екендігінде ғана емес, Абылайдың туынан бастап дүниеден өткенге дейінгі шежірелік өмірін толық баяндай шигандығында, әрине, көркем дүние болғандықтан кейбір тұстарда тарихи дерек көздерінен өтпешелеу баяндалғаны бар болса да, негізінен жұрттық қызығып оқитын, көңілдеріне қиыншытық жайлардан жырақ кетпегеніне көз жеткізеді. Шығарма танытқыштық, мағлұматтық мәнге ие. Дастан бірнеше тараудан тұрады. Олардың бәрі бірізділікті құрайды. Әкесінің дүнипандар қолынан қаза табуынан бастап Абылайдың жастай қиыншылықты бастан кешуі, адал қызметшісінің қамқорлығы, Түркістанға келуі, қалмақтарға қарсы соғыста «Абылайлап» ұран шақырып, ерлік көрсетуі, дұшпан қолына тұтқын болып түсуі, қытаймен байланыстары, Қоқанға, Ташкенге, Самарқанға барғаны, Түркістанға зиярат етуі, сонында ауырып дүние семуі, Өзірет Сұлтанға жерленуі дастанда жеке тарауларда баяндалады. Барлық тарауларда Абылайдың асығыстық жасамай, әрбір істі парасаттылықпен іске асырып отырғандығы көрінеді. Абылайдың ойы халықтың аңсап күткен арманына сай шығып отыратыны шындық шеңберінде әңгімеленеді. Дастанда Абылай жорықтарында медет беретін «кәміл пірлер» жайы айтылатын мезеттер кездеседі. Онан басқа қиялдан туған оқиғалар иірімді ұшырамай, қайта Абылай өмірінің хронологиялық жүйеде сипатталуы негізгі орын алған. «Тарихат» дастанында Абылайды қолдап, қорғап жүретін, жебеп жүретін әулие пірі [14], жорық шырдында болжам айтатын аңыздардағы Сары бура, «Абылай-Ақ атан» дастанындағы Ақ атан сияқты ханның киесі Жамбылдың жолбарысы болған дегенімен үйлеседі. Десек те Шәді ақын қазақ әдебиетінің ғана емес, шығыс әдебиетінің дәстүрін жетік меңгерген ақын болғандықтан, шығыстық сюжеттерді шығармашылығында шебер пайдалана алғандығын да ескерген жөн болар.

Қырғыз феодалдарының қазақ ауылын қапылыста шауып, бейбіт елге зәбірлік жасағанын білген Абылай Күнім артық деп атқа қонбай, асығыстық жасамайды. Алдымен жаушылар жіберіп, екі ел арасындағы мәселені бейбіт, ынтымақ жолмен шешуді жақтайды. Жау жағы астамдыққа барғанда ғана, қалын қолмен ат қойып, кегін қайтарып, ел тыныштығын сақтайды. Тарихта болған осы оқиға Шәді ақынның дастанында барынша дәлелді әрі көркем суреттелген.

Абылайдың өмірі жайлы деректерде Қалдан Серен тұтқынында болып шығуы айдан анық. Дегенмен, осы тарихи шындық әр қилы баяндалады. Шәді ақынның осы мәселені анықтауда өзіндік қосарлығы бар екендігін дастаннан көреміз. Жау қолынан Абылай қалмақ пен қазақ батырлары себепсіз бірін-бірі шапласын, егер осы тәртіп бұзылса, айыптыларға жаза қолдансын, оны екі жақтың хандары әділдік жолмен шешсін деген келісім жасап шықты делінеді. Ол кезде мұның мүлтіксіз орындалуы екі талай болса да, екі елдің арасында істі соғыспен шешпей, бейбіт жолмен бітімге келу жолдарын ойлап отырғандығы байқалады.

Абылай хан дәуірі – қазақтың қайта бір тұтасқан дәуірі, қазақ территориясының қайта қалпына келген кезеңі, қазақ хандығының қайта шарықтаған кезеңі. Абылай дәуірінде қазақ халқының еңсе көтеріп, көрші мемлекеттерге айбынын таныта білгені Шәді ақын дастанында сәнімді көрсетілген. Елге жау тиіп, үрейлі халық бұл хабарды Абылайға жеткізгенде:

Кегінді дұшпаныңнан әпереміз,
Батырар терең-деген-қорқытар көп.
Қазақтың бұзылмаса ынтымағы,
Басынан ажырамаса берген бағы.
Көшпелі манап түгіл, кегі кетпес,
Тәж көген патшалы жұрт болсадағы. [8,125],-

деп, Абылайдың айтуы орынды. Сонынан ерген халқының ұлы қайратқа қабілетті екендігіне сенімі мол. Абылай қазақ халқы өзінің тәуелсіздігін сақтап тұру үшін бірліктің керектігін, ынтымақтың арқасында бір орталыққа бағыну қажеттігін осиег етті. Бұл жолда күш-жігерін аяған жоқ. Абылай барлық жорықтарға дайындықпен, сонына ерген халықтың тағдыр талайын толғанып, ел тәуелсіздігі жолындағы істерінің әділдігіне сонына ерген елді сендіріп

отыруы ғажайып өлеңге. Дастан өмір шындығына құрылуымен, тарихи оқиғаларды шындық шеңберінде көркемдеп жеткізуімен, Абылай бейнесін халық түсінігіне лайықтап бере алуымен маңызды. Жаңалықтарының бірі – ешбір тарихи жыр, дастандарда кездеспейтін Абылайдың Орта Азия халықтарына жорығының баяндалуы. Абылай өміріне қатысты оқиғалар тарихи шындықпен ұштасып, Абылай бейнесі сан қырынан көрінген.

Олжабай Нұралыұлы жырлаған «Сабалақ Абылай хан» дастаны Абылайдың ер жетуі, оған дейін тәрбиеленуі, сабалақ атануы жекпе-жекте екі қалмақ батырын өлтіріп, жаудың айтулы батыры әрі Қалдан Сереннің жақыны Шарыштың басын домалатқан ерлігі жырланады. Бір ұрыстағы қолбасшылық дарыны, батырлық қасиеті қою оқиға үстінде ашылады:

Барша қол Сабалақты басшы қылып,
Не десе де көнбекке өмір күткен.
Ертең тұра шабуға сөз байлады.
Мың-мыңнан қолды бөліп, ыңғайлады.
Сабалақ ақ ту алып, «Абылайлап»,
Барша қол «Абылайлап!» айғай салды.
Көкте «Абылай», жер де «Абылай», - бәрі «Абылай»,
«Абылайлап» айғай салды бір жан қалмай [9,140].

Қанжығалы Бөгенбай бастаған батырлардың Төле биге келіп, биден Сабалақты ұтты жигіт көрінеді, қайтпас берен балаңызды көмекке беріңіз деп рұқсат сұрап, жорыққа алып кетуі, ұрыстарға баулуы, басшы қылып тағайындауы, Сабалақтың «Абылайлап» шабуының мәнісі, үш жүзге хан сайлануы – бәрі ақынның хан өміріне қанықты болуынан туған шындықтың шынайылықпен көркем туынды жаратылғандығының куәсі боламыз. Дастан соңында:

Абылайдың уақиғасы осы болған,
Жан еді қазақ үшін еңбек қылған
Орыс патша, Қытайдың арасында,
Ешбіріне бағынбай жайлы тұрған.
Қалмақты Сарыарқадан тазалаған,
Қазақтың дұшпандарын жаралаған.
Қағусыз қазақ халқы еркін өсіп,
Сол кезде мал мен басы лықып толған [9,143], -

деп, өзге де ақындар сияқты Абылай заманын, халықтың арманын жырға арқау етеді.

Тарихи жыр, дастандарда Абылайдың түр-тұлғасы, портреті, хан ордасының сән салтанаты, әдеби суреттелген. Абылайдың соғыстағы, саясаттағы, ел билеудегі алуан істеріне баға беріліп, заманының срекшеліктері көрсетілген. Абылай өмірінің маңызды сәттері көркемдік шындыққа сай жырланған. Халықтың қаһармандары, атышулы азамат ұлдары ел, халық тағдырының аса бір жауапты кезеңдерінде, аса жауапты бұрылыстарда ауыр жүкті арқалап, тығырықтан шығудың жолын тауып тарих сахнасына шығады. Осындай тұлғаның бірі – Абылай екендігіне көз жеткіземіз.

Әдебиеттер:

1. Қазақ халық әдебиеті. Тарихи жырлар. Бірінші том. – Алматы, «Білім», 1995.-288 б.
2. Мағауин М. Қобыз сарыны. ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. – Алматы: Мектеп, 2003.-190 б.
3. Жұмаділов Қ. Дарабоз. – Алматы: Қазығұрт 2005. 8- том. – 362 б
4. Бес ғасыр жырлайды. Бірінші том. - Алматы: «Жазушы», 1989.-384 б.
5. Айтұлы Н. «Бердіқожа батыр». Кітапта: Шанышқылы Бердіқожа батыр. – Астана: «Фолиант» баспасы, - 2009. – 252-276б.
6. Уәлиханов Ш. Абылай. // Қазақ халық әдебиеті. Тарихи жырлар. Бірінші том. Абылай хан. – Алматы: «Білім», 1995.-288 б.
7. Бердібай Р. Абылай асуы. // Абылай хан. Тарихи жырлар. – Алматы: «Жазушы», 1993.-416 б.

9. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1982.- 240 б.
9. Шәді Төре Жәңгірұлы. Тарихат. // Абылай хан. Тарихи жырлар. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1993.-82-183 бб.
10. Сабалақ – Абылай хан. // Қазақ халық әдебиеті. Тарихи жырлар. Бірінші том. Абылай хан. – Алматы: «Білім», 1995. – 288 б.
11. Абылай хан. – Алматы: «Айқап» шағын баспасы, 1992.-32 б.
12. Абылай хан. Өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар мен материалдар. – Петропавл: ЖШС «Астана» баспасы, 2005.-447 б.

Джусупов Маханбет
филология ғылымдары докторы,
профессор, еңбегі сіңген профессор, құрметті кафедра
меңгерушісі. Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті

РАХМАТУЛЛА РАИМҚҰЛОВ - 100 ЖЫЛ (Ташкентте өткен мерейтойынан кейінгі ойлар)

I

13-14 қыркүйек күндері Ташкент қаласындағы Республикалық Интерорталықтың үлкен мәдениет сарайында, Бостандық ауданының Қараманас ауылында дүниеге келген белгілі жазушы Рахматулла Раимқұловтың 100 жылдық мерейтойы өтті.

Ташкент қаласындағы үлкен интермәдени және әдеби жиналысқа Өзбекстан ғалымдары, Қазақстан Республикасының Өзбекстандағы Елшілігінің қызметкерлері, жазушылар, туған ауылынан келген халық, елдестері, студенттер т.б. қатынасты.

Қазақстаннан Рахматулла Райымқұловтың қызы – белгілі сазгер Ақтоты Раимқұлова, Қазақстан жазушылар Одағының бірінші хатшысы, жазушылар, Халықаралық қазақ-түрік университетінің проректоры, әдебиеттанушы Құлбек Ергөбек және әншілер қатынасты.

Ташкент қаласында 13 қыркүйекте өткен үлкен мәжіліс өте маңызды, мәдениетті деңгейде өтті.

Ертесіне, 14 қыркүйекте, жазушының туған жері, Қараманас ауылында ас берілді.

Ташкент шәһарының төрінде өткен белгілі қазақ жазушысы Рахматулла Раимқұловтың 100 жылдық мерейтойынан соң біз төмендегідей ой-пікірлерді ортаға салғмыз келеді.

II

Соңғы 10-15 жылда қазақ рухани байлығын өрлеткен қазақ азаматтарының біразының 100 жылдық мерейтойлары өтіп жатыр.

Бұл жағдай қазақ халқының өмірінде XIX ғасырдың соңында, XX ғасырдың басында дүниеге келген қазақ сәбилерінің арасынан қазақты алға тартқан ірі тұлғалардың көп шыққандығын көрсетеді.

Осындай ірі тұлғаларды дүниеге алып келетін замандар, дәуірлер қазақ өмірінің келешегінде де жиы кездесетін болсын.

Сондай ірі тарихи тұлғалардың бірі, қазақ бабамыздың тұлпарының тұяғы таптаған жер – Ташкент өңірінен шыққан, қазақ жазушысы – Рахматулла Раимқұлов. (Қараңыз: Раимқұлов, 1981; Нар тұлға, 2013).

Қазақтың ақиық ақыны Өмірзақ Қожамұратовтың мынадай жыр жолдары бар:

Маған Мекке, Мәдине,
Венеция, Париж Не?
Туған жердің шөліндей

Ыстық емес, әрине. (Ө. Қожамұратов, 1989)

Осындай ыстық өңірде, Ташкент өңірінде, дүниеге келген, балалық шағын, ержігіт болғанынша, осындағы қалың қазақ елінің ішінде, қазақ ойлау қабілетінің менталитетінің қоршауында өмір сүрген Рахматулла Раимқұлов, Алматыға барып белгілі жазушы болды.

III

Яғни қазақ ұғымы, Қазақстан ұғымынан биік, кең, терең, себебі ірі қазақ жазушысы, ақыны, әлемге танымал қазақ әншісі, қазақ ғалымы, қазақ суретшісі, спортшысы тек Қазақстаннан емес, жалпы жер бетіндегі қазақ әлемінен де шығып жатыр. Мысалы:

1. Кеңес Одағының қаһарманы, жалпы қараторы беттестерден бірінші болып Кеңес әскерінің генералы болған – Сабыр Рахимов Ташкенттік қазақ.
 2. Қазақтан шыққан тұңғыш Олимпиада чемпионы 1972 жылы Мюнхенде өткен Олимпиада чемпионы, баскетбол бәйтерегі – Әлжан Жармұхамедов Ташкент өңірінің қазағы.
 3. Әлемге аты тараған ұлы суретші – Орал Тансықбаев Ташкент өңірінің қазағы.
 4. Бейжін Олимпиадасының чемпионы, боксшы – Бақыт Сәрсенбаев Ташкент өңірінің қазағы.
 5. Әлемге аты тараған Париждегі Гранд Операның үлкен әншісі – Майра Мұхамедқызы Қытай жерінің қазағы.
 6. Бүгінде әлемдегі көне түркі жазуының ең ірі, ең атақты зерттеушісі – Қаржаубай Сартқожаұлы Монғолстанның Баян-Өлгей аймағының қазағы.
 7. Қазақстан Республикасының егеменді ел, үлкен мемлекет ретіндегі ең негізгі көрсеткіші – Гербтің авторы – Жандарбек Мәлібеков Ташкенттен шыққан архитектор.
- Сонымен, қазақ ұғымы кең, терең, биік. Қазақстан сол әлемдік қазақ ұғымының ең ірі көрсеткіші, негізгі өзегі, рухани ордасының орталығы.

IV

Қазақ әдебиетінде де, жалпы әлем әдебиетінде де жазушының бәрі дарын. Олар жаратқанның көз қиығына түскен тұлғалар.

Сол көп дарынның ішінен ұлы дарындар шығады. Олар көп болмайды. Сол көп емес, азды, көп ететін көрсететін орта – жалпы жазушылар мен ақындардың әлеуметтік саласы.

Сол көркем әдебиет әлеуметтік саласында өз ойымен, өз көркемдік көзқарасымен, өзіндік жазушылық «мөрмен» жалпы қазақ әлеміне танылған үлкен қаламгердің бірі – Рахматулла Раимқұлов.

V

Рахматулла Раимқұловтың шығармаларының терең, кең зерттелуі, ғылыми талқылануы алда.

Шығармаларындағы кейіпкерлердің бейнесінің ерекшеліктерін көрсетуден шектелмей, олардың стилистикалық, когнитивтік, лингвостатистикалық, аймақтық ерекшеліктерін, концептуалдық дүниесінің қасиеттерін айқындап зерттеу қажет.

Осы мәселеге көңіл бөлу де Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогикалық университетінің қазақ тілі мен әдебиет бөлімінің мамандары шетте қалмас деген ойдамыз.

Сонымен Рахматулла Раимқұлов – ірі тұлға, көркем әдебиет саласының ірі қайраткері, қазақи ұғымының, қазақи ойлау-қабілетінің, қазақи менталитеттің саф ауадай таза сүтінің ұйытқысы.

Біз неге былай дейміз (саф ауадай таза сүтінің ұйытқысы)?

Себебі Рахматулла Раимқұлов өз ұрпағын, қызын, – Ақтотыны қазақ рухында тәрбиеледі: Ақтоты қай жағынан қарасаңыз да қазақ (тіл, діл, дін, өнер, ойлау-қабілет), әлемдік рухани байлықты түп нұсқасында да, қазақи менталитетке заманауи бейімдеу нұсқасында да игерген қазақ қызы.

Мен ғылым саласының азаматымын. 29 ғылым кандидатын, 7 ғылым докторын (бәрі болып 36) үлкен ғылыми өмірге ендірдім. Солардың 22-сі Қазақстан азаматтары.

Жағдай бұлай болды: лингвистика мен лингводидактиканың біз шұғылданатын салаларында Қазақстанда кеңес үкіметі кезінен бастап осы жақын жылдарға дейін ірі

мамандар болған жоқ, сондықтан қазақстандық аспиранттарға, докторанттарға ғылыми жетекшілік қызметін өте жиі атқаруға тура келді. Солардың ішінде қазақтың белгілі жазушыларының, профессорларының, академиктерінің балалары, немерелері болды. Олардың басым көпшілігі ана тілін (қазақ тілін) білмейді.

«Мен қазақпын, мен қазақ тілінің жанашырымын» деп көкірегін соққан сол әкелер, аналар, аталар, әжелер, қазақ тілі үшін, бүгін (Александр Матросов сияқты) өзімізді амбразураға тастаймыз деп тұрғандар кеше, одан бұрын балаларын, немерелерін қазақ тіліне үйретпеген, қазақи ұғымға ие тұлға ретінде тәрбиелемеген. Біразы бүгін соған ашынады, біразы ашынбайды. Мұндай жағдайда Александр Матросовтың ерлігі сияқты, бір реттік ерлік, жәрдем бермейді.

Тілді игеру, ана тілінің ұлттық тұлғасы болу бір рет жасаған қаһармандық пен қалыптаспайды: ана сүтімен енеді, қазақша әлдилеумен көп жылдар бойы қалыптасады, әсіресе жеті жасқа дейін. (Адамның сана-сезімінде ұлттық тіл психобейнелерінің қалыптасуы жайында қараңыз: Джусупов, 1995; 1998; 2000; 2009; Шаханов, 2010).

Қазақ айтқан ғой – «Ел боламын десең бесіңді түзе» деп.

Европа тіл білімінде бұл жағдайды бұлай сипаттаған: «Жанұя ана тілін сақтайтын соңғы қорған».

Рахматулла Раимқұлов бесігін түзеген тұлға, жанұяны ана тілінің үлкен әлеуметтік қорғаны ретінде түсінген тұлға.

Бізден, сізден кейінгі ұрпақ ана тілінде өмір сүру керек басқа тілді де біліп, бірақ қалай болғанда да бірінші тіл – ана тілі болуы міндет.

Сол міндетті толық орындаған ірі тұлға, белгілі жазушы – Рахматулла Раимқұлов және өмір досы (ұлы сөзде ұят жоқ) – ұрғашының сұлтаны – Мәкиза жемгеміз.

VI

Сонымен белгілі жазушы, қазақ әлемінің рухани байлығының салмақты көрсеткіші – Рахматулла Раимқұловтың 100 жылдық мерей тойы құтты болсын!

Мұхтар Шахановтың мынандай жыр жолдары бар:

Бұлақтар да өмір сүрер құрақсыз,
Ер ниеті болар мекен мұратсыз,
Жүрегінде байлауы жоқ адамның –
Барлығы да махаббатта тұрақсыз. (Шаханов, 2010)

Құрметті қалайық!

Біздің жүрегіміздің байлауы бар: ол байлау – ана тілі байлауы.

Біздің махаббатымыз тұрақты: ол махаббат ана тіліне арналған махаббат.

VII

Үлкен халықаралық жиын Өзбекстан Республикасының астанасы – Ташкент шаһарының төрінде өтіп жатыр. Рахматулла Раимқұлов осы Ташкент өңірінің қазағы.

Рахматулла Раимқұловтың бейнесі және әдеби мұрасы екі елді, екі мемлекетті байланыстыратын, ортақ рухани байлықтарын өркендететін, достықты нығайтатын – дүние.

Құрметті ағайын!

Өздерінен кейін ана тілінде рухани дүние қалдырған, сол рухани дүниені ана тілінде сезетін, ана тілінде жалғастыратын ұрпақ қалдырған Рахматулла Раимқұлов сияқты, бір жағынан ұлттық тұлға, екінші жағынан интертұлға болған азаматтар ешқашан естің шықпасын. Себебі олардың жүрегіннің байлауы да – ана тілі, тұрақты махаббаты да – ана тілі.

Тіл, діл, дін ұлттық ойлай-қабілет, ұлттық бейне т.б. бұлардың барлығы бір саланың ұғымдары. Ол сала – рухани сала.

Ұлттық рухани саланың барлық тармақтары ұлттық тілі (ана тілі) арқылы қалыптасады.

Ана тілі (қазақ тілі) әр жанұяның ені, таңбасы, дыбыстау (сейлеу) арқылы белгіленетін ұлттық жарнамасы, басқа ұлттық руханияттан ерекшелендіретін негізгі дифференциалдық көрсеткіші.

Өте екінішті, бірақ қазақ екі түрлі жазушы, ақын, ғалым, қоғам қайраткері т.б. қалыптасты: бірінші түрі – ұрпағының сана-сезіміне ана тілін негізгі тілдесімдік қарым-қатынас құралы ретінде ендірген; екінші түрі – ұрпағының сана-сезіміне ана тілін тілдесімдік қарым-қатынас құралы ретінде ендірген. Екіншілердің ұрпақтарының ойлау-қабілеті, А.Байтұрсынұовтың терминімен айтсақ, «жат» тілде (орыс тілінде) қалыптасқан. Ол ұрпақ сол жат тілде тілдесімдік қарым-қатынас қызметін атқарады.

Қазақтың көрнекті жазушысы Рахматулла Раимқұлов біріншілердің алдыңғы қатарында орналасқан. Біріншілер көбіейіп, екіншілер азая берсін.

Осы жағдайда ғана «ұяттымыз, балаларымыз қазақ тілін білмейді» дейтін әке, ана, ата, әже қазақ қоғамының кешегі тарихының олжасы болып кетеді.

Әдебиеттер:

1. Джусупов М. Фонемография А.Байтұрсынова и фонология сингармонизма. – Ташкент: Узбекистон, 1975. – 174 с.
2. Джусупов М. Баланы неше жастан шет тілге оқыту керек / Известия МОН НАН РК. Серия филологическая. – Алматы, 2000. №3. – Б.11-14.
3. Джусупов М. Алаш және тіл. Алаш зиялыларының еңбектеріндегі ұлттық психобейне және ғылымтаным заңдылықтарының көрінісі / Туған тіл. – Алматы, 2008. №2. – Б.15-17.
4. Қожамұратов Ө. Ой кешу. Жыр кітабы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 264 б.
5. Маханбет Жүсіпұлы (Джусупов М.) Ахмет Байтұрсынұов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 б.
6. Нар тұлға. Рахматулла Раимқұлов – 100. – Алматы: Мерей, 2013. – 168 б.
7. Рахматулла Раимқұлов. Екі томдық шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1981.
8. Шаханов М. Ұлт анасы – тіл. (Рухани толғаныстар кітабы). – А., 2010. – 424 б.

Тоқтар Әлібек, М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты Қолжазба бөлімінің
менгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты

АТАЛАР АМАНАТТАҒАН АСЫЛ СӨЗ («Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясы туралы бір сөз)

Қазақ халқының фольклорлық, авторлық ауыз әдебиеті мұралары – оның жер асты қазыналары, астығы мен төрт түлік малы сияқты бабалардан аманат болып қалған ұлттық байлықтарының бірі. Бүгінгі күнге жетін, Қазақстанның Ұлттық және Орталық кітапханаларының, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының, Орталық, Кітаптар мұражайларының сирек қорларында сақталып қалған қолжазбалар мен көне кітаптар халықтың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап келген бүкіл рухани жәдігерлерінің бірер ғана парасы. Ал халық әдебиетінің негізгі бөлігі дер кезінде хатқа түсіп, жүйелі түрде жиналмай қалды. Оның басты себептерін қазақ халқының соңғы үш ғасыр аясында бастан кешірген тарихи, саяси-әлеуметтік ахуалдарымен біртұтас қарастырған жөн. Бұған, ең алдымен Қазақ хандығының құрылуынан бергі кезеңдерде Орта Азия, Қытай мемлекеттерімен, әсіресе жоңғарлармен болған үзіліссіз соғыстары, көшпенді өмір салты айырықша әсер етті. Осы дәуірлерде батырлық, тарихи, ғашықтық жырлар мен шешендік сөздер, аңыздар, әпсаналар, хикая-хикаяттар, әңгімелер т.б. халық туындылары көптеп дүниеге келгенмен, ешқайсысы арнайы жазып алынбады және баспа жүзін көрген емес.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарына дейін халық мұрасын жинау, жүйелеу, зерттеу, жариялау шаралары біршама дұрыс жолға қойылғанмен, отаршыл Ресей империясы мен Кеңес өкіметінің құйтырқы саясаттары, цензураның қатал күзіреті мүмкіндік

бермеді. Әсіресе атадан балаға жад арқылы жеткен шежірелер, діни дастандар мен хикая-әпсаналар, ұлт-азаттық көтерілістерге байланысты тарихи туындылар, ғұрыптық фольклордың, авторлық ауыз әдебиетінің (ақын-жыраулардың, би-шешендердің, сал-өнерілердің, әнші-жыршылардың шығармалары) үлгілері саяси идеологияның, таптық топқарастың жылауында қалып, алаланып жиналды және солардың өзі сергек сараптаудан көйін ғана жарияланды. Ал електен өтпегендері ұзақ жылдар шаң қауып, аталған қорларда жатып қалды.

Еліміз тәуелсіздігін жариялап, етек-жеңін жинаған кезеңде халықтың рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөлінгені белгілі. Алайда, атадан қалған асыл сөздерді жадында сақтап, насихаттап, өскелең ұрпақтың игілігіне жаратып келген көкірегі ояу, көңекөз қариялардың мүдде азайғандығынан, фольклорлық, авторлық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудың мүмкіндігі шектеле бастады. Бірақ қолда бар әдеби жәдігерлерді цензурасыз, толық, өзгертусіз, түпнұсқа негізінде жариялауға, терең зерттеулер жүргізуге бірлық жағдайлар жасалды.

Қазақстан Республикасы Президентінің «2004-2006 жылдардағы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы туралы» Жарлығының негізінде «Бабалар сөзі» жүзтомдық топтамасының ғылыми басылымын дайындау жобасы 2004 жылдан жүзеге асырыла бастады.

Институттың Ғылыми кеңесі көптомдықты дастандық эпостан бастау жөнінде ұйғарымын жасады. Себебі Қазақстанның қолжазбалар мен сирек кітаптар сақталатын қорларында дастандар айырықша мол сақталғанмен, олардың 70-80 пайызы кеңестік идеологияның салдарынан жарыққа шықпаған.

Алдымен баспаға әзірленетін жинақтардың жариялану жүйесі, оларға енгізілетін шығармалардың тізімі мен олардың жанрлық сипаты айқындалды. Ғылыми басылымдар болғандықтан, қосымшаларға ерекше көңіл бөлінетін болды. Аса көрнекті фольклортанушы, академик С.Қасқабасовтың жетекшілігімен ғалымдар ортақ тұжырымға келіп, ғылыми қосымшаларда мынандай тақырыпшаларды қамтуды ұйғарды: томға енген мәтіндерге ғылыми түсініктемелер, сөздік, жер-су атаулары, мәтіндерде кездесетін тарихи тұлғалар мен діни есімдер туралы мәліметтер, мәтіндерді жеткізушілерге, жинаушыларға, тапсырушыларға қатысты деректер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және томдардың орыс, ағылшын тілдерінде жазылған түйіндері.

Дүние жүзі халықтарының ортақ рухани құндылықтарын толықтырып, жалпы адамзаттық өркениеттің, мәдениет пен әдебиеттің тарихына аса зор үлес қосатын Қазақстан халықтарының, әсіресе қазақ ұлтының мәдени мұралары аз емес. Солардың үлкен бір бөлігі – жыр, дастандары. Бұл жәдігерлер тарих соқпағының әр кезеңдерінде туындап, авторлары ұмытылды, сан ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап, халық жадында мәңгілік сақталып қалды. Осы ұзақ жолда ақын-жыраулардың, жыршылардың реперуарында толықты, жетілдірілді, тіпті үзіліп, бүгінгі күнге кей шығармалардың жұрнағы ғана іліккен болса, кейде бір туындының ондаған нұсқалары мен версиялары жетті. Олар қазақ қоғамының әр кезеңінде өскелең ұрпақтардың санасына сіңіп, отансүйіштікке, әділдікке, имандылыққа,ынтымақ-бірлікке, адал махаббатқа үндеп отырды. Әсіресе, халқымыздың ХҮ-ХҮІІІ ғасырлар аралығындағы тарихына қатысты құжаттық деректер мардымсыз, өте сирек сақталғандықтан, мемлекеттілікке, билік жүйесіне, саясатқа, қоғамдық-әлеуметтік, тарихи-мәдени мәселелерге, дипломатияға, тарихи тұлғаларға т.б. байланысты мәліметтер, дереккөздері фольклорлық және ауыз әдебиеті үлгілері арқылы жеткені де баршаға мәлім.

Сөйтіп, «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 2004 жылы басылым көрген 1-9 томдарында шығыс халықтарының сюжеттеріне құрылған. Бұрын жарияланбаған хикаялық дастандар топтастырылып, «Қисса Зейне Зайуп», «Орақ-Күлше», «Қисса Таһир», «Шахмаран», «Қисса Шеризат», «Қарқабат», «Қисса Қасым жомарт», «Қағира мен Таймұс», «Хикаят Сәлімжан», «Болат, Жанат», «Қисса Жамшид», «Әбуғалисина, Әбілхарис», «Қисса Самұрық», «Әбуғалисина, Әбілғарис», «Қисса қырық үзгір», «Қисса Шәкір-Шәкірат», «Бақтияр қиссасы» сияқты отыз бір дастан шығарма қамтылды [1].

Топтаманың 2005 жылы жарыққа шыққан 10-16 томдарына Қазан төңкерісінен кейін айырықша тыйым салынып, оқырмандар үшін жабық күйінде қалып келген қырық үш дини дастан енгізілді. Олардың арасында «Қисса Зарқұм», «Ғазауат сұлтан», «Қисса Салсал», «Әзіре Әлидің соғысы», «Қисса Әбушаһма», «Қисса Сейітбаттал», «Қисса Мәлікаждар», «Қисса анхазірет Расулдың Миғражға қонақ болғаны», «Мұхаммед пайғамбар», «Қисса уақиға Кербала үшбү-дүр», «Қисса Мансұр әл-Халаж», «Дарига қыз», «Қисса Шаһизинда», «Қисса жұмжұма», «Ғаза кітап Мұхаммед-Ханафия», «Мұхаммед-Қанафия» секілді бірегей халық туындылары бар [2].

Осы жылы «Бабалар сөзі» сериясын «Ғашықтық дастандардың» 17-22 томдары толықтырып, оқырмандарға беймәлім отызға жуық әдеби мұрамен танысуға мүмкіндік туды. Олардың ішінен «Қисса Ләйлі-Мәжнүн», «Қисса Таһир-Зүһра», «Бозжігіт», «Сейпімәлік», «Қисса Шеризат-Құлшат «Қисса шаһизада», «Әмірзада» сынды ондаған дастандарды ерекше атап өтуге болады [3].

2006 жылыдан бастап шетелдердегі қандастардың фольклорлық мұрасын игеру, оларды Қазақстанда жарыққа шығарып, жалпы оқырмандарға таныстыру, ғылыми айналымға енгізу шаралары іске асырыла бастады. Құрастырушылар тобы бұл шараға асқан жауакершілікпен қарап, тұңғыш рет Қытайдағы қазақтардың фольклорлық туындыларынан онтомдық жинақ баспаға дайындалды. Нақтылап айтқанда, 23, 24, 30, 31-томдар «Хикаялық дастандарға», 25, 26-томдар «Ғашықтық дастандарға», 27, 28, 29-томдар «Тарихи жырларға», соңғы 32-том «Шежірелік дастандарға» арналды [4].

«Бабалар сөзінің» осы аталған онтомдығын дайындаудағы Қытай мемлекетінің мәдениеті мен өнеріне үлес қосқан ғалым, жазушы, ҚХР фольклортанушылар қоғамының мүшесі, профессор, марқұм Оразанбай Егеубаевтың еңбегін айырықша атап өткен жөн. Ол әр томға енген мәтіндерді жинауда, жүйелеуде, мәтін тарихын анықтауда, әсіресе дастандарды жырлаушылар, айтушылар мен жеткізушілер туралы мәліметтер беруде зор көмек көрсетті.

Қазақ фольклорының бағзы замандардан ұмытылмай ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жетіп, әр буынды отансүйгіштікке, ынтымақ-бірлікке жетелеп отырған үлкен бір саласы – батырлар жыры. Олардың дені ХІУ-ХІV ғасырлардың аралығындағы Ноғайлы және Қазақ Одаларының мемлекеттік тұтастығын, халқымыздың тәуелсіздік жоғалудағы күрестерін бейнелейтін, жастардың адал махаббатын сомдайтын бірегей халық туындылар болып табылады. Сондықтан «Бабалар сөзі» сериясының 33-52 томдары «Батырлар жырына» арналды [5]. Мысалы, жоғарыда аталған қорларда «Алпамыс батыр» жырының 1899 жылы Ж.Шайхисламұлы Қазанда бастырған алғашқы үлгісін қоса есептегенде оннан астам қолжазба нұсқалары сақталған. Кеңес кезеңінде шығарма әлденеше рет жарияланғанмен, көбіне редакцияланып, бір-біріне кіріктіріліп, нұсқалары қолдан жасалғаны белгілі. Сол себепті құрастырушылар ұжымы ақылдаса отырып топтаманың 33,34-томдарына жырдың он үш нұсқасын өзгеріссіз, қолжазба негізінде ұсынуға қол жеткізді.

Айтылып өткен келенсіздіктер «Қобыланды батыр» жырының маңайында да қордаланып қалғаны жасырын емес. Сондықтан туындының бүгінгі күнге жеткен отызға жуық нұсқалары жинақталып, жүйеленіп, он алты нұсқасы 35-38-томдарға топтастырылды. Олардың арасында оқырмандарға етене таныс емес үлгілері жеткілікті.

Топтаманың 43-томына «Қамбар батыр» жырының бұрын-соңды жарияланған нұсқаларымен бірге оқырманға белгісіз тоғыз жыр үлгісі жинақталды. Ал 44-томға «Ер Тарғын» жырының нұсқалары, «Ер Көкше» «Ер Қосай», «Сайын батыр», «Қарабек батыр» жырлары ұсынылды.

«Батырлар жырының» қомақты бөлігі ХІV-ХVІІ ғасырлардағы Ноғайлы дәуірін қамтитын «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі құрайды. «Бабалар сөзінің» 50-51-томдарына атақты Мұрын жырау Сеңгірбайұлы жырлаған аталған циклдың құрамындағы отыз алты туынды енгізіліп, олардың басылым көрген нұсқалары түпнұсқалармен текстологиялық тұрғыда салғастырылды. Осы циклге жататын «Едіге», «Орақ-Мамай»,

«Шора», «Қарасай-Қазы» сияқты жырларға жеке томдар арналды. Мысалы, 39-томға Едігеге, 40-томға Орақ, Мамайға қатысты жырлар жинақталды.

Еліміздің сирек қорларында сюжеттер желісі мен композициялық құрылымында, тілдік, ендік сипатында, көркемдік қуатында, көлемінде әр қилы өзгешеліктер, тіпті кейде оқиғалар тізбегінде мүлде ұқсамайтын ауқымды айырмашылықтары бар «Қарасай, Қазы» жырының отызға жуық нұсқалары мен версиялары сақталған. Құрастырушылар ұжымы олардың барлығын текстологиялық сараптаудан өткізе отырып таңдаулы он екі нұсқасын 41, 42, 46-томдарға топтастырды.

«Қырымның қырық батыры» циклінің түркі халықтары (қазақ, ноғай, қырым татарлары, татар, қарақалпақ, қырғыз) арасында кеңінен тарап, Еуропа ғалымдарының назарына ерте іліккен бір тармағы – «Шора батыр» жырының нұсқалары 45-томға, Бозұған, Жүсіп және Ахмет сынды батырлардың ерлікке толы өмірін баяндайтын бес жыр 47-томға кіргізілді. Түркімен халқының аты аңызға айналған батыры Көрұғлының ғажайып тууын, өсуін, ерен ерліктерін дәріптейтін жыр нұсқалары 48, 49-томдарда қамтылды.

«Көне эпос» – адам баласының ілкі замандардағы дүниетанымын, наным-сенімін, тибигатқа деген көзқарасын көркем бейнелейтін, мифтік, ертегілік, аңыздық оқиғалар желісіне құрылған батырлық жырлардың бір бұтағы. Бұған 52-томға енген «Хикаят рисала Мұңлық, Зарлық», «Қисса Дотан Құбақанбайұғлы», «Қисса Құламерген», «Құбығұл» жырлары дәлел болады.

Қазақ фольклорында жастар арасындағы адал махаббаты, шынайы сүйспеншілікті ірқау еткен туындылар көптеп кездеседі. Олар Кеңес кезеңіне дейін де, кейін де жиі жарияланып отырды және халық арасында зор сұранысқа ие болды. Бүгінде Қазақстанның әдеби қорларында «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» отызға жуық (жыр сюжеттері қазақтан бисқа башқұрт, алтай, якут, телеут, барабы татарлары т.б. түркі халықтарында кездеседі), «Қыз Жібектің» он бестен астам нұсқалары сақталған.

Жүзтомдықтың 53-томына «Қыз Жібектің» жырының оқырманға беймәлім, көркем де көлемді бес нұсқасы, 54, 55-томдарға «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» он екі нұсқасы қайындалды [6].

Тарихи жырлар – елдік пен егемендікті асқақ рухпен ғасырлар бойы паш етіп, ұрпақтан-ұрпаққа ұлықтап, үлгі етіп келген қазақ фольклорының арналы бір бөлігі. Оларда кең көрініс тапқан ұлт-азаттық идеясының зерттелуіне де Кеңес дәуірінде шектеу қойылғаны мәлім. Алайда, әлемдік өркениет көшіне тәуелсіздік алған жылдары ғана кіріккен еліміздің тарихына, тіліне, мәдениеті мен әдебиетіне деген оң көзқарасы, қаржылай қолдауы осынау рухани жәдігерлерімізді толық жарыққа шығаруға мүмкіндік берді. Сондықтан «Бабалар сөзінің» 56-63 томдары тарихи жырларға бағышталды [7].

Бұл томдарда Жәнібек ханнан (ХV) бастап Есім, Абылай, Кенесары т.б. хандар мен ХV-ХІХ ғасырлар аралығындағы Олжаш, Сәтбек, Орақты, Бөгенбай, Қабанбай Жасыбай, Жидебай, Олжабай, Райымбек, Өтеген, Мырқы, екі Жәнібек, екі Барақ, Бердіқожа, Базар, Жантай, Сырым, Әжібай, Арқалық, Жанқожа, Ағыбай, Байсейіт, Мырзаш, Айдос секілді ондаған батыр, қолбасшыларға байланысты тарихи жырлар қамтылды.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының бұдан кейінгі томдары қазақ фольклорының шағын жанрларына бағытталып, жұмбақ жанрынан бастау алды. Жұмбақтар – жай сөз емес, тапқырлықпен айтылған көркем сөз, өлең. Демек, ең алдымен өскелең ұрпақты ыңғарымпаздыққа, зеректікке баулиды, олардың ақыл-есін, сана-сезімін жетілдіреді, айнала қоршаған дүниені сырын біліп, сынын түюге үйретеді. Жұмбақтан оны жасаушы халықтың дүниетанымы, әдеби-эстетикалық талғамы, қоғамдық сана-сезімнің, ақыл-ой мен тілінің өсуді дәрежесі көрінеді. Осы халық мұраларын қамтыған кезекті 64-томға еліміздің қолжазба қорларында сақталған, халық арасынан, сондай-ақ шетелдердегі қазақтардан жиналған 2279 жұмбақ енгізілді [8].

Топтаманың 65-69-томдарына мақал-мәтелдер топтастырылды [9]. Халық даналығының, ұлттың рухани-өлеуметтік бай тәжірибесінің нәтижесінде мыңдаған мақал-мәтелдер дүниеге келді. Олардың көпшілігі есте жоқ ескі замандарда тапқыр, шешен,

данағөй сөз зергерлерінің аузынан айтылып, біртіндеп бүкіл халыққа ортақ өсиет, үлгі сөз ретінде таралып кеткен. Мақал-мәтелдер – ұлттың рухани байлығы мен сан ғасырлық мәдениетінің көркем көрінісі ғана емес, сол халықтың ой-санасы, зердесі мен даналық деңгейінің де жарқын шежіресі.

Алғашқы 65-томға енген мақал-мәтелдердің негізгі мәтіндерін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1998 жылды «Халық бірлігі мен тарих жылы» деп белгілеуіне байланысты еліміздің түкпір-түкпіріне шыққан фольклорлық-этнографиялық экспедициялар жұмысы негізінде жинаған материалдар, 66-томға көне түркі заманынан бері тасқа басылып, орта ғасырларда қолжазба кітап күйінде хатқа түскен: Білге қаған, Тоңықек, Күлтегін сынды билеуші батыр-билердің сөздері және Жүсіп Баласағұни, Махмұд Қашқари т.б. еңбектерінде кездесетін мақал-мәтелге айналған даналық сөздер, 67-томға Қытай Халық Республикасында тұратын қазақтар арасынан жиналған және сонда жарық көрген мақал-мәтелдер, 68-томға XIX ғасырдың ортасынан бастап, XX ғасырдың екінші жартысын, яғни бір жарым ғасырлық мерзімде жинақталған халық мұралары, 69-томға сирек қорларда сақталған жәдігерлер топтастырылды. Жинақтар ғылыми басылым болғандықтан, мәтіндер аяғына дейін бір ретпен нөмірленіп, мақал-мәтелдердің өзгерген нұсқалары да енгізілді.

Кезекті 70, 71-томдар қадым заманнан бері халық жадында сақталып келе жатқан фольклордың көне жанрының бірі қара өлеңге арналады [10]. XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін көшпелі өмір салтын ұстанып келген қазақтың бір ауыз қара өлең білмейтін қыз-жігітін кездестіру мүмкін емес еді. Сол себепті мұрағаттар мен әдеби қорларда шашырап жатқан мол мұрамыздың бір парасы да осы қара өлең. Ол – ән-әуенмен тікелей байланысты болып келетін, салт-дәстүрімізге қатысы бар синкретті жанр.

Балалар фольклоры – қазақ халық әдебиетінің жаңа туған жас сәбиден бастап көмелетке толғанға дейінгі ұрпақтың жас ерекшеліктеріне байланысты тәлім-тәрбие беріп, олардың психологиясын, эстетикалық танымын, ой өрісін, еңбекке, отан сүйгіштікке деген сезімін, шығармашылық бағыт-бағдарын көтеруге зор ықпалын тигізетін дәстүрлі педагогикалық құндылық. Шығармалардың тақырыптық, көркемдік-мазмұндық сипаты мен тілдік-саздық құрылымы өзара үйлесім тауып, балалардың рухани әлемін қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Қалын оқырманға жол тартқан 73-томды баспаға дайындау барысында әр кезеңдерде, түрлі аймақтардан жинақталған халық туындылары енді, нұсқалық ерекшеліктеріне байланысты текстологиялық тұрғыда сарапталып, керек болған жағдайда бірнеше варианты қатар берілді [11].

Академик С.Қасқабасовтың зерттеулеріне қарағанда, «Балалар сөзінің» 73-77 томдарына топтастырылған ертегі жанры – халық прозасының дамыған, көркем түрі, яғни фольклорлық сөз өнері [12]. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегінің қызметі кең: ол әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық рөл атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі қызметінен шығады. Сондықтан ертегінің басты міндеті – сюжетті барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Демек, ертегі шындыққа бағытталмайды, ал ерекші әңгімесін өмірде шын болған деп дәлелдеуге тырыспайды.

Қазақ ертегілері жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірнеше жанрға бөлінеді: хайуанаттар туралы ертегілер (73-том), қиял-ғажайып ертегілер (74-том), батырлық ертегілер (75-том), новеллалық ертегілер (76-том), сатиралық ертегілер (77-том). Сюжеттер құрамында тек қазақтың өзіне тән шығармалармен қатар, басқа елдермен ортақ ертегілер де бар. Олардың көбі тарихи-типологиялық жағдайда пайда болған, біразы тарихи-генетикалық, яғни туыс халықтарға ортақ болып табылады, кейбірі тарихи-мәдени байланыс нәтижесінде қазақ жұртына тараған. Сол себепті қазақ ертегілерінің арасында таза ұлттық та, халықаралық та, көшпелі де сюжеттер қатар өмір сүрген.

Топтаманың 78-томына енген миф жанры алғашқы қауым кезінен бастау алып, біртіндеп дамып, көркем шығарма деңгейіне көтерілген. Олардың ішінде, әсіресе кең тарағаны – аспан әлемінің құрылысын түсіндіретін және әртүрлі жануар мен жәндіктердің

кейбір қасиеттерін баяндайтын космогониялық, этиологиялық мифтер [13]. Адамдар табиғаттың құбылыстарын, аспан әлеміндегі нәрселерді түсіну үшін олар туралы неше түрлі миф шығарып, өз өмірін, тұрмысын соларға көшірген, көп нәрсені күнделікті шаруа мен тұрмыс, адамдық қасиеттер мен қатынастар тұрғысынан түсіндірген.

«Бабалар сөзі» сериясының құрастырушылар шетелдерде қоныстанған қандастардың фольклорлық мұраларын жариялауға ықылас білдіріп, шекаралас мемлекеттерде сақталған әдеби құндылықтарды да жиыстырып, жүйелеп, жариялау жұмыстарын іске асыра бастағаны жоғарыда айтылды. Сол мұралардың бір парасы Моңғолиядағы қазақтарға тиесілі. «Моңғолиядағы қазақ фольклоры» атты жинақ (79-том) осы елдің Баян-Өлгий өлкесіндегі қазақтар арасынан жинаған фольклорлық үлгілердің негізінде әзірленді [14].

«Бабалар сөзі» сериясының кезекті 80-89-томдары қазақ фольклорының аса қомақты бөлігі – аңыздарға арналады [15]. Алғашқы томда топонимдік аңыздар жинақталған. Бұл жаңырық белгілі бір жер-судың, өзен-көлдің, тау-тастың аталу себебі, сол жерлердегі оқиғалардың сол атауларға байланысын, тарихын баяндайтын әңгімелер құрайды. Томға әр жылдары ғылыми, әдеби-фольклорлық және этнографиялық экспедициялар кезінде ел арасынан жиналған материалдар, Қытайдағы қазақтар арасынан жазып алынған, сондай-ақ әдеби қорларда сақталған аңыздар енгізілді.

Жалпы қазақ шежіресі ру-тайпа, ұлыс, ұлт шежіресі, төрелер мен қожалар, төлеңгіттер шежіресі болып жіктелетіні белгілі. Олар ішкі жанрлық белгілері бойынша: жыр-шежіре, қарасөз және кесте шежіре болып бөлінеді. Шежіре Қазақ Ордасының әкімшілік басқару жүйесіне аса қажет болғандықтан, хандар оның жүйесі түрде жиналып, хатқа түсуіне мүдделі болған. Себебі батырлар арқылы әскер жасақтауда, ру-тайпа басшылары мен билер институтының негізінде мемлекеттік билікті жүргізуге, салық жинау, жер дауы, жесір дауы, құн дауы мәселелерін шешуде шежіре білудің маңызы зор еді.

Ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралып келген шежіре аңыздар – қазақ халқының сан ғасырлық тарихнамасы, тұтас бір ұлттың өсу-өрбу жолдары. Алдымен, әр тайпаның, рудың, оталықтың кесте шежіресі, соған байланысты аңыздар қарасөз күйінде атадан балаға жетіп, өзге нұсқалары арқылы толығып отырды. Кейін ру ақсақалдарынан естіген шежірелік жүйе мен аңыздарды ақын-жыраулар, жыршылар өлең, жырға айналдырып, ел ішіне таратып келген. Олардың көпшілігі арнайы бір сюжеттік желіге құрылмай, қазақтың түп-тегінен жырлаушының өзіне дейінгі шежіре тізбектеліп, жыр үлгісіне түсірілген. Топтаманың 81, 82-томдары Адам атадан, Түркі қағанатынан, Алаша ханнан, Майқы биден бастап жалпы үш жүздің, жеке ру-тайпалардың шығу тарихын баяндайтын туындылардың негізінде дайындалды.

Прозалық шежірелік аңыздар (83-том) – бүгінде іргелі ел, мемлекет құраушы қазақ ұлтының бүкіл қалыптасу тарихын көркем бейнелі түсіндіретін көне заманнан бергі түркі, оғыз, моғол, ноғай, татар тайпаларының және оларды халық ретінде біріктіруші ұлы тұлғалары: Оғыз хан, Шыңғыс хан, Алаша хан мен халықтың атауы «Қазақ» деп, ал оның жалпы халықтық ұраны «Алаш» деп аталуының, олардың «үш жүз» болып бөлінуінің, белгілі бір тайпаның, рудың, оның ішінде ру аталығы аталуының, сонымен бірге қазақ халқының үш жүзіне кірмейтін, бірақ оны құрауға қатысқан қауымдар: төрелер, сахабалар, қожалар, шалақазақ, төлеңгіт т.б. аталуы, қысқаша айтқанда, қазақтың халық болып қалыптасуы туралы баяндалатын аңыз-әңгімелер.

Күй аңыздары – қазақ мәдениетінің бастауларымен сабақтасып жатқан біртұтас рухани құбылыс. Аңыздардың түп-тамырына назар аударғанда, олар халықтың рухани әлемінде айырықша орны бар, ғасырлар қойнауынан бастау алатын дәстүрлі мұра екендігін аңғаруға болады. Оған Қорқыт атадан бастап бүгінгі күнге дейін үзілмей келе жатқан күй өнері, олардың шығу тарихына байланысты ауыздан-ауызға тарап, кейінгі ұрпаққа жеткен аңыздар айқын дәлел бола алады. Күй аңыздар да халықтығымен қоса, синкретті сипатымен де ерекшеленеді. Бұл арада күй мен күйшінің, күй мен аңыздың, күй тарихы мен оны айтушылардың және күйді орындаушылардың арасындағы ажырағысыз байланысты айта кеткен жөн. «Бабалар сөзінің» 84-томына жыл санауымызға дейінгі ҮІІІ-Ү ғасырлардан

бздің заманымыздың YI ғасырына дейінгі аралықты қамтыйтын («Қос мүйізді Ескендір», «Көк төбет», «Көкбөрі», «Аққу», «Сарын» т.б.), сондай-ақ VII-XIX ғасырлар аясында өмірге келген фольклорлық және халық күйшілері шығармашылығына байланысты аңыздар алынды.

Басылымның 85-88-томдары көне замандардан бері қаймағы бұзылмай келе жатқан халық шығармашылығының құнды жанрының бірі «Тарихи аңыздарға» (YI-XIX ғ.ғ.) арналады. Халқымыздың тәуелсіздігі үшін ерлік пен елдіктің тамаша үлгілерін көрсеткен батырлар бейнелері сомдалған көптеген аңыздар еліміз егемендік алғанға дейін елеусіз қалып, тыйым салушылыққа ұшырап, жарияланбай, насихатталмай, зерттелмей келді. Сондықтан Тарихи аңыздарға айырықша ден қойылып, республиканың сирек қорларында сақталған қолжазба мұралардың негізінде төрт томды қатар дайындау қолға алынды.

Топтаманың 89-томында аңыздардың жыр үлгісіндегі нұсқалары қарастырылды. Олардың арасында мекендік аңыздарға негізделген «Қыз құлаған», ертегілі-аңыздық сюжетке құрылған «Алдар көсе», тарихи тұлғаларды бейнелеген «Қорқыт», «Асанқайғы» сияқты қомақты фольклорлық шығармалар бар.

Аңыздық прозаның тағы бір тобы – хиаяттар. Ол тақырыбы мен сюжеттік оқиғасына қарай кітаби және діни оқиғалардың желісіне құрылады. Хиаятқа неше түрлі әулие-әнбие, пайғамбарлар жайындағы және мұсылман дінінің мифологиясына негізделген шығармалар жатады. Жүзтомдықтың 90-томында қазақтар арасында өте кең тараған Адам ата, Сүлеймен, Мұхаммед пайғамбарлар, Лұқпан, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр т.б. туралы шығармалар қамтылды (16).

Жоба бойынша «Бабалар сөзін» 2013 жылы толық аяқтау мақсатында арнайы жоспар жасалып, 91-101-томдардың дайындалу жүйесі алыдын-ала нақтыланды.

Бұл онтомдықтың алғашқы жинағы (91-том) «Ауызекі әңгімелерге» арналады. Әңгімелердің түптөркіні – біреудің, немесе қауымның өміріндегі бір ерекше оқиғаны баяндау. Әдетте, әңгімедегі оқиға, айтушының өзі, яғни айтушыға жақын, тыңдап отырған көпшілікке таныс басқа адамдардың қатысуымен расталады, дәлірек айтқанда, көп жағдайда айтушының өзі әңгіменің басты кейіпкері болады.

Қазақ фольклорының ең көп сақталған тармақтарының қатарына ғұрыптық фольклорды жатқызуға болады. Халық шығармашылығының бұл түрлері ежелгі замандардан бері қазақ халқымен, оның тұрмыс-тіршілік, әлеуметтік салт-сана, дәстүр, дін, кәсіп тәрізді өмірлік басты құндылықтарымен қабаттаса, кезектесе, сабақтаса дамып келгені мәлім. Олардың негізгі түрлері мыналар: маусымдық (наурыз, жарапазан жырлары), үйлену (құда түсу, тойбастар, жар-жар, сыңсу, аушадияр, беташар, неке қияр, өлеңдері) және жерлеу (жоқтау, дауыс, көңілқос, көрісу т.б.) ғұрып фольклоры. Кезекті 92-томда маусымдық және ғұрып және үйлену ғұрып фольклоры, ал 93-томда жерлеу ғұрып фольклорының үлгілері топтастырылады.

Магиялық фольклор (94-том) – халық құндылықтарының аса қызғылықты, танымдық, тәрбиелік маңызы өте зор бөлігі. Оларды өзіндік саз-әуені, поэтикалық формасы мен көркемдік сипаты, мазмұндық ерекшеліктеріне қарай алғыс, қарғыс, бата, түс жору, тиым, дұға оқу, арбау, жалбарыну, бақсы сарыны, дуалау, бал ашу, ұшықтау, аластау, құрт көшіру, жың шақыру т.б. деп жүйелеуге болады.

Өтірік және мысал өлеңдердің, олардың прозалық үлгілерінің қазақ фольклорында алатын орны айырықша. Өтіріктерді айтушының бір мақсаты – өзінің шексіз қиял-фантазиясымен, қиыннан қиыстырғыш тапқырлығымен, тілмәрлігімен тыңдаушыны қол жетпес армандарға жетелеп, ой өрісін жетілдіріп отырса, екінші – қызық, күлкілі, ғажайып оқиғалы өлең-әңгімелері арқылы жұртшылықтың көңілін көтеру. Ал мысал өлеңдер (прозалық үлгілері де кездеседі) белгілі бір жағдайды, оқиғаны тыңдаушыға астарлап, тұспалдап, салыстырмалы тұрғыда жеткізу арқылы дидактикалық мәні бар қасиеттерге қарай жетелейді. Басылымның 95-томына осы өміршең жанрлар жинақталып, оқырман қауымға жол тартпақ.

Фольклорлық ән мәтіндерінің негізі қара өлеңдерден шыққандығынан да болар, оларда сан-салалы тақырыптар, құбылыстар қамтылады. Көбіне халықтың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмір көрінісі, көңіл-күйі, орындалмаған аңсар-арманы, әдет-ғұрыпы, салт-дәстүрі, жастардың адал махаббаты, қайғы-мұңы, табиғат сыры сөз болады. Ән өлеңдер тыңдаушыны моральдық-этикалық қағидаларға, эстетикалық талғамдарға, адамгершілік тұрғысындағы танымындарға жетелейді. Сондықтан халықпен бірге жасап келе жатқан ән мәтіндері іздестіріліп, жүйеленіп жүзтомдықтың 96-томына ұсынылады деген ойдамыз.

Жоғарыда айтылғандай, шетелдерді, әсіресе ТМД мемлекеттерін қоныстанған қазақтардың рухани мұраларын жинау, жүйелеу, жариялау мәселесі әлі де өз шешімін таппай келеді. Сондықтан Ресейдің Астрахан, Орынбор, Омбы, Челябинск т.б. губерниялары мен Орал өңірінде, Өзбекстанның Қарақалпақстан, Ташкент, Мырзашөл, Тамды, Үшқұдық, Кезбик аудандарында, Хорезм ойпағында, Тәжікстанның Қорғантөбе ауданында, Түркияның Қазақент, Салыхли, Зейтінбурны, Кеңіөрген аудандарында, Иранның Горган, Бандартуркмен т.б қалалары мен алты қазақ ауданында тұратын қазақтардың фольклорын да «Бабалар сөзі» топтамасына енгізу жоспарланып отыр. Бұл ретте 2012 жылғы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ұйымдастырған ғылыми кешенді экспедицияның нәтижесіне, сондай-ақ Кеңес кезеңінде жинақталған қолжазба жәдігерлерге сүйенуге болады деп айтуға толық негіз бар.

Топтаманың 97-томында Өзбекстандағы, 98-томында Қарақалпақстандағы, 99-томыда Ресейдегі, 100-томында Түркіменстандағы, Ирандағы, Ауғанстан мен Түркиядағы қандастарымыздың фольклоры қамтылады. Бүгінгідей жаһандану үрдісінің басымдық алған түсында ұлттық фольклорымыздың қадір-қасиеті, маңызы, тәрбиелік мәнін кең түрде теріздеп, шетелдерде сақталған рухани мұрамыздың інжу-маржандарын жинап, жүйелеу, саралап, арнайы жариялау – аса күрделі де, қажетті іс болмақ. Демек, жобаны ойдағыдай жүзеге асыру ұлттық фольклортану саласының бағыт-бағдарын айқындап, қазақ халқының рухани болмысын, мәдени байлығын эстетикалық талап-талғам тұрғысынан тереңірек тани түсуге мүмкіндіктер береді.

Сонғы 101-томда «Бабалар сөзі» жүзтомдық топтаманың анықтамалық-библиографиялық көрсеткіші жазылады. Құрастырушылар тарапынан 1-100-тоғарда жарияланым көрген фольклорлық мәтіндердің қысқаша анықтамалық сипатын жинақтау көзделген. Жинақ осы санаттағы басылымдардың талаптарына сәйкес орындалады. Жобаны орындау барысында профессор Б.Әзібаева, филология ғылымдарының кандидаттары С.Қосан мен Т.Әлбеков жетекшілік еткен Қ.Алпысбаева, П.Әуесбаева, С.Сәкенов, С.Қорабай, М.Шафиғи, Б.Әбжетов, Т.Әкімова, Ж.Рақышева, А.Ақан, Қ.Орынғали, Т.Әкімова, Ж.Салтақова, Н.Мүрсәлімова, Е.Сманова, Б.Тұрлымбеков, Г.Иманәлиева, Н.Елесбай, Ғ.Райыс, А.Оралбек, А.Байғазы секілді құрастырушылардың негізгі тобы қатысты, сонымен бірге ұжымнан тыс т.б. зерттеуші-мамандар тартылды.

Дүние жүзінде баламасыз, осы бірегей жоба сәтті орындалған жағдайда, ең бастысы, Елбасының басшылығымен жүзеге асырылған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, оның бір саласы болып табылатын «Бабалар сөзі» жүзтомдық топтамасы толық аяқталады. Бұл тәуелсіз Қазақстанның элем едерінің алдындағы беделін тағы бір мәрте арттырып, бұл жәдігерлер ғаламдық фольклортанудың нысанына айналады және адамзаттық құндылықтардың алдыңғы сапынан орын алады.

Екіншіден, сан ғасырлар бойы жинақталып, түрлі себептермен ұзақ жылдар қолжазба қорларының сөрелерінде жатып қалған, сондай-ақ XIX-XX ғасырларда араб, латын және көне түркі жазуларымен басылған, сол себептен қалың оқырманға түсініксіз болып келген қазақтың бүкіл сөз өнері халықпен қайта қауышсады, яғни, бұрын жарияланбаған фольклорлық мәтіндер, олардың нұсқалары, қалың оқырманға мәлім емес дереккөздері ғылыми айналымға түсіп, оқу процесіне енеді. Ұлттық руханият пен мәдениетті жаңғырту үшін филология ғана емес, сондай-ақ, оған іргелес тарих, тіл білімі, философия т.б. ғылымдар үшін негізді деректану базасы пайда болады. Топтаманың толық жарыққа шығуы

– халық жадының қайта оралуына, ұлттық сананың бекуі мен қоғамдағы ізгі дәстүрдің қалыптасуына көмектеседі деген үміттеміз.

Әдебиеттер:

1. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Хикаялық дастандар. Т. 1-9. – Астана: Фолиант, 2004.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Діни дастандар. Т. 10-16. – Астана: Фолиант, 2005.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Ғашықтық дастандар. Т. 17-22. – Астана: Фолиант, 2005.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Қытайдағы қазақтар фольклоры. Т. 23-32. – Астана: Фолиант, 2005, 2006.
5. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жыры. Т. 33-52. – Астана: Фолиант, 2006, 2007, 2008.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Ғашықтық дастандар. Т. 53-55. – Астана: Фолиант, 2009.
7. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Тарихи жырлар. Т. 56-63. – Астана: Фолиант, 2009.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Жұмбақтар. Т. 64. – Астана: Фолиант, 2010.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Мақал-мәтелдер. Т. 65-69. – Астана: Фолиант, 2010, 2011.
10. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Қара олеңдер. Т. 70-71. – Астана: Фолиант, 2011.
11. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Балалар фольклоры. Т. 72. – Астана: Фолиант, 2011.
12. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Ертегілер. Т. 73-77. – Астана: Фолиант, 2011.
13. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Миф. Т. 78. – Астана: Фолиант, 2011.
14. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Монғолиядағы қазақтар фольклоры. Т. 79. – Астана: Фолиант, 2011.
15. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Тарихи аңыздар. Т. 80-89. – Астана: Фолиант, 2012.
16. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Хикаяттар. Т. 90. – Астана: Фолиант, 2012.

Рақымжан Тұрысбек

филология ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ ЖӘНЕ Д.ҚОНАЕВ

(Д.Қонаев Һәм руханият тағылымы)

Д.А.Қонаев бүкіл саналы ғұмырын халқына, оның келелі келешегіне арнады. Қоғамдық өмірдің, тұрмыс-тірліктің барша саласында Д.Қонаевтың есім-еңбектері, өнегелі ғұмырдың ғибратты тұстары, айқын да бедерлі қолтаңбасы анық аңғарылады. Алыс ауыл-ауданда, облыс орталықтарында – Д.Қонаевтың тұлға ескерткіші, «оңтүстік астанада» орын алған биік те еңселі, зәулім ғимараттар – Д.Қонаев қолтаңбасын, сол қоғам-кезеңнің бедерлі бейнесін айқындай түседі. Мұны халық көріп, қолдап отыр. Жас ұрпақ үлгі-өнеге алып келеді. Бұған алыс-жақын елдердегі әрішес-замандастары мен тұтастарының естелік - жазбалары, ондағы Д.Қонаевтың еңбекпен есейген, ұлылық пен кісіліктен тұратын асқақ та асыл бейнесі жарқырап көрінеді. Басты аңғарылар жайт: халық перзенті, ел үшін туған – Д.Қонаевтың: адамдық әлемі, еңбек мұраты, өнегелі өмірі, сыйластық сырлары т.с.с. қарапайымдылық пен қайырымдылық, ұлтжандылық пен ұлағаттылық, жасампаздық пен тағылымдылық арқылы табиғи арна алып, оның өзі елдік мүддеге, қоғамшыл көзқарастарға негізделіп, отаншылдық-патриоттық сезім Һәм сүйіспеншілікпен сабақтастық, тұтастық тауып жатады.

Бұл – Д.Қонаевтың «Өтті дәурен осылай», «Ақиқаттан аттауға болмайды», «Елу жыл – ел ағасы» сынды естелік сыр-сұхбаттарындағы өмір өткелдері мен өнегесі.

Бұл – Д.Қонаевтың замандастары мен тұтастары: А.Асқаров, К.Аухадиев, Б.Әшімов, Р.Әмір, Б.Балтағұлов, А.Бекбосын, М.Жолдасбеков, Д.Кішібеков, М.Әлімбаев, Ә.Нұршайықов, Х.Ергали, Т.Молдағалиев, Қ.Қайсенов, Р.Ниязбек, С.Әбдірайымұлы, Н.Тілендиев, Б.Төлегенова, Е.Хасанғалиев, Н.Қашағанұлы т.б шынай көңілден туған ақиқат көзқарастары. Мұның бәрі-баршасы, сайып келгенде Д.Қонаевтың адамдық әлемін,

азаматтық-қайраткерлік қырларын, ұлтжандылық қасиеттерін, өмір мен еңбектегі орын-үлесін кеңінен көрсетеді.

Д.Қонаевтың ұлт руханиятына адалдығы мен қамқорлығы қазақ тарихына қатысты көзқарастарынан, оның біртуар тұлғалары – Е.Бекмаханов пен Б.Сүлейменовті, әдебиет пен өнердің танымал өкілдері – А.Жұбанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Қ.Мұхамедханов, т.б. қуғын-сүргінге ұшырап, «ұлтшыл» атанған тұстарында – «уақыт салған жараны» (Д.Қонаев сөзі – Р.Т) ашық айтып, батыл айыптауларынан терең танылады. Ұлт тарихы мен оның әдебиеті, мәдениеті туралы толғам-толғаныстарынан да жан жылуын, жүрек тебіреністерін айқын аңғаруға болады. Ең негізгісі, өмір ақиқаттарын, уақыт шындықтарын басты назарда ұстап, ұлттың қайраткер-қаламгерлерінің өмір, тарихтағы орын-үлестерін қалпына келтіру ісіне үлкен үлес қосты. Өмір уақыт өлшемі – ақиқат екеніне мықтап табан тіреді. Бастысы, ұлт мұратын, оның құндылықтарын, тарихтық белгі-ерекшеліктерін қымбат қазыналар қатарына қосты.

Д.Қонаевтың ұлт руханиятындағы орын-үлесі – Н.Оңдасынов, І.Омаров, Т.Тәжібаев т.б. танымал тұлғалардың өмірі мен еңбектерін естелік-жазбалары арқылы жан-жақты байытып, адамдық іс, қоғамдық қызмет, өмір-тұрмыс сырларын шындық жайларымен табиғи байланыста қарап, шынайы, шебер баяндайды:

Нұртас Дәндібайұлы 1954-55 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының төрағасы, сосын Гурьев облыстық атқару комитетінің төрағасы және осы облыстың партия ұйымын басқарды. Осындай жауапты қызметте жүріп, шығармашылықтан қол үзбейтін. Араб, парсы тілдеріне жүйрік еді. Нұрекең 1962 жылы ұзақ жылдардағы бейнетінің зейнетін көруге кеткен кезде шығармашылықпен шындап айналысты. 1969 жылы «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі» жарық көріп, қалың оқырманның ыстық ықыласына бөленді (115 бет).

Ілияс екеуміз түйедей құрдас едік... Жаны таза, рухы биік зиялыларымыздың бірі, қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің тарихы мен келелі проблемалары туралы жазған публицистикалық әдеби-сын еңбектері біздің мәдени өміріміздің алтын қорына енетіні еш күмән келтірмейді.

Төлеген Тәжібаев қазақтың белгілі ғалымы, үлкен қоғам қайраткері еді... Төкең қазақтан тұңғыш шыққан дипломат, республиканың алғашқы сыртқы істер министрі, ол ұзақ жылдар бойы қазақ мемлекеттік университетін басқарып, оның қалыптасып, қанат жаюына зор үлес қосты. Тәжібаев қоғамдық, мемлекеттік қызметті зор ғылыми-зерттеу жұмыстарымен ұштастыра білген оқымысты. Психология саласындағы зерттеулері қазақ топырағында осы ілімнің дамуына, оның дұрыс қалыптасуына игі ықпалы тиді» (Өтті дәурен осылай. – А., 1992. – 389 бет).

Бұдан байқалатыны: Д.Қонаев халыққа қызмет еткен танымал тұлғалардың елдік-қоғамшыл қасиеттерін жоғары бағалап, сол арқылы ұлттық белгі-ерекшеліктерді биік белеске көтереді. Ұлтқа қызмет ету – болашаққа арналған еңбек, тарихқа адалдық үлгісі, әрі мерейлі міндет екенін баса көрсетеді. Елден ешкім үлкен емесін ескерсек, Д.Қонаевтың халық таныған белгілі адамдардың есімі мен еңбегін асқақтатып, даңқ тұғырына көтеруі көңіл қуантып, жан жадыратады. Ел алдындағы қарыз-парызды еселеп арттырады. Сол арқылы өзінің де болмысы бөлек бітімі биіктеп, еңбегі еселене түседі. «Еңбек – бәрін де жеңбек» деген қағидалы көзқарас шындыққа шығады. Ендеше, ұлтқа қызмет ету – абыройлы, сауапты іс. Өйткені: «Ұлтқа қожалық жасауға болмайды. Оған тек қызмет етуге ғана болады» (М.Ататүрік).

Болмысы бөлек, еңбегі ерен Д.Қонаевтың құндылық қыры, тағылымды тұсы осы. Мұны білген, үлгі-өнеге алған жөн-ақ.

Д.Қонаев тағлымы руханият ісінен, қазақ әдебиетіне қамқорлық-көзқарастарынан да терең танылады. «Әділдік іздесек, ақиқаттан аттауға болмайды» деген қағидалы ойды өмір мұраты еткен Д.Қонаев: «Қазақ ауыр істен емес, ауыр сөзден қорқады», «Сөз киесі – иесінде» деп білген. Қазақтың арғы-бергі тарихында, әдебиеті мен мәдениетінде өнері мен өмірін өрнектеген ақын-жазушы, қайраткерлердің есім-еңбектерін оқып-танысумен бірге,

оны үлгі-ғибрат еткен. Қатар жүрген тұстастарын да ыстық ықылас, ілтипатпен еске алады. Жүрек жылуын да арнайды. Бұл ретте жасынан халық әдебиеті үлгілерімен таныстығы, ән-жырға құмар болып өсін-ержетуінің өзі-ақ көп жайды аңғартса керек. Айталық, ақын-жыраулар поэзиясынан – Сыпыра, Асан қайғы, Қазтуған, Бұқар, ән-күй мұрасынан – Қорқыт, Ықылыс, Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Дина, Байжігіт, Сүгір, Сейтек, Тоқа, Ақан сері, Біржан сал, Жаяу Мұса, Абай, Шөкәрім, халық ақындарынан – Сүйінбай, Жамбыл, Кенен, Нартай, Шашубай, Үмбетәлі т.б. өмірі мен өнерін үлгі етеді. Естелік – жазбаларда, кездесу – қауышулардағы сыр-сұхбаттарда халық әдебиеті мен ақын-жыраулар поэзиясын, ұлт қайраткерлері мен қаламгерлерінің шығармашылық мұраларын үлгі еткен тұстары, одан рухани байып, есейген сәттері де көп болғаны айқын аңғарылады. Ең бастысы, ұлт руханияты, өмір өнегелерін ән-әуен, өлең-жыр, ой-сөздің сырлы сипаттарымен байытып-толықтыруы, сол арқылы халық мұрасын ұрпаққа ұлағатты етуі кеңінен көрініс табады. Өсіресе, халық мұрасы мен оның өнерпаз ұл-қыздары хақындағы көзқарастарынан, естелік-жазбаларынан шынайы көңілдің нұр-сәулесі, жүректен қозғалған сезім-сырлары терең танылады. Маңыздысы, сөз жоқ халық әдебиеті үлгілері мен ежелгі ескерткіштер нұсқаларынан белгі-ерекшеліктерді аңғарса, ақын-жыраулардың өлең,толғауларынан халықтық қасиеттерді, тарих тағылымдарын терең таниды. Ал, ақын-әнші, өнерпаздар өрнектері, мұра-мирастары жан-жүрек жылуын, сыр-сезім тұтастығын, сағыныш-сүйіспеншілікті кең көлемде көрсетеді. Адам мұратын асқақтата түседі. Өмірге құштарлықты арттырады. Еңбекке көзқарас өзгеріп, құлшыныс күшейеді. Уақыт бедері айқындалады. Қоғам, өмір сыры ашылады.

Д.Қонаевтың естелік-жазбаларында ұлт руханиятына, қазақ қаламгерлерінің өмірі мен шығармашылығына кең орын беріледі. Ұлт руханиятының арғы-бергі тарихында есімі мен еңбектері құрметпен аталынатын ақын-жыраулар, би-шешендер, ел әңгімелері – Д.Қонаевтың қиялын асқақтатып, сезімін тербеген. «Көзімді тырнап ашқалы іргемде кітапхана, үй алдында театр болды. Музей аралап, ашылған көрме болса, оны құр жібермедім. Қолымнан кітап түспеді» деген сөздерінде зор шындық, үлкен тағылым бар (Сонда, 353 бет).

Бұдан басқа, атап айтқанда ХХ ғ.б. Алаштың қайраткер-қаламгерлері – Ш.Құдайбердиев, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытұлы т.б. шығармашылық мұралары халқына қайта оралған тұста қалың көппен бірге қуанды. Ақиқаттың айтылатынын, тарихтағы ақтандақ беттердің шындығы ашылып, халық талантты тұлғаларын әр уақытта да ардақ тұтатынын үлкен сенім, шынайы сезіммен еске алады. Олар туралы: «Сөз жоқ, олар бірегей таланттар, ұлы қайраткерлер, қазақ әдебиетінің көш басшылары. Бұл мәселені бұдан әлдеқайда бұрын шешуге болмайтын ба еді? деген орынды сұрақ туады. Әбден мүмкін еді. Егер Қазақстан жұртшылығы директивалық органдардың алдына мұны батылырақ және табанды түрде қойған болса, шынында да тап осылай кешеуілдемес еді. Әйтсе де, ештен кеш жақсы. Осының өзінде қаншалықты күшке түскені, іс дұрыс шешімін тапқанға дейін мүлде қарама-қайшы баға беріліп, елеулі түрде қарсылықтар жасалып келгені белгілі» деп жазады (Сонда, 361 бет).

Бұл жайттардан Д.Қонаевтың ұлт руханиятына, оның тұғырлы тұлғаларына құрмет-сезімі терең танылады. Ақын О.Сүлейменов сөздерінен мұның шындығы жарқырай да, кеңінен де көрінеді: «Үлкен мәдениеттің, терең білімнің иесі Димаш Ахметұлы творчество адамдарын қатты қадірлейтін және өзі де оларға аса қадірлі болатын. «Қонаев дәуірінен» бұдан да, кейін де бірде бір артист, суретші, жазушы, архитектор өзінің халыққа қаншалық қажеттігін, өз бағасының қадір-қасиетін сезінген емес. Қазақ тіліндегі, басқа да тілдегі әдебиеттер көп миллиондаған тиражбен басылып шығатын. Барлық облыстарда театрлар ашылды. Орта Азиядағы ең үлкен жаңа киностудия салынды, жаңа кітапханалар, көрме залдары, суретшілер мен шеберханалар салынды. Көркем өнер саласында қаншама ғажап таланттар шықты» (Кітапта: Елу жыл – ел ағасы. – Алматы: Санат, 2002. – 6 бет).

Д.Қонаев қазақ әдебиетінің арғы-бергі тарихын жіті білумен бірге оның көптеген танымал тұлғалармен кездесіп, сыр-сұхбат жасаған сәттері де аз болмаған. Бұл ретте:

«Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Сәбит Мұқанов мен үшін бір төбе. Әбділдә Тәжібаев, Жұбан Молдағалиев, Хамит Ергалиев, Қалижан Бекхожин, Әбу Сәрсенбасв, Мұқағали Мақатасв, Ғафу Қайырбеков, Қадыр Мырзалиев, Фариза Оңгарсынова, Мәриям Хакімжанова, Тұрсынхан Әбдірахманова жазған жырлар халықтың рухани қазынасына айналды. Олардың поэзиясын сүйіп оқитын оқырмандар санын мен айтар едім, уақыт өткен сайын көбейе түспек. Ол санатқа орыс жазушылары И.Шуховтың, Дм.Снегиннің, И.Шеголихиннің, М.Симошконның шығармаларын қосуға лайық. Мен І.Есенберлинді, Т.Ахтановты бөле-жара айтсам, кезінде олардың заманымыздың өткір де көкейтесті проблемаларын көрсеткен шығармаларымен, тарихи тақырыптағы толғамдарымен танысқаным бар. Илиястың «Алмас қылыш», «Алтын құс», «Жанталас» романдарын, Тахауидың «Боран» повесін атап өтуге болады (Сонда, 356 бет).

Д.Қонаевтың жазушы І.Есенберлинмен адами-достық байланыстары, оның тарихи туындыларын жоғары бағалап, қиын кезде қол ұшын беруі – азаматтық, руханият ісіне – адалдықтың биік үлгісі болып табылады. Тіпті: «Мен жазуға қайраттандырсамда, атақ алуына аралысым болған смес, оған халық іздеп жүрген тарихи туындылары даңғыл жол ашып берді. Бәлкім, Көркемдік сапасы «па, шіркін-ай» дегізбес, бірақ біздің халқымыздың арғы-бергі тарихын бүгінгі ұрпаққа жинақтап, жүйелеп беруде маңызы зор болғандығына сәкім дау айта қоймас дейміш» – деген ақ адал сырларынан адамдықты ардақтау, талантты танып-бағалау, әсемдік әлемі – әдебиетті биік белеске көтеру бар (Сонда, 357 бет).

Ал, ақындар О.Сүлейменов пен М.Шаханов шығармашылығын жоғары бағалап, ондағы халықтың сипаттарды дөп басып көрсетеді: «Ақындығын азаматтығы, азаматтығын ақындығы көтерген, елдің сөзін сөйлеп, жоғын жоқтаған, дауласуға бар, бірақ жауласуға жоқ, осындай ұлдары бар, осындай ақындары бар халықта не арман бар!» (Сонда, 357 бет).

Д.Қонаев қазақ мәдениеті мен оның майталмандары хақында жан жылуын, мейірім шуағын кең көлемде түсіріп, емен-жарқын баяндайды: «Таланттар көші кімдерден басталды дегенде, сахна өнерінің саңлақтары – Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Құрманбек Жандарбеков, Қанабек Байсейітов, Серке Қожамқұлов, Камал Қармысов, Қапан Бадыров, Шолпан Жандарбекова, Нұрмұхан Жантөрин, Ыдырыс Ноғайбаев, Хадиша Бөкеева, Сәбира Майқанова, Фарид Шәріпова, Валентина Харламова, Евгений Диордиев, Бикен Римова, Асанәлі Әшімов, Әнуар Молдабековтардың есімі аталды. Бұл санатты опералық сахна шеберлері Бибігүл Төлегенованың, Ермек Серкебаевтың, ағайынды Ришат пен Мүсілім Абдуллиндердің, Роза Жамановалар толықтыра түседі. Бибігүл салған «Гауһартас» пен «Бұдбұлдың» жөні бөлек. Роза Бағланованың күмістей сыңғырлаған үні естіген құлақтың құрышын қандырап еді.

Бұлардың өкішесін басып және бір үркердей топ шықты. Олар – Х.Қалиламбекова, Р.Жұбатырова, Н.Қаражігітова, Х.Есімов, С.Тыныштығұлова, қазақ опера және симфониялық музыкасының өсуіне Ахмет Жұбановтың, Евгений Брусиловскийдің, Латиф Хамидидің, Ғазиза Жұбанованың, Еркеғали Рахмадиевтің, сондай-ақ ұлттық хореографиямыздың қалыптасуына – Болат Аюхановтың қосқан үлесі қомақты» (Сонда, 355 бет).

Бұл айтылғандар, сөз жоқ біртуар өнер иелерінің өзгеше қасиет-белгілерін шын жүректен танып-бағалау, өнегелі өмірбаяндары мен ондағы орын-үлестеріне сүйіспеншілік сезімін білдіру болып табылады. Халық өнерін дамыту ісіндегі өлшеусіз үлестерін, өзіндік көзқарас-ерекшеліктерін жеке-дара көрсетіп, ел-жер алдындағы азаматтық-перзенттік қарыз-шарыздарын кең көлемде сөз етеді.

Бұл – халық өнерін, оның өкілдерін лайықты бағалау, әрі талантқа тағзым, ғибратты ғұмырдың өнегелі тұстарының бірі.

Бұл – ұлтқа құзымет еткен адал перзенттерін аялау мен бағалау, құрмет пен қолдауға қатысты құтты қадам.

Бұл – өмірге құштарлық, өнерге сүйіспеншілік, жан сұлулығының сәулелі сәттері.

Д.Қонаев мәдени-рухани құндылықтармен бірге өзімен қатар өскен, тұстастары – К.Байсейітова, Ш.Жиенқұлова, Ш.Айманов т.б. туралы терең тебіреніспен еске алады. Оқып

көрелік: «...Күләш екеміз де бір жылдың төліміз, бір қаланың тай-құлындай тебісіп өскен перзентіміз. Әкесі Жасын деген де әнші болған, қиссаларды таңға дейін айтатын. Күләш Бейісова (қыз күніндегі фамилиясы) сол қаннан дарыған өнердің ұшағына шыққан дарын. Жеті жылдық мектепті тауысып, қазақ педагогикалық институтында оқыды.

Оқыды дегеннен гөрі ән қанатында жүрді. Шіркін, Күләштің әнін тыңдап, үніне құлақ қойған жанда не арман бар дейтін уақыт – отызыншы жылдар еді ғой. Тұңғыш ашылған драма театр труппасынан – 1933 жылы музыкалық студияға ауысқан тұста ол бір қырынан танылды. М.Әуезовтің «Айман-Шолпан» музыкалық комедиясында – Айманның, Е.Брусиовскийдің «Қыз Жібек» операсында – Жібек, «Ер Тарғында» – Ақжүніс, М.Төлебаевтың «Біржан – Сарасында» – Сара боп ойнағанын көріп, мың құбылған үнін тыңдаған күндер сіре ұмытылар ма!» (Сонда, 354 бет).

Бұдан басқа: «Мен сондай сиқырлы өнер иесі деп Шара (шын аты –Гүлшара) Жиенқұлованы айтар едім. Ол да Алматының қызы, түйдей құрдас едік. Ондай мың бұралған биші енді туар, бірақ бұған дейін кездестірген емеспін.

Шара башқұртша да билейтін, грузинше де билейтін. Ол билемеген би жоқ. Арабша, үндіше, қытайш, өзбекше билесе де сол елдің нақышын тап басып, ішкі жан сұлулығын аша білетін. Кейде оны татар, бірде моңғол, тіпті украин ба деп шатастырып алған едік. Сөйтсек, би құдіретін жетік меңгерген Шарамыз чуваш та, индонезиялық та боп кете береді екен. Бұл дарынның ғана қолынан келеді. Шара сол дарын қыздарымыздың бірі еді...»

Мен Шәкен Аймановпен етінен ет кесіп беруге бар дос едім. Жарқылдап кеп табысып, қимай айырылысатынбыз. Әзіл-қалжыңын алдына салып, ән-жырын қанжығасына байлап жүретін, баяғының не серісіне, не салына ұқсамайтын, үлкенге де, кішіге де сүйкімі мол, біртуар дара тұлға еді... Маңдайға симай кетті ғой (Сонда, 354-355 беттер).

Д.Қонаев бұдан басқа ұлттық мәдениет мақтаныштары – Н.Тілендиев, К.Күмісбеков, С.Мұхамеджанов, Ш.Қалдаяқов, Ә.Бейсеуов, Т.Мұхамеджанов, Ж.Тұрсынбаев, Қ.Қожамияров, сурет өнерінің дарынды тұлғалары – Қ.Телжанов, С.Мәмбеев, М.Кенбаев, Ғ.Исмаилова, А.Ғалымбаева, Х.Наурызбаев, Т.Досмағамбетов, Е.Мергенов, сондай-ақ әнші-скрипкашылар – Ә.Дінішев, Р.Рымбаева, Н.Үсенбаева, М.Бисенғалиев, А.Мұсаходжаева т.б. өмірі мен шығармашылығы туралы да кемел ойлап, кеңінен толғап, аса дарынды өнер иелерін қолдап-құрметтеп, қамқорлық та көрсетеді. Қысқасы, халық өнерінің кең қанат жаюына үлкен үлес қосады. Ұлт руханиятының мәңгілігіне өзіндік көзқарасын, нақтылы қолдау-құрметін, үлгі-өнегесін де білдіреді.

Ұлылық ұлағатының бір үлгісі осы.

Тұтастай алғанда, қоғам қайраткері, ұлт мақтанышы Д.А.Қонаев халқымыздың руханият ісінің кең өріс алуына, қазақ әдебиеті мен оның көрнекті өкілдерінің шығармашылық еңбектерін, ақын-әнші, өнерпаз қауымының мұра-мирастарын да танып-білумен бірге өзіндік қордалы ой-пікірлерін, кемелділігін де көрсетеді. Қысқасы, ұлт руханиятының қалың көпке кедергісіз жетуіне өлшеусіз үлес қосып, ерекше әсер-ықпал етеді.

Бұдан шығатын түйін:

– Д.Қонаевтың өмірі, еңбек жолындағы бел-белестері халқына қалтқысыз қызмет етудің, адамдық іс пен әділеттік жолындағы үлгілі үрдіс, гибратты ғұмырдың өнегелі өлшем-өрнектері болып табылады.

– Д.Қонаевтың жасынан зерек, ұлттық мұра-мирасқа аса құштар, білім-ғылымға қабілеті зор, халық қазынасына қамқорлығымен қалың көпке өте жақын, әрі сыйлы-сырлас, әрі айрықша жаратылыс иесі, біртуар тұлға.

– Д.Қонаевтың естелік-жазбалары мен сыр-сұхбаттары туған халқына шынайы сүйіспеншіліктің, ұлт руханиятына шексіз құрмет пен құштарлықтың өнегелі үлгісін, гибратты сипаттарын терек танытады.

– Д.Қонаевтың халық алдындағы еңбегі – ұлтқа, оның адамдарына, келелі келешегіне жасалған кәделі, сауапты іс.

– Д.Қонаевтың ұлтқа, оның руханият әлеміне қатысты көзқарас, еңбектері –

болашаққа аманаты, халыққа махаббаты, адам мен оның іс-әрекеттеріне құрмет пен тағзым, шексіз сенім мен сезім болып табылады.

Д.Қонаевтың ұлт руханиятына қатысты көзқарас-тағылымдарының бірі осы.

Тымболова А.О.,
Абай атындағы ҚазҰПУ ф.ғ.д

САХНАДАҒЫ СӨЗ ӨНЕРІ

Тіл – ұлттың бүтін бір құндылығы. Тілде халықтың эстетикалық идеалы жатады. Сахна көрерменге әдеби тілдің көркем үлгісін ұсынады, көрерменді жанды тілдің ғажап қыр-сырын құлағымен естіп, жүрегімен сезінуге мүмкіндік береді. «Дух века требует важных перемен и на сцене драматической» деп жазды кезінде А.Пушкин. Сондықтан қанша жерден заман ауысып, дүние өзгеріп жатса да, сахна – көрерменді эстетикалық тұрғыдан тәрбиелейтін, сөз құдіретін танытатын киелі орын ретінде қала бермек.

Сахнадағы актердің сөзі табиғи сипатқа ие. Сахнадағы табиғилық – күнделікті өмірдегідей қарапайым сөздер тізбегі емес, драмалық өнер табиғатына сай, өзекті жарып шығып, адамның ішкі табиғатымен қабысып жатады. К.С.Станиславскийдің «мы ненавидим театральность в театре, но любим сценическое на сцене» деуі де сондықтан шығар.

Қазақтың классикалық драмалық шығармалары құрылым-бітгімі бөлек, көркемдеу тәсілдері жағынан даралық сипатқа ие туындылар.

Қазақ сөз өнеріндегі драматургиялық жанр табиғаты туралы алғаш айтқан тіл білімінің атасы А.Байтұрсынұлы болды. Қазақ әдебиетінің жанрлық формаларын топтастырудағы ғалымның еңбегі ұшан-теңіз. Ғалым айтыс-тартыс табына қарайтын сөздер деп бөлген шығармалар тобын былай жіктейді:

- 1) айтыс сөз;
- 2) тартыс сөз.

Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді:

- 1) мерт, яки әлектекті тартыс (трагедия);
- 2) сергелдең, яки азапты тартыс (драма);
- 3) арамтер, яки әурешілік (комедия).

Осылайша драманың түрлерін тап басып айқындаған ғалым, оның әуезе мен толғаудан айырмашылығын да атап көрсетеді: «Әуезеде (әңгіме) бір болған уақиғаны, уақиғада болған адамдардың не істеген әңгімесін естиміз; бірақ ол адамдарды, уақиғаларды көрмейміз. Айтыс-тартыста ақынның айтқан әңгімесін естиміз, уақиғаның өзін, уақиғада болған адамдардың өздерін көреміз. Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айғысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап, қайратына қарай қару қылып алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, біткені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді».

Ары қарай, ғалым сахналық әрекеттерге де нақты баға береді: «Ақын адамдарын жасап, ауыздарына сөздерін салып, істейтін істерін тағдырлап, «ал істей беріндер» деп, өзі ғайып болып кеткен сияқты, айтыс-тартыста ақынның өз тарапынан еш нәрсе сезілмейді. Әуезеде уақиғаны сөйлесе, айтыс-тартыста ақын өзі сөйлемей, өзгелерді сөйлетіп, айтыстырып, тартыстырып жіберіп, өзі бейтарап болып, тек қызығына қарап отырып қалған сияқты болады. Мұнда өткендік жоқ, осы уақытпен көрсетіледі» [1, 458].

Бұл драмада өткен шақ жоқ, дәл қазір болып жатқандай бейнелеуің керек дейтін қатаң қағидамыз білдіреді. Драма жанрының басты қасиетінің бірі – шынайылығы да осында.

Театр тіршілігіндегі негізгі тұлға – актер, ең басты құралы – сөз. Әдебиет те, өнер де, драматургия да сөзсіз жүзеге аспайды. Ал әдебиет, өнер жоқ жерде сахна өнері де жоқ. Қарсылық пен қақтығысқа құрылған әрекет-қуаты күшті сөз ғана сахнаның шырайын кіргізеді. Сондықтан драматургия тілі күнделікті өмірдегі ауызекі сөз емес, айрықша

піншяқты тіл. Ол композициялық құрылысы, жанрлық сипаты, оқиға желісі, идеялық, көркемдік қуаты барынша пісіп-жетіліп барып, күрделі толғаныстан туатын дүние. Демек, сахна тілінің көркемдік қуаты мен саздылық сипаты театр өнері саласында айрықша орын алады.

Сөз өнерін лингвистикалық зерттеу екі бағытта болуы ықтимал: *біріншіден*, шығармалардың тілдік құрылымы, өзгешелігі, қарым-қатынастары, көркем әдебиет тілінің әдби тілдік нормаға қатысы және деформациялары, қайсыбір тарихи кезеңдегі тілдің негізгі үрдістері қарастырылады. Мұндай жағдайда, тек лингвистикалық мүдде көзделіп, әдебиеттану, поэтика, эстетикамен байланысы болмайды; *екіншіден*, көркем әдебиеттің мазмұнын тудырған сыртқы формасын зерттеуге арналады. Мұндай жағдайда таза лингвистикалық категориялар басқаша критерийлердің негізінде түсіндіруге, талдауға ие болып, басқа қырынан қарауды талап етеді. Сондықтан, әдебиет пен тілді бірлікте, өзара байланыста, органикалық бүтіндікте, яғни лингвопоэтикалық аспектіде қарастырған жөн.

Қазақ әдебиетінде драматургиялық дәстүр М. Әуезовтен басталды. Классикалық әдебиеттен сусындаған суреткер жанр шарттарын сақтай отырып, қазақ сахнасына алғаш рет «Еңлік – Кебек» (1917) пьесасын шығарды.

Ұлы суреткер кеңес драматургиясының озық үлгілері мен классикалық шығармаларын қазақшаға аударып, сахнаға қойылуына да ерекше ықпал етеді. 1938 жылы М. Әуезов Шекспирдің атақты «Отеллосын» қазақшаға аударады. Сөйтіп қазақ тіліндегі тұңғыш аударма осы трагедиядан басталады.

Әлемдік театр өнерін жігі бағамдаған қазақ суреткерлерінің Сервантестен бастап, Шекспир, Шиллер, Мольер, Вольтер, Дидро, Гюго, Расин т.б. сахналық үлгілерін ұлттық топырақта жаратқандықтары да сөзсіз. Оған дәлел, М. Әуезов пен Ф. Мүсіреповтің сұңғыла суреткерлігінде Шекспирмен үндестік бар дер едік. Себебі, олардың шығармашылығынан даусыз болмысты танытатын баяндаулар – констатацияның ортақтығын байқаймыз. Шекспирдің шығармашылығы (драмалары) адамзат мәдениетінің және әлемдік театрлардың дамуына орасан ықпал еткендігі даусыз. Бұл ойымызды «...Әуезовтің творчестволық лабораториясы Шекспирді еске түсіреді» [2, 14], – деп қуаттайды ғалым Р. Нұрғалиев.

Шекспирдің драмалық шығармаларында дәуір шындығы, сан алуан қалыптасқан, шынайы адами мінездер суреттеледі. Шекспир кейіпкерлерінің жан дүниесі, ішкі әлемі тілдік элементтер арқылы өте терең ашылады. Оның кейіпкерлері қашанда ашық, мықты, дара тұлғалар. Шекспирдің ерекшелігі болмысты ақиқат күйінде суреттейді. Сондықтан да оның шығармашылығы ұдайы халықтық сипатқа ие болады. Сондай-ақ, Шекспир туындыларының тағы бір ерекшелігі, шығармаларының ақ өлең сарынында жазылуы. Бұл үрдіс қазақтың қос суреткерінің тілінде де анық көрінеді. Демек, бұл ұлы жазушылардың өз ұлттың этникалық суретін жасаған, лингвомәдени сипатын қалыптастырған суреткерлігі, мәдениет пен көзқарас сабақтастығы деуге болады.

М.Әуезов пен Ф.Мүсіреповтің драмалық шығармалары да халықтық сипатқа ие. Олар халықтың төл әдебиетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, сол халықтың шұрайлы тілі арқылы ұлт кодесіне жарата білген суреткерлер. Классик суреткерлер шығармашылығының тағы бір ортақтығы – образ тудыруларында, ішкі қуаты мол кейіпкерлерінің тұлғалылығын, олардың табиғи сұлулығын дәріптеулерінде дер едік.

М.Әуезов те, Ф.Мүсірепов те ұлттың арғы, бергі тіл дәстүрін жалғастырушы, халыққа қаймағын бұзбай табыстаған суреткерлер.

Қос суреткердің тілі де бейнелі, шұрайлы, жанды болып келеді. Адамның мінез-құлқын, іс-әрекетін, сырт-келбетін, ішкі жан-дүниесін суреттеуде драматургтер тілінің көркемдігі анық көрініп, онда ұлттық тілдің лексикасының барлық қабаттары қамтылған.

М.Әуезов тілінде көркем әдебиетте кезіге бермейтін өзіндік соны қолданыстар жиі ұшырайды. Қазақ танымына өте жақын мұндай қолданыстар шығарманың идеясын айқындай түседі. М.Әуезов пьесаларындағы әулие жүрек, жан жанан, ой кірі, т.б. тіркестер ой сонылығын көрсетеді.

М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов пьесаларының тілі ақиқатты, шынайы өмірді, тартысты, ғайтасты, болашаққа деген сенімді сезінуге мүмкіндік береді.

Біз талдап отырған пьесалардағы сөздердің семантикалық құрылымы барынша күрделі. Олардың мағынасын мәнмәтін ішінде ғана түсіндіру аздық етеді. Сондықтан да, қос суреткердің драмалық шығармаларының тілін тұтас эстетикалық жүйе ретінде қарастыру қажеттігі туындайды.

Қос суреткердің дүниетанымы қазақы ұғыммен, қазақы болмыспен терең тамырлас. Демек, қос суреткердің философиялық тілін түсінуде, олардың дүниетанымдық концепцияларын да айналып өте алмаймыз. Олардың философиялық тіліндегі кілт сөздер – аккордтар – сөз символдарға жүгінсек (бақталай баршынды, бұралған жас жігіт, егіз марал, бұлдыр күн т.б.), шығармаларының мағыналық, коннотациялық бояуларының қанықтығына көз жеткіземіз.

Қос суреткердің мәтін түзудегі қолтаңбасынан бірде-бір басы артық сөз, артық қолданылған теңеу кездестірмейсіз. Драматургтердің шығармаларындағы күрделі жымдасқан тілдік тұлғалар өзара тығыз астасып, тілдің көркемдік мақсатына қызмет етіп тұрғандығын көреміз.

Сондай-ақ театр мен драматургиялық элементтерді шешендік өнерден бөліп қарастыра алмаймыз. Қазақ сөзді өнерге балайтын халық. Өзінен сөзі үлкен халық. Шешендік өнердің театр мен драматургияға қатысты ықпалы зор. Сөзге мән беріп, астарлап, жүйесін тауып сөйлейтін, сөз құдіретіне бас иетін қазақтың бұл өнері, өрине актер шеберлігінің дамуына да ықпал еткендігіне талас жоқ. Шешендік сөздер, мақал-мәтелдер мен афоризмдер, басқа да тілді байытатын сөз нұсқалары актерлік бейнелеу құралы болып табылады. Мысалы:

*Қозы. Тұрсаң төсегің, жатсаң жастығың болармын ата! Еліңді қорғап білегім бар!
Жолбарыстай жүрегім бар! Бәрін салдым алдыңа!.. Көптің деп жауың басынбас, азбын деп азайының жасымас! Жау көрінсе – алдыңа ұста, аяз қысса – арқаңа!.. Тереңге мені сал, биікке мені жұмса! (39).*

Осындағы кейіпкердің төгіліп тұрған сөз кестесінің элокуциялық әсері орасан. Бұл ретте «Шешендік сөз қазақтың ұлттық табиғи болмысының және әлеуметтік өмірінің шынайы көрінісі. Шешендік өнер функционалдық стильдердің жазбаша түрі дамығанға дейінгі негізгі тілдің мәнерлі функциясын атқарған» [3, 224], – деуін орынды деп санаймыз.

М. Әуезов те, Ғ. Мүсірепов те спектакльдерінің дайындықтарына үнемі қатысып, актерлер өнерін, олардың сөз саптауларын, сөйлеу тіліндегі кемшіліктерін қадағалап отырған. Тілдің келешегіне алаңдаған бүгінгі таңда, сол суреткерлер салған тілдің соны соқпағы сұйылып барады. Жастардың рухани мәдениетінде субмәдениет (слэнг – өзіндік сөздік қор және оның қолданылуы), парамәдениет (жаргон тілі), контрмәдениет (рокерлер әлемі, татуировкалар, т.б.) белең алған қазіргі кезеңде бекзат өнердің (театрдың), дегдар тілдің (сахна тілінің) қадір-қасиетін зерделеу қажет-ақ.

Осы орайда бегілі ғалым Г. Смағұлованың «...бар қазақтың басты парызы ата-бабамыз қалдырған ұлт тіліндегі сөз жауһарларын ұмытпау, кейінгі балаларымызға табыстау десек, онда сөйлеу әдебімізді қадағалап, әсіресе, жастар тіліне мән беру керек. Олардың үнемшіл, бас-аяғы жоқ қысқа сөз қолданыстары тілдік өрнекке бай қазақ тілінің өрісін тарылтып, тілдің тамырын суалдырады» [4, 62], – деуінде үлкен мән жатыр.

«Қазақ ұлттық энциклопедиясында» (2000) да, «Мәдениеттану терминдерінің түсіндірме сөздігінде» (2009) де театрға қатысты театр архитектурасы, театр байқауы, театр декорациясы, театр қоғамы, театрлық маскалар, театр мерекесі, театр музыкасы, театр мұражайлары, театр сыны туралы мағлұматтар бар болғанымен, театр тілі туралы анықтама жоқ. Бұл да сахна тілінің аз зерттелуінің себебінен деп ойлаймыз.

Қазақ драматургиясының жанрлық жүйесін жан-жақты саралаған белгілі әдебиетші-сыншы ғалым Р. Нұрғалиевтың мына бір пікірі, біздің сахнадағы сөз өнері туралы қозғап отырған бүкіл ойымызды тұжырымдайды: «Табиғи төркініне жүгінсек, М. Әуезов, І. Жансүгіров, Ж. Шанин, Ғ. Мүсірепов драматургиясындағы сан алуан өлең өлшемдері, ағыл-

тегіл шешендік кестелері, түйдек-түйдек бейнелі тіркестер ұлттық сахна ерекшеліктерінен туған-ды. Қазақ театрының алғашқы көрермендері асыл сөз десе, ішкен асын жерге қоятын, көзден гөрі құлаққа сенетін кешегі көшпенділер өкілі, сахара перзенттері еді» [5, 398].

Модернистік стилмен қаруланған бүгінгі әдебиетте мұндай шығармалар енді туа ма, тумай ма? Бұл болашақтың енісісі дегеннің өзінде, тіл байлығының осы бір жауһарларын зерттеп, зерделеу бүгіннің ісі.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
2. Нұрғалиев Р. Айдын. – Алматы: Өнер, 1985. – 400 б.
3. Өлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы, 2007. – 244 б.
4. Смағұлова Г. Н. Жастардың тіл мәдениеті // «Рухани-ғылыми мұра» респ. ғыл.-теор. конф. мат. – Алматы, 2008. – 478 б.
5. Нұрғалиев Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.

Қахрамонов Қ.,

Низомий номидаги ТДПУ профессори, ф.ф.д.

МАСЛАҚДОШ ВА ҚИСМАТДОШ ШОИРЛАР

Чўлпон ва Мағжан... Мағжан ва Чўлпон... Улар нафақат ижодда, балки тақдир кечмиши билан ҳам қисматдош бўлишди. Тақдир уларни шўро жаллодлари томонидан халқ душмани сифатида қамокқа олиниб, қатағон қурбони бўлишга маҳқум этди. Мағжон 1937 йилда, Чўлпон 1938 йилда қатл этилди. Шўро мафқурачилари улар ижодини ўқиб-ўрганишни маън этди. Юртимиз узра озодлик насими эса бошлагандан кейингина улар халққа қайтарилди.

Ўтган асрнинг 80-йиллари охирларидан бошлаб ва асосан, мустақилликка эришилгандан сўнггина улар ҳаёти ва ижоди ҳақида бор ҳақиқатни айтиш имконияти пайдо бўлди. Натижада бу даврда М.Бехбудий, А.Қодирий, А.Фитрат каби кўплаб маърифатпарвар адиблар ҳақида ўнлаб тадқиқотлар, юзлаб мақолалар чоп этилди. Улар орасида Чўлпон ижодига бағишланган кузатишлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Истиқлол арафаларидаёқ олимларимиз Чўлпон асарларидан, мақолаларидан намуналар эълон қилиш, у ҳақдаги архив ҳужжатлари ҳамда стенограммаларни босиш каби муҳим ишларни амалга ошириб, шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилишга эришиди. Бу борада таниқли олимлар О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев, У.Норматов, Б.Назаров, А.Алиев, Б.Дўстқороев, С.Аҳмад билан бир қаторда Д.Қуронова, Б.Каримов, З.Эшонова, Н.Йўлдошев каби ёш адабиётшунослар ҳам фаоллик кўрсатдилар.

Таъкидлаш жоизки, ушбу жараён фақат ўзбек танқидчилигида эмас, балки қардош халқлар адабиётида, жумладан, қозоқ адабий танқидчилигида ҳам кечаётган эди. Бу борада айниқса қозоқ халқининг оташин шоири Мағжон Жумабоев ҳақидаги кузатишлар характерлидир.

Худди ўзбек танқидчилигида бўлганидек, қозоқ адабиётшунослари ҳам қатағонга учраган ўз шоир ва ёзувчилари фаолиятини ўрганишни шўро тузуми таназзулга юз тута бошлаган 80-йилларнинг охирида бошлаганлар. Истеъдодли қозоқ шоири Мағжон Жумабоев ҳаёти ва ижодига доир маълумотларни излашга ва матбуотда ёрита бошлашга ҳам ўша йилларда киришилди. Бу борада, айниқса, “Северный Казахстан” газетаси фаоллик кўрсатди. Кейинги йигирма йил мабойнида газетادا Мағжон Жумабоевнинг ҳаёти ва ижодига оид кўплаб маълумотномалар, хатлар, хотиралар, ҳужжатлар эълон қилинди. “Қадамба-қадам, йилма-йил биз Мағжон ҳақида жамлаганларимизни ўқувчига етказишга ҳаракат қилдик. Кўп йиллик меҳнатнинг самараси сифатида Владимир Шестериковнинг “Учқур аланга” (“Летящее пламя») номли публицистик қиссаси юзага келдики, унда Мағжоннинг

замондошлари маълумотлари, хотиралар, хатлар, ҳужжатлар, фактлар, Ўлкашуносларнинг топилдиқлари ва ҳоказолар жой олган” [5], деб ёзилади газета тахририятининг “... У Мағжон бўлиб қолган эди” номли мақоласида.

Икки қардош халқнинг бу буюқ шоирлари ҳар томонлама яқдил эди. Тақдир уларни XX аср аввалида Она Туркистон осмонида порлаган ёрқин юлдузга айлантирди. Бу порлоқ юлдузлар Ўз даврининг буюқ шоири, оқини бўлдилар. Уларнинг тақдири ҳам, қисмати ҳам бир хил кечди. Бу сиймоларнинг энг улкан орзуси Ўз халқни озод, мустақил ҳолда кўриш эди. Шу эзгу маслак йўлида тинимсиз курашиб ижод қилдилар. Улар ижодининг гоёвий мотиви ҳам муштаракдир.

Бири Она заминни:

Туркистон – икки дунё эшигидир,
Туркистон – мард туркийнинг бешигидир,
Туркистонда тўғилишдай энг ажиб бахт
Туркийларга Тангри берган насибидир [3, 84],

дея ўтмишни фахрланиб олқаган бўлса, иккинчиси унинг шўро давридаги забунлигидан дили шикаста бўлиб:

Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?
Саҳар вақтида гулларнинг сўлди.
Чаманлар барбод, кушлар ҳам фарёд,
Ҳаммаси маҳзун, бўлмасми дил шод? [1]

дея озорланиб фарёд чекади.

Уларнинг ҳар иккаласи Ўз миллатининг тақдири учун куюниб ижод қилди. Мағжан “Шўрлик козоқ” шеърисида козоқ халқининг босқинчилар туфайли бошига қора кунлар тушганини, маърифатсизлик, омилик боис ғафлатга ботганини афсус билан тасвирлар экан, уларни ёруғ кунлар учун курашга даъват этади:

Қозоқ, кўзғол, билим излар кез келди,
Қилич тутиб сенга нодонлик гезанди.
Четга отвор кесак каби, юртдан қув
Эрта-ю кеч бошга миниб эзгани! [3, 88]

Чўлпон эса “Туркистонли қардошларимизга” шеърисида халқнинг илмсизлик туфайли жаҳолат ботқоғига ботиб бораётганини, маърифатсизлик балосига йўлиққани боис миллат учун жон куйдирганларни дарров даҳрий деб эълон қилишлари, мактаб ўрнига маҳаллаларда майхона очиб, айш-ишратга берилганини афсус- надомат билан тасвирлар экан, шундай ёзди:

Мактаба йўқ бир тийини, тўйга минг сўмлаб берар,
Чорасиз мушкул касалга мубтоладир бизни халқ [3, 125].

Ҳар иккала шоир Ўз даврининг ҳақиқий жарчилари бўлиб майдонга чиққан эдилар. Бугунги кунда жаҳоннинг энг глобал муаммосига айланиб бораётган “оммавий маданият”нинг халқ тақдири, миллат маънавиятига нечоғлик хавф солишини улар Ўз вақтида қалб кўзлари билан ҳис қилиб, ижодлари билан унга қарши кураш очган эдилар.

Чўлпоннинг “Маданият”, “Бўғозлар масаласи (Ярим жиддий)”, Мағжоннинг “Кунчиқиш” каби шеърлари шу жиҳатдан характерлидир.

Улар шеърларида Кунботиш босқинчилари гўё “Биз маданият олиб қиряпмиз” деган баҳона-ю, ҳийла-найранглар билан, аслида эса қўлидаги қурошлар-у халқимизга ёт бўлган “оммавий маданият”и воситасида Кунчиқиш халқларини қуллик занжири билан занжирбанд қилишга интилаётганлари фош қилинади. Ҳар икки шоир шеърларида Шарқ халқлари Ўз ҳақ-ҳуққини таниб озодлик учун курашга отлангани, босқинчилар учун таназзул онлари яқин қолгани башорат қилинади.

Буни Чўлпон:

Темир, чўян, пўлат, метин машиналар устидан
Бошқаларнинг тўпроғига қўлларини узатган,
Милтиги йўқ, қиличи йўқ ожизларнинг кўксидан

Тилим-тилим яра очиб, ғазабини қўзғатган,
 Ҳой мусюлар, ҳой господин, ҳой лордлар, баронлар,
 Парча-парча йиртилгуси сиз тузган қонунлар,
 Ортик жуда йироқ эмас сизнинг учун сўнг кунлар [3, 147], деб

ифодаласа, Мағжан:

Кунботарни чанг босган,
 Чанг эмас, кора қон босқан,
 Ур-тўполан, қонли отиш.
 Биламан деб, бўлишга,
 Куламан деб, ўлишга
 Яқин қолди Кунботиш! [3, 79]

дея таърифлайди.

Чўлпон ва Мағжан шеърятига хос муштарак жиҳатларни шоирнинг замондошлари ҳам, бугунги танқидчилик ҳам эътироф этмоқда. Жумладан, Сирожиддин Аҳмад томонидан нашрга тайёрланган Заки Валидий Тўғоннинг «Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон)» [4] сарлавҳали мақоласида Чўлпонни шоир сифатида бирдан порлаган улкан истеъдод соҳиби эканлиги қайд этилган. Заки Валидий шоир дунёқараши ҳақида фикр юритаркан, унинг қозоқ шоири Мағжон билан ҳамфикр, ҳаммаслак эканлигини таъкидлаб шундай ёзади: «Чўлпон мафкуравий жиҳатдан Мағжоннинг ўзи кабир. Буларнинг ҳар иккаласини адабий фаолиятдан асл мақсади турк миллий маданиятининг фикрий уйғонишидир».

Ҳассос мунаққид Наим Каримов “Чўлпон” маърифий романида уларнинг муносабатларига тўхталар экан, “Чўлпон Ва Мағжан бир-бирларига руҳан яқин шоирлар бўлибгина қолмай, айна пайтда дўстлик ришталари билан ҳам боғланган сиймолар...” [2, 281] бўлганини таъкидлайди.

Ёш чўлпоншунос Нормат Йўлдошев ҳам ўз изланишларида Чўлпон ва Мағжан ижодининг муштарак жиҳатларига эътиборни қаратади.

Юкоридаги қисқа кузатувлардан шундай хулосага келиш мумкинки, Чўлпон ҳам, Мағжан ҳам XX аср ўзбек ва қозоқ шеърятига янгича поэтик ифода ва бадий образлар олиб кирган, янгича концепция – миллий озодлик мотивлари билан бойита олган, инсон қалби руҳиятини бутун мураккаблиги-ю пўртаналари билан акс эттира олган истеъдод соҳиблари эди.

Адабиётлар:

1. Чўлпон. Асарлар. 1-жилд. – Т., 1993.
2. Каримов Н. Чўлпон. – Т., 2003. – Б. 281.
3. Мағжан Жумабой. Икки дунё эшиги // Жаҳон адабиёти, 1998. №1. – 79-134 бб.
4. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988. 3 апрел.
5. www.nklibrary.kz

Турдимов Ш.,

ЎзРФА Тил ва адабиёт институти
 катта илмий ходими, ф.ф.д.

ДОРОКЎЗ ОБРАЗИ ХУСУСИДА

Замирида юнон мифологияси турган “Илиада”, “Одиссея” дostonлари ва Марказий Осиё халқлари фольклори ўртасида кўпгина муштарак ўринларнинг мавжудлиги олимлар томонидан эътироф этилган. “Алпомиш” ва “Одиссея” дostonларидаги параллел мотивлар, образлар, ҳамоҳанг тасвирлар тадқиқини турли тадқиқотларда кўриш мумкин [1; 2; 3; 4]. Бу ўринда Юнонистон ва Марказий Осиёдаги ижтимоий ҳаётнинг маълум шароитларда бир-бирига уйғун кечганлиги, ҳар икки дунё – икки халқ ўртасида қадимдан маданий, иқтисодий, сиёсий алоқаларнинг узлуксиз бўлиб келганлиги яқинликларни туғдирган омиллар сифатида

кўрсатилади. Айни пайтда, Марказий Осиё халқлари фольклорининг XX аср давомида кўпга ёзилганлиги, бир қатор эски ёзма манбаларнинг илмий истифода этилиши янада янги фактларни бермоқда.

Бугунги кунда Юнон мифологияси ва Марказий Осиё халқлари, хусусан, туркий мифология ва эпик меросдаги ўхшашликларда кимнинг таъсири бирламчи деб муаммо қўйиш ўзини ҳамма вақт ҳам оқламайди. Аксинча, эрадан аввалги 750–700 йилларда яратилиб, фақат ёзма ҳолатдаги намунасигина етиб келган юнон эпоси билан озгаки анъанада ҳали-хануз қуйлиниб келаётган туркий эпик мероснинг “тиллашиб” тургани, бу уйғунликлар бутун буй-басти билан қад ростлаб турган фольклорга, хусусан эпик асарларга хос қонуниятларнинг очилишига имкон беради. Аввало, эпик асарларда асрлар давомида ўзгармай келаётган турғун жиҳатлар нималарда кўриниши ойдинлашади. Қолверса, бадиҳагўйликнинг эпик асар тизимининг қайси тамонларига бевосита таъсир этиб, қайси бир жиҳатларига дахл этмаслигини аниқлаш, умуман олганда таъсир ва акс таъсирнинг фольклор қўламида қандай юз беришини далиллаб беришга замин яратади.

Биз ушбу мақолада кенг қамровли айни мавзунинг биргина қирраси бўлмиш – “Одиссея” достонидаги Одиссей ва циклоп – Полифем воқеасига уйғун ўзбек афсонаси ва унга ёндош вариантлар борасида фикр юритишни мақсад қилдик.

“Одиссея” достонида денгизда адашган Одиссей шериклари билан тасодифан бир кўзли девлар – баҳайбат циклоплар оролига бориб қолади. Одиссей ва шериклари нотаниш оролни кезиб, тасодифан Полифемнинг ғорига қиради. Ягона кўзи қоқ манғлайида жойлашган бу циклопга Одиссейнинг бир неча шериги илк учрашувдаёқ ем бўлади. Одиссей Полифемга ўзини: “Менинг исмим “Ҳеч ким”, деб таништиради. У шу ҳйла туфайли маст Полифемни кўр қилган вақтида, унинг чинқирғини эшитиб ёрдамга келиши мумкин бўлган бошқа циклоплар таъқибидан қутулиб қолади. Чунки Одиссей Полифемдан шериклари, сени ким кўр қилди, деб сўрашса, у “Ҳеч ким, Ҳеч ким” деб жавоб қайтаришини, циклоплар эса ҳеч ким кўр қилмаган бўлса, ўзининг ўзинг кўр қилиб, бизни овора қилдингми, деб аччиқланиб тарқалиб кетишини кутган эди. У шу тариқа қолган шериклари билан сўқир циклопнинг тузоғидан айёрлик орқали омон-эсон қутилиб чиқади. Аммо Полифемни кўр қилгани учун, кейинчалик Одиссейнинг бошига кўп қулфатлар тушади. Полифемнинг отаси бўлмиш денгиз маъбуди Посейдон шу-шу Итака подшолигининг ганимига айланади.

“Одиссея” достонидаги бир кўзли циклоп воқеасига ўхшаш сюжетнинг туркий халқлар орасидаги қадимий вариантларидан бири “Китоби дада Қўркук” таркибидаги “Босот қандай қилиб Депағўзни ўлдиргани ҳақидаги кўшиқ”да келади. Академик В.М.Жирмунский бу сюжетни дунё халқлари ўртасида кенг тарқалган анъанавий эртақ сюжети сифатида талкин этиб, ана шу типдаги асарларнинг етакчи мотивларини қуйидагича яхлитлаштиради: “Ассосий вариантларда бу сюжетнинг таянч қисми шундай кўриниш олади. Қахрамон (кўпчилик ҳолатларда бир неча шериги билан) бир кўзли улкан одамхўр маконига бориб қолади. Дев илк тўқнашувда қахрамон шерикларидан битта ёки бир нечасини сихга ўтказиб, оловда тоблаб тамадди қилади. Тунда, махлук уйкуга кетган вақтида қахрамон киздирилган сих билан девни кўр қилади. Тонг отгач, сўқир дев қўтоннинг йўлини тўсиб, қўйларини пайпаслаб чиқарганида, қахрамон қўйлардан бирининг остига кириб ёки қўй терисини ёпиниб, тутқунликдан озод бўлади” [1].

В.М.Жирмунский [1] бир қанча вариантларда учровчи қўшимча мотивларни қуйидаги уч гуруҳга ажратиб кўрсатган:

1. Қахрамон ғаройиб махлук билан юзма-юз келганида ўз исмини “Ҳеч ким” ёки “Мен ўзим” деб айтади. У ана шу айёрлик туфайли девни кўр қилган вақтида унинг чинқирғини эшитиб ёрдамга келган шерикларининг таъқибидан қутулиб қолади. Чунки циклоп шериклари жабрдийда айдорни “Ҳеч ким”, “Мен ўзим” деб айтганини эшитиб қайтиб кетишади.

2. Кўр қилинган циклоп ўз душманидан ўч олиш учун ёвуз ниятда унга сеҳрли узук ёки қурол совға қилади. Қахрамон бу қуролни қўлга олганда у овоз чиқариб, қахрамоннинг

кавара турганининг сотиб қўяди. Қаҳрамон эса бу таъқибчидан бармоғи ёки қўлини чопиб ташлаб кутулади.

3. Бир қанчи сирона эртақларида (хусусан, рус эртақларида) улкан одамхўрнинг улгача ёр қилиниши учрайди. Яъни қаҳрамон девни гўёки давлолаш мақсадида кўзига қайноқ сув, қийноқ мум кўйиб кўр қилади.

В.М.Жирмунский турли халқлар ўртасида тарқалган ушбу сюжетли эртақ, афсоналарни илмий таҳлил этар экан, “Одиссея” дostonи қанчалик қадимий ва машхур бўлишини бошқа вариантларга асос бўлган деб ҳукм чиқаришга ҳеч қандай имкон бермайди, дея ўрнили таъкидлаган.

Марказий Осиёда яшовчи туркий халқлар фольклориди ҳам бу анъанавий сюжетга қурилган асарлар кенг тарқалганлигини қайд этар экан олим қозоқлар орасидан саккизта, қирғизлардан учта, туркманлардан бир вариант ёзиб олинганлигини ўз тадқиқотида санаб, бу эртақ афсоналар хусусида фикр-мулоҳазаларини баён этган. Маълум бўлишича, бир кўзли улкани қозоқлар – бир кўзди дау, жалғиз кўз; қирғизлар жалғиз кўзди доов; туркманлар еке (бир) гўзли дўв ёки дегегўз деб аташар экан. Бир кўзли улкан билан боғлиқ саргузаштларнинг қаҳрамони эса асосан овчи ёки ботир бўлиб, улар Бўрон ботир, Утум ботир, Жаке ботир, Ботирхон, Қаромон деб аталган.

В.М.Жирмунский тадқиқотини ёзаётган вақтгача ўзбеклар орасидан бу хил эртақ ва афсоналарнинг ёзиб олинмаганлиги сабабли муалиф бирор бир мулоҳаза билдиришдан тийилган. Бугунги кунга келиб бизнинг ихтиёримизда бир кўзли дев билан боғлиқ икки вариант мавжуд. Улардан бирини биз, 1982 йили Самарқанд вилоятининг Қўшрабoт туманидаги Қўштамғали, Қоракса, Панғат қишлоқларидан ёзиб олиб, 1985 йили “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида “Дорокўз – циклоп ” номли мақолада қисқача изоҳ билан эълон этган эдик. Афсонанинг бошқа бир вариантини эса 2009 йили нашр қилинган “Ошиқнома” тўпламининг 4-китобида ўқиймиз [5]. Афсонани ёзиб олиб, нашрга тайёрлаган профессор С.Р.Ўзимбоев куйидаги изоҳни беради: “Яккакўз” деб номланган мазкур афсона Манғит шаҳрида яшовчи Шукурулло Юсуповдан 1982 йили ёзиб олинган. Ушбу афсонадаги воқеалар “Китоби дадам Қўрқут”да тилга олинган “Босоткўз гўштни еб кетган экан” шохобчасидаги тасвирланган тафсилотларга жуда мос тушади” [5].

Биз Саъми Турдимурод ўғлидан (Қўштамғали қишлоғи, 1914–2002) ёзиб олган вариант анъанавий сюжетга яқинлиги билан ажралиб туради. Афсонани тўлиқ келтириб ўтамыз: “Илғари замонда иккита мерган бўлайкан. Менга Алим гаранг айтган эди. Ҳар қайсисининг ҳам отган кийиги мингтадан бўлибди. Шундай худо берган мерган эканки, узоққа пичоқни қўйиб, тигини урса, отган ўки иккига бўлиниб, кейин шу ўкнинг икки бўлагини тарозига тортса, тенг чиқан экан. Подшо шунда буларга инъом берган экан. Бир куни булар иккови чўлда кийик пишириб ўтирса, бир дорокўз – манглайида битта кўзи бўлар экан, шу қўлини қўлтиғига тикиб келар экан. Мерганлардан отини сўрар экан.

– Менинг отим Бултур, дер экан мерганлардан биттаса. Бирови қараб ўтирар экан. Сўнг ҳалигига қўли билан гўшт тутиб, гўштни егизар экан. Дорокўз гўштни еб кетган экан.

Сўнг булар айтибди, адисари шу келади, энди бундан қочиб кутулаолмаймиз, деб иккови икки жойда чуқур қазиб, катта саксавулга чапонини хойқара қилиб ёпиб, ётқизиб, иккови келса урамиз (отмок) деб маслаҳатлашиб қўяр экан.

Сўнг милтиқни олиб булар ётганда, вақт ярим кечадан ошгач, ҳалиги дорокўз:

Саёқ юрган таёқ ер,

Саёқ юрган таёқ ер, –

деб, икки қўлини ярқиллатиб, келаверибди. Дорокўзнинг икки қўли тисагигача олмос бўлар экан.

Дорокўз кела солиб саксавулнинг тўнғанини одам деб чангаллабди. Мерган милтиқ билан қўйиб юборибди.

Дорокўз “Во!”, деб ағдарилганда мерган чап қўлини чопиб қочган экан. Булар қочиб кўп ерга боргандан кейин бу дорокўзнинг бир жўраси келиб қолибди. Жўраси дорокўзга:

– Ҳа, ким урди, деса.

– Мени Бултур урди, дебди.

– Ҳа, бултургини бу йил айтиб юрибсанми, кетди борди-да, дебди. Мерганларнинг орқасидан тушмабди.

Сўнг мерганлар боягининг қўлини подшога олиб бориб берибди. Уларга подшо кўп нарсалар берибди ”

Афсонада дорокўз билан тўкнашувчи қахрамонлар икки машҳур мерган – овчилар. Дорокўз образи эса “манглайида битта кўзи бўлиб, икки қўли тирсагигача олмосдан экан”, деб таърифланган. Овчилар дорокўз билан учрашган макон чўл. Овчилардан бири дорокўзга ўзини (номини) “Бултур” (Утган йил маъносига. Жўш шеvasи) деб таништириб, уни ўлдириб, бир қўлини ўлжа олиб қочишганларида, ана шу айёрлиги туфайли дорокўз шеригининг таъкибидан қутулиб қолишади.

Дорокўз афсонасидаги қўйидаги мотивлар анъанавий сюжет ва унга қўшимча бўлган мотивларга уйғун:

1. Қахрамоннинг шериги билан дорокўз(бир кўзли дев) маконига бориб қолиши.

2. Қахрамоннинг дорокўзга дуч келганида ўз номини яшириб “Бултур”, деб айтиши (худди Одиссейнинг исмини “Мен ўзим” деб айтгани каби).

3. Дорокўзнинг кўр қилиниши (матнда аниқ айтилмаса-да, умумий мазмундан девнинг кўр қилиниши англашилади).

4. Қахрамоннинг исмини ўзгартириши сабабли дев шериклари таъкибидан қутилиб қолиши.

Дорокўз афсонасида анъанавий сюжетнинг бир неча муҳим мотивлари унутилган ёки хира тортган:

1) Бош қахрамон ролининг пасайиши (у овчилардан бири сифатида тилга олинади);

2) Қахрамоннинг бир кўзли дев маконига тушгандан кейинги воқеалар; девнинг қахрамон шеригини сихга тортиши;

3) Қахрамоннинг қўй терисига ёпишиб дев тузоғидан озод бўлиши;

Айни пайтда “Дорокўз” афсонасида қўшимча тасвир ва мотивлар мавжуд:

1) Дорокўз қўлларининг тирсагигача олмосдан эканлиги;

2) Дорокўзнинг дастлаб овчиларга меҳмон бўлиши, сўнгра тун вақти уларни ўлдириш мақсадида қайтиб келиши;

3) Овчиларнинг дорокўзни чалғитиш мақсадида саксовул тўнкасига чопон ёпиб, одам қиёфасида ўз ўринларига қолдириб, ўлимдан қутулиб қолишлари.

С.Р.Рўзимбоев ёзиб олган “Яккакўз” афсонаси ҳам бир қатор қадимий мотивларни ўзида сақлаб қолган. Фикримизнинг тушунарли бўлиши учун афсонани тўлиқ келтирамиз. “Қадим замонда, Хоразм тамонда қалмиқ қамали даврида “қалмиқбуккан” деган жойда бир кирғин бўлган экан. Шу вақтда қоча-қоч бўлиб, ораликда икки ойлик бола ота-онасидан қолиб кетади. Ёв кетгандан кейин мосликларни ейишга ваҳший ҳайвонлар келади. Шунда бир шер битта харобага кирганда, йиглаб ётган болага дуч келади. Уни оғзига тишлаб чўлга олиб кетади, шу ёқда эмизиб қалоға келтиради. Орадан бир оз йиллар кечиб, эл-элат яна ўз маконига қайтади. Шунда чўлда тўрт оёқлаб чопиб юрган, усти бошини тук босган бир махлук кўзга ташланади. Уни шер болалари билан ўйнашиб юрганда тутиб оладилар. Бола кейинчалик одам тилига тушунадиган бўлади. Унинг исмини шер тарбиялагани учун Шерим деб қўйишади. Шерим йигит этиб, от миниб, қилч ўйнаб юраверади.

Кунлардан бир кун чўпон қўйларни суғоришга олиб борганида, сувда чўмилиб юрган қизларга дуч келиб, улардан биттасини ушлаб, зўрлайди. Бу қизлар аслида парилар экан, бу воқеадан кейин пари чўпонга:

– Беникоҳ зино халқнинг бошига бало келтиради, деб оққушга айланиб учиб кетибди. Бир йилдан кейин ўша пари келиб, қумда юрган бояги чўпонга осмонда туриб ол, деб қўндокқа ўралган бир зотни ташлаб кетибди.

Чўпон уни олиб қараса, манглайида биттагина кўзи бор. Бу махлук соат сайин ўсиб, бир ёшда бир қўйни еб бошлабди. Кейинроқ бу махлук одамхўрликка ўтибди.

Яккакўз ўқ ўтмас, ўтда ёнмас бир бало бўлиб, одамларни бир-бирдан еб бошлайди. Эл-элат ундан қочиб бошқа жойларга кўча, у ҳам кўчиб бораверади. Охири одамлар Қўркут ота деган пирга арз қиладилар. Пир келиб, Яккакўз билан гаплашиб, кунда бир одам ейишга келишадилар. Унга бир кампирни хизматкор қилиб берадилар.

Кунлардан бир кун Яккакўзнинг ейишига газик бир камбағал кампирнинг ўғлига етиб келади. Кампир йиғлаб, шеримнинг олдига боради. Шерим келиб, аввало хизматкор кампирдан Яккакўзнинг ожиз жойини билиб беришни илтимос қилади. Кампир Яккакўзнинг фақат кўзигагина ўқ ўтишини аниқлаб беради. Шунда Шерим пичоқни олиб, аввало ўтда чуқ қилиб қиздиради. Кейин Яккакўз ухлаб ётганда бориб унинг кўзига суқади. Кейин қочиб қўйларнинг кўрасига қиради. Яккакўз ғазабга миниб, Шеримни тутиш учун кўранинг оғзидан қўйларни бир-бирдан қўлдан ўтказди. Шунда Шерим бир кўчкорни сўйиб, терисига кириб, бир амаллаб қўрадан чиқади. Қўрадан чиқиб, Яккакўзни ўлдириш учун унга ўқ отади, қилич уради, ҳеч фойдаси бўлмайди. Охири Яккакўз ҳийлага ўтиб олтин тўла хазинамни кўр, деб Шеримни тақлиф этади. Шерим четдан боқиб туради. Яккакўз битта қиличидан бошқа олтинларини Шеримга инъом этади. Шунда Шерим бу қиличда бир гап борлигини билиб, ичкарига қиради ва Яккакўзни ғафлатда қолдириб, қиличини қўлига олади. Шу пайтда Яккакўз эгилиб олтинларини сармалаб, олиб унга бермоқчи бўлганда Шерим унинг бошини ҳалиги қилич билан бир уранда узиб ташлайди. Олтинларни халққа пойлаб беради. Яккакўздан кутулган халқ катта сайл бошлаб юборади. Бу сайлга Қўркут ота келиб, соз чалади, халққа насихат қилади” [5, 311-312]. “Яккакўз” афсонасидаги қуйидаги мотивлар анъанавий сюжетга мос:

1) Яккакўзнинг одамхўрлиги;

2) қаҳрамоннинг махлуқни уйқуда вақти кўр қилиши. Бу мотив талкиндида аниқ айтилмаган бўлса-да, қаҳрамон худди Одиссей каби аввал маст қилиб, сўнгра кўр қилган бўлиши керак;

3) қаҳрамоннинг Яккакўз таъқибидан қочиб, кўрадаги қўйлар орасига яшириниши ва қўй терисига ёпиниб, тутқунликдан чиқиши;

4) Яккакўзнинг ўзига тегишли қурол билан халок этилиши.

“Яккакўз” афсонасида бир кўзли махлуқ ва қаҳрамоннинг туғилиб вояга етиши билан боғлиқ мотивларнинг мавжудлиги анъанавий сюжетнинг ўзбек фольклоридаги бобо сюжетини тиклашда муҳим ўрин тутишини таъкидлаш шарт. С.Р.Ҳўзимбоев қайд этганидек, “Яккакўз” афсонаси кўп жиҳатдан “Китоби дадам Қўркут”да келган “Босот” кўшиғига мос тушади.

“Дороқўз” афсонасида бошқачароқ ҳолатни кузатамиз. Эътиборли жиҳат шундаки, Дороқўз афсонаси Г.П.Потанин 1895 йили Қўқчатов уездидан ёзиб олган Жаке ботир ҳақидаги қазоқ афсонасининг биринчи қисмига мазмунан анча яқин келади. В.М.Жирмунский ўз мақоласида афсонани тўлиқ келтирган. Бу афсонада айтилишича, Жаке ботир исмли овчи куз вақти кеч кириб қолгач, ўрмонда тўхтаб, олов ёқиб гўшт пиширади. Тунда гулхан ёнига панжаларини енгига яширган бир аёл келиб ун чиқармай ўтиради. Жаке ботир аёлнинг олдига гўшт ташлайди. Аёл гўштни енгилан олиб ейди. Овчи шунда аёлнинг тирноқлари жездан эканлигини сезади. Аёл гўштни еб ўрмонга кириб кетади. Жаке ботир ётиш вақти эҳтиётдан бир гўлага чакмонини ёпиб, одам шақлига солиб, ўзи бир чеккада пойлаб ўтиради. Бир қанча вақт ўтиб аёл изига қайтиб, ўзини чапон ёпилган гўлага ташлайди. Жаке ботир унинг қоқ манглайини кўзлаб отади. Жезтирноқ жон ҳолатда қочади. Эрталаб овчи отига миниб, қон изи билан бориб бир чуқурдан жезтирноқни жонсиз ҳолатда топади ва жез чангалли қўлини кесиб олади. Шундан кейин Жаке ботир ғорда Бир кўзли улкан одамга дуч келади. Жаке ботир ва Бир кўзли улкан воқеаси мазмунан анъанавий сюжетга деярли мос келади.

Дороқўз ва Жаке ботир афсоналари қиёс қилинса Дороқўз афсонасида жезтирноқ ва бир кўзли дев сюжети бир-бирига сингдириб юборилганлигига гувоҳ бўламиз. Бизнинг бундай хулосага келишимизга жезтирноқ образига уйғун бўлган темиртирноқ ва рўйиган деб

номланувчи образларнинг Дорокўз афсонаси ёзиб олинган худудда мавжуд эканлиги ҳам асос бўлмакда.

Темир тирноқ – темир панжали девсифат мавжудод. Рўйитан – темир тирноқли, олмос қўли одам.

Биз ёзиб олган рўйитан ҳақидаги афсона, эртақлар [Айтувчилар: Раҳматулла Юсуф ўғли, Сори Юсуф ўғли, Бибишой Қарши қизи. Самарқанд вилояти, Қўшработ тумани, Қоракса ва Қўштамғали қишлоқлари] Жаке ботир афсонасига жуда яқин. Бу афсона, эртақларнинг қаҳрамони Қутум саёк (Қутум мерган) исмли овчи. Ушбу ном В.М.Жирмунский мақоласида келтирилган қаҳрамонлар орасидаги Утум ботир исмига ҳамоҳанг, лекин ахборотчилар Қутум саёкни тарихий шахс – Чинмас уруғининг Саёк тўпининг бобоси сифатида талқин этишади. Қаҳрамонни бу ҳолда локаллаштириш бошқа халқлар орасида ҳам учрайди. Хусусан, бир қўли дев ҳақидаги қозоқ афсоналарининг кўпчилик қаҳрамонлари тарихий шахс сифатида тилга олинган. Умуман, қаҳрамонни муайян уруғ, жой билан боғлаб аташ бу хил афсоналар учун типологик ҳолатдир.

Рўйитан афсонасининг қисқача мазмуни куйидагича: Подшо Қутум саёкка Октов (Нурота тоғ тизмасининг жанубий қаноти) дараларини санаб чиқишни буюради. Қутум саёк шу мақсадда тоғ кезиб, Лангар тоғига (Октов тизмасининг ғарбий қисми) келиб, олқар гўштини қайнатиб ўтирган пайти, икки қўлини қўлтиғига қисган бахайбат одам келиб қолади. Қутум саёк унинг қўлини яшириб индамай ўтирганидан рўйитан эканлигини билади. Гўшт пишгач Қутум саёк ўз қўли билан рўйитанни ҳам овқатлантиради. Қутум саёкни ўлдириш мақсадида келган рўйитан овчининг меҳмондўстлиги эвазига ўз режасини кечга қолдириб, изига қайтади. Қутум саёк рўйитаннинг нияти бузуқлигини билиб, ётиш олдидан ўрнига узун бир тошни (бошқа бир вариантда тўнка) ётқизиб, тошнинг бир учига телпагини, иккинчи учига салласини ўраб, устига чопонини ёпиб қўяди-да, ўзи милтиғини ўқлаб, четда пойлаб ўтиради. Тун оққан вақти рўйитан келиб:

– Санаб келдим уч юз олтимиш дарани,

Ҳозир кўрдим икки бошли балони,

Қутум саёк баломи? – деб икки қўллаб чопон ёпилган тошни одам хаёл қилиб чангаллайди. Рўйитаннинг олмос қўллари тошни майдалаб юборади. Қутум саёк:

Темир туёк ўлдингми?! – деб тепкини босади. Рўйитан ўлади. Қутум саёк Октовнинг дараси уч юз олтимишта эканлигини билиб, рўйитаннинг олмос қўлларини ўлжа қилиб, орқага қайтади. Шундан кейин Қутум саёкнинг ёввойи туя билан бўлган олишуви ҳикоя қилинади. Қутум саёк тақибчи туяни илонлар подшосининг ёрдамида ўлдириб, манзилига қайтади. Қутум саёк уйига келгач, оғир касал бўлиб ётиб қолади. Уни кўришга одамлар келиб- кетиб туришади. Охирида бир чол келиб: “Ҳар ким рўйитанни ўлдирса, ўзиям олти ойдан кейин оламдан ўтади” дейди. Қутум саёк ҳам олти ойдан кейин вафот этади. Биз Қутум саёк ва рўйитан ҳақидаги афсананинг нисбатан тўлиқ вариантини [Айтувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли Самарқанд вилояти, Қўшработ тумани, Қоракса қишлоқлари.] ихчам ҳолатда келтирдик. Ушбу вариантнинг диққатга сазавор яна бир жиҳати, унда бошқа вариантларда (жумладан, қозоқ афсоналарида ҳам) учрамайдиган бир қадимий рудимент мотивнинг мавжудлигидир. Яъни Қутим саёкнинг рўйитанни ўлдиргани учун олти ойдан кейин вафот этиши (худди Одиссей циклопни кўр қилгани учун бошига оғир қунлар тушгани каби), чунки циклоп ва рўйитан мифологик тасаввурга кўра ҳомийлар ҳимоятда турувчи, магик кучга эга образлар сирасига киради ҳамда уларга зиён етказган кишилар тавқи лъанатга учрайди, деб анланган. Айни пайтда темир тирноқ образи ҳам диққатга сазавор. Айтишларича[Айтувчи: Қ. Қаҳрамонов Самарқанд вилояти, Қўшработ тумани, Пангат қишлоғи], темир тирноқ тоғда яшайди. У жуда бахайбат бўлиб, ҳар куни тунда қишлоққа тушиб, бешикда ётган болаларни ўғирлаб кетади. Шунда одамлар уни ўлдирмоқчи бўлиб, бешикка боланинг ўрнига тўнғакни солиб қўйишади. Темир тирноқ кечаси келиб, бола бор деб бешикнинг ичидаги тўнғакни чангаллайди-да, қўли тўнғакка тирсагигача ботиб кетади. Темир тирноқ қўлини тўнғакдан чиқара олмайди. Шунда одамлар темир тирноқни уриб ўлдиришади.

Ожорида келтирилган “Қутум саёк”, “Темир тирноқ”, “Рўйитан” ва “Жаке ботир” афсоналарининг бир неча мотив ва деталлари таҳлил этилса, уларга хос белги ва хусусиятлар янада ойдинлашиб, бу образларнинг бир тизимда туришлиги маълум бўлади.

1. Раҳматулла Юсуф ўғлининг “Рўйитаннинг бутун бадани темирдан фақат кўзлари гўшт бўлади”, деб ҳикоя қилиши (Хоразм афсонасидаги Яккакўзнинг ҳам ўк ўтмас, ўғди ёнмас деб таърифланганлиги), Жаке ботирнинг жезтирноқни пешонасидан отганлиги ҳақидаги маълумотлар ибтидода бу образларнинг бир кўзли бўлганларидан далолат беради.

2. Қутум саёкнинг рўйитанни отган вақти: “Темир туёқ ўлдингми?!” деб айтишни замирида рўйитан оёқларининг туёқли ҳайвонлар оёғига ўхшашлигидан хабар беради.

3. Темир тирноқнинг болаларга ўчилиги ва ёш болаларни тунда келиб ўғирлаб кетиши.

4. Бир кўзли мавжудотларга дуч келувчи овчиларнинг мингта кийик ёки олқар отгач, бир сир кўриши билан боғлиқ тасаввур. Ушбу тасаввур овчиларнинг бир кўзли мавжудотлар билан учрашувининг бежиз эмаслигини мантиқан асослайди.

Дорокўз, темир тирноқ, рўйитан образларининг ягона тизимда, яхлит тасаввур ва тушунчалар билан боғлиқ ҳолда қадимдан келаётганлигини, М.И.Боргояковнинг “Скиф — турк (хакас) этнографик ва фольклор параллеллари” [6] мақоласида таҳлил этилган сигир туёқли, бир кўзли мифологик образлар ҳақидаги фактлар, фикр-мулоҳазалар ҳам тасдиқлайди. М.И.Боргояков қадим юнон муалифларининг асарларида тилга олинган сикифлар ҳақидаги маълумотларни хакас ва бошқа Сибирь туркий қавмлари фольклоридagi фактларга қиёслар экан, шундай ёзади: “Геродотнинг “эчки оёқли” одамлари хакасларнинг “Етти сигир” афсонасидаги “сигир туёқли” персонажларга жуда яқиндир. “Чатхан” (мусликий соз) эртаги ҳам етти сигир ҳақида, лекин бу гал салбий характери бир кўзли одамлар ҳақида гап боради. Бу одамларнинг биргина кўзи бошининг чап томонида жойлашган эмиш. Чулум турклари (ғарбий Сибирь) афсоналарида ҳам “сигир туёқли” одамлар иштирок этишади. Айтувчиларнинг маълумотига кўра, булар “шайтон ва иблис” тоифасига киради. Ўтмишда бальтирлик хакаслар ўртасида болаларни ўғирлаб, еб қўйувчи сигир туёқли одамлар ҳақидаги ҳикоялар кенг тарқалган” [6].

Сигир туёқларнинг болаларни ўғирлаб кетиши биз Пангатдан ёзиб олган темир тирноқ ҳақидаги маълумотга айнан уйғун келаётганлиги билан аҳамиятли. Бу ҳолат аини мотивнинг ҳам қадимдан келаётганлигини билдиради. Умуман олганда мавжуд фактлар ўзаро қиёс этилса, темир тирноқ, жез тирноқ, дорокўз, рўйитан, сигиртуёқ образларининг бир умумий мифологик тизимдан тарқалганлигини англаш мумкин. Хусусан, темир тирноқ (Ўзбекларда), жезтирноқ (қозоқларда), сигир туёқ (хакасларда) образларининг асосида ягона қадим туркий образ турганлиги аниқ. Ушбу образлар иштирок этган афсона ва фольклор намуналарини қиёсий ўрганиб илк бобо сюжетни тиклаш мумкин. Аини пайтда дорокўз, депагўз, бир кўзли дев образлари билан боғлиқ тасаввурлар ва сюжет ҳам ушбу мифологик тизимдаги муҳим ҳалқа бўлган.

Бизнинг тахминимизча, дорокўз, Яккакўз (депагўз, жалғиз кўз, жалғиз кўзди доов, еке(бир) гўзли дув), темир тирноқ (жезтирноқ, сигир туёқ) билан боғлиқ қадимий сюжет худди Жаке ботир афсонасида айтилганидек бир умумий занжирни ташкил этган. Жалғиз кўзнинг эркак, жезтирноқнинг аёл (қозоқ афсонасида) сифатида келиши илк талқинга уйғун.

Депагўзнинг ғайритабиий туғилиши мотиви (“Яккакўз” афсонаси ва “Китоби дада Қўркут”да) бу сюжетнинг бошланиш қисми бўлган.

Яккакўзнинг туғилишига одамизотнинг жамият қонун-қоидаларига, Дорокўзни ўлдирган кишининг олти ойдан кейин вафот этиши, овчи (қахрамоннинг табиат қонуналарига зид бориб, табуни бузиши) ҳақидаги тасаввур (Ўзбек фольклорида) ҳам бобо сюжетнинг таянч мотивларидан ҳисобланган.

Албатта, даврлар ўтиши билан бу сюжет туркий халқларнинг турли ҳудудларга тарқалиши, турфа тарихий шароитлар натижасида кўплаб вариантларни вужудга келтирди. Баъзи ҳолатларда асосий сюжетнинг учқунларига бизгача етиб келди. Аини ҳолатни дорокўз, Яккакўз ва темир тирноқ образи мисолида кузатамиз. Лекин ушбу образларнинг

деярли барча туркий халқ ва қавмлар орасида кенг тарқалгани эътиборга молик. Чунки бу хил оммавийлик фақат қадим илдизга эга мифологик тизимли образларгагина хосдир. Хакас олими М.И.Боргаяков сизир туёқли образлар хусусида фикрларини хулосалар экан: “А.Страбон тахминига кўра, Гомер бир кўзли циклопларни скифлар тарихидан ўзлаштирган. Айтишларича, аллақандай аримасплар шундай (бир кўзли) бўлишган. Улар ҳақида Аристей Проконний ўзининг “Аримасп” дostonида баён этган.” деган фикрни ёзган. Олимнинг бу хулосаси қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини келажак тадқиқотлар исботлаб беради. Масаланинг моҳияти бугунда кўз-кўз қилинаётган юнон, миср, ҳинд ва бошқа бир қатор халқлар каторида туркий мифология ҳам олам, одам билан боғлиқ дунёқарашлар тулик қамралиб, ўзига хос талқинлар олган мукамал тизимга эга бўлганлигини билдиради. Фақат бу тизим фольклор, халқ амалий санъати, шомонлик ва бошқа соҳаларга тегишли манбаларда сочилиб, ҳақиқий илмий баҳосини берувчи тадқиқотларни кутиб турибди, халос.

Яна бир муҳим жиҳат – Дорукўз, Яккакўз ва уларга ёндош образларнинг ўзбеклар ҳамда Марказий Осиёда яшаётган бошқа туркий халқлар фольклорига бугунги кунгача озгаки холда авлоддан-авлодга мерос бўлиб келаётганлиги, бу образлар ушбу худудда қадимдан келаётганлигини кўрсатади. Айни пайтда катта кўчиш даврида ўғизларнинг ушбу сюжет ва образларни ўзлари билан Аму ва Сир худудидан Кичик Осиёга олиб борганлиги, “Китоби дадам Қўркут” келган аксарият сюжет ва образларнинг Марказий Осиёда шаклланганлигини далиллайди. Қолаверса, бу образлар ва сюжетнинг аксарият қисми Сибирь туркларни фольклорига ҳам етакчи ўрин тутиши “Китоби дадам Қўркут” ва бошқа эпик намуналар ўзагини ташкил этувчи мотив, сюжет ва образларнинг қадим туркий мифопэтик тафаккур меваси эканлигига қатъий ишонч туғдиради.

Адабиётлар:

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974.
2. Жирмунский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос.– Москва: ОГИЗ, 1947.
3. Эшонқулов Ж. Эпик тафаккур тадрижи. – Тошкет: Фан, 2006.
4. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. –Тошкент: Ўзбекистон, 2012.
5. Ошиқнома. 4-китоб, – Урганч: Хоразм, 2009.
6. Қаранг: Боргаяков М.И. Скифо-тюркские (хакасские) этнографические и фольклорные параллели // НАА. 1975. – № 6. – С. 110-120.

Исаева Ш.,
Низомий номидаги ТДПУ доценти

БАДИЙ ИФОДА ВА РУҲИАТ ТАСВИРИ СИНТЕЗИ

“Мамлакатимиздаги ёш авлодни маънан юксак инсонлар қилиб тарбиялаш давлат миқёсидаги муҳим вазифа даражасига кўтарилдики, маънавияти, онги, дунёқарашини бой қишилар яшайдиган мамлакат ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан тараққий топади, алалхусус, бундай жамиятнинг кучли бўлиши ҳам муқаррардир. Маънавият ҳақида ҳар қанча даъватлар, муҳим назарий фикрлар билдирилмасин, агар уларни жамият онгига сингдириш учун доимий иш олиб бормасак, бу борадаги фаолиятимизни ҳар томонлама пухта ўрганган тизимли равишда ташкил этмасак, табиийки, биз кўзланган мақсадга эришолмаймиз, яъни инсон қалбига йўл тополмаймиз” [1, 29].

Умумдунё бадий адабиёти хазинасига ўз хиссасини қўшиб келаётган ўзбек адабиётида тарихий мавзудаги асарлар сони тобора ортмоқда. Кейинги давр ўзбек насрида реал воқеликни бутун мураккаблиги билан қамраб олиш ва уни ўз тароватида, ўз йўналиши ва зиддиятларида акс эттириши билан характери билан таърифи ўзгартирди. Энг муҳими, унда эпик воқелик тасвири билан характерлар руҳияти тасвири синтезлашди. Эпик ривояда руҳият тасвирининг кучайиши, бошқача айтганда, воқеликнинг характерлар руҳиятидаги таҳлилий тасвири

орқали акс эттирилиши ҳозирги ўзбек насрида психологизмнинг тобора ривожланиб бораётганидан дарак беради. Таъкидлаш жоизки, бу жараёнда эпик, лирик ва драматик тасвир усулларининг табиий, бетакрор уйғунлашиб келиши характерлар руҳиятини янада чуқурроқ, янада асослироқ ва ишончлироқ очиб беришнинг усул ва воситалари бойиганлиги туфайли амалга ошди.

Ўзбек ижодкори Асад Дилмуроднинг асардан асарга руҳият тасвири борасида ўсиб бориши унинг ҳам ёзувчи, ҳам шахс сифатида инсон руҳий оламини тобора чуқурроқ таҳлил ва талқин қилиши туфайли юз бермоқда. Шахс фаолиятида ҳамма вақт муайян ҳолат, муайян хатти-ҳаракат ва муайян кайфият бир хил такрорланмаслиги муқаррар. Ижодкор мана шу муайянлик фавқулодда, олдиндан башорат қилиб бўлмайдиган ҳолат ва хатти-ҳаракатлар билан алмашилиб кетишини ўзининг қатор асарларида исботлаб берди. Юзаки қаралса, инсон руҳиятидаги бундай кескин ўзгаришлар характерлар мантиқига зиддек туюлади, аммо уларнинг ички оламини, руҳиятидаги барча зиддиятларни асосли бадиий таҳлил қилиш юқорида қайд этилган парадоксга ўрин қолдирмайди, чунки руҳият тасвири асардаги ҳар бир ўзгаришни бадиий изоҳлаш, далиллаш учун хизмат қилади.

Маълумки, тарихий асар ёзишнинг ўзига хос мураккаб томонлари мавжуд. Айниқса, Абу Райхон Беруний, Пахлавон Муҳаммад, Амур Темур, Султон Ҳусайн Бойқаро ва бошқа кўплаб жаҳонга маълум ва машҳур олимлар, саркардаларнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритиш ижодкордан катта масъулият, улар яшаган тарихий-сиёсий муҳит ва умумий тарзда бўлса ҳам, ана шу олимлар яратган илмий асарлар ҳақида ҳам тўғри тасаввур бериш талаб этилади. Асад Дилмуроднинг “Пахлавон Муҳаммад” асаридаги конфликтнинг серкирралигини, унинг бир нечта характерлар орасидаги зиддиятлар билан боғлиқ ҳолда марказлашганлиги сабабли асар композицияси бироз номукамалдек тасаввур уйғотади. Лекин эътибор билан қаралса, ундаги характерлараро зиддиятлар турли-туман руҳий тасвир усуллари орқали ифодаланганлигини англаб олиш қийин эмас. Характерлар руҳиятини ўзаро муайян зиддиятларда қислаш, яъни образлар паралелизми ёрдамида улар ўртасидаги курашларни тасвирлаш йўлидан борган адиб Пахлавон Муҳаммад ва бир неча асар қаҳрамонлари аниқ, ишонарли очишга кенг ўрин беради. Табиийки, бу каби тасвирда асосий қаҳрамон характери етакчи ўрин тутади ва асар воқеалари, кўпинча персонажларнинг нигоҳи орқали баҳоланади. Асар қаҳрамони мураккаб характерга эга, у ҳар бир воқеа ёки шахсни ўзининг ўй-кечинмаси орқали, руҳий таҳлили орқали баҳолайди. Шу сабабли асарнинг илк саҳифаларидаёқ адиб ўзининг руҳият тасвирида севимли усул даражасига кўтарилган эслаш приёмига мурожаат этади. Ушбу қаҳрамон ўзининг ўтмиши, ҳар бир босган қадами ва ўзи билган, таниган, мулоқотда бўлган шахсларни ўз таҳлилидан ўтказади. Айни бир пайтда руҳий жараённинг кенг тарқалган бу усули асар персонажларини бирин-кетин сюжет воқеаларига кириб келишларига йўл очади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
2. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 2004.
3. Улуғов А. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Университет, 2000.

Ёкубов И.,
Низомий номидаги ТДПУ доценти

РОМАНИЙ ТАФАККУР ҚАМРОВИ

XX аср ибтидосида қозоқ халқи поэтик тафаккурида кескин бурилишлар юзага келди. Жумладан, жаҳон адабиёти илғор аънаваларини ўзлаштириш маънавий эҳтиёж даражасига кўтарилди ва миллий заминда реалистик роман жанри пайдо бўлди [1, 3]. Бу ўзига хос ижтимоий-маърифий, адабий-маданий ходиса эди. Чунки, бутунги кунда ҳам роман муайян халқ адабиётининг буй-бастии, реалистик ва нореалистик тафаккур кудрати, тараққиёт

даражаси ҳамда бадий салоҳиятини белгилаб келмоқда. Бу синкретик жанрга миллат поэтик тафаккури баҳога даражаси деб қаралмоқда. Зотан, романда хоҳ ташки, хоҳ воқеалик бўлсин, ўзининг барча мураккаб жиҳатлари билан кенг акс этади. Жамият ҳолати ва инсоннинг ўзлигини таниш йўлидаги рухий-психологик талпинишлари теран бадий таҳлил ва тадқиқ этилади. У бизни инсон ва давр, одам боласи ҳамда борлиқ муносабатлари моҳиятини англаш сари юксалтиради.

Мазкур жанрнинг қозоқ адабиётида қарор топиши академик носир, драматург ва педагог М.У.Авезов (1897-1961) номи билан боғлиқдир. Унинг 20-йилларда Тошкентда яшаб таҳсил олиши “*Чулпон*” журналида хикоя, пьеса ва мақолалари билан фаол иштирок этиши икки қардош халқ адабий дўстлиги ва бир-бирига таъсири ёрқин намунаси бўлган эди. М.Авезов бир умр туркий халқлар адабиёти тарихининг теран тадқиқотчиси бўлиб қолди. У айниқса, “*Эр таргин*”, “*Алломиш*”, “*Манас*” сингари халқ дostonларини кенг тарғиб этганди. Адибнинг “*Равнақ*” романида жанубий Қозоғистон чорвадорлари ҳаёти, очарчилик йиллари мураккаб турмуш лавҳалари ўз аксини топди. Афсуски, бу асарнинг чоп этилишини кўриш Мухтор оғага насиб этмади. “*Оғир синов*” асари ҳам адиб вафотдан сўнг нашр этилди.

М.Авезов ўз умрининг салмоқли қисмини қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси, маърифатпарвар шоир Абай Қўнонбоев (1845-1904) ҳаёти ва ижодий меросининг ўрганишга сарфлади. Абай ижодида Фирдавсий, Саъдий, Навоий, Ғазулий асарлари таъсирини кўзатилади. Шарқ адабиётининг илғор ғоялари, бадий маҳорат сирлари шоир ижодининг жиллоланишида муҳим ўрин тутишини аниқлади.

Дарҳақиқат, шоирнинг “*Нақлия сўзлар*” фалсафий хикояси ва дидактик шеърларида миллий менталитет табиатида учровчи уруғ-аймоқчиликка ортқича эътибор бериб, бирдамлик сари интилишда сусткашликка йўл қўйиш каби ҳоллар кескин қораланган ва маърифат ғояси илгари сурилганди. Абай битикларининг аксарият қисми дўмбира жўрлигида қуйланган, халқ дилидан жой олган эди. Шунинг учун М.Авезов Абай мухлислари ичида кўп бўлган, шоирнинг икки юздан ортиқ шеър ва тўрт дostonни (“*Искандар*”, “*Масъуд*”, “*Азим ривояти*”, “*Вадим*”) ўз ичига олган адабий меросини чуқур ўрганган. Масалан “*Искандар*” дostonидаги “*Айрилганни айқ, ажралганни бўри ер*” қабилдаги ҳикматлар роман ёзилишида муҳим йўлланма вазифасини ўтаган. Бинобарин, ёзувчининг қозоқ халқи ҳаётига бағишланган “*Абай йўли*” эпопеясида миллатнинг XIX асрдаги зиддиятларга тўла машаққатли ҳаёти ифодаланган, нодонлик ва жаҳолатга қарши кескин фикрлар илгари сурилган. Абайнинг буюк шоир даражасига кўтарилиб, эл эъзозига сазовор бўлиш йўли ҳолис кўрсатилган. Роман кенг қамрови, эпик қўлами ва чуқур лириزمи Абай меросининг М.Авезовга кучли таъсирини кўрсатади. Бу асар ўз даврида ва бугун ҳам тарихий-биографик йўналишига кўра Ойбекнинг “*Навоий*” романи билан бир қаторда саналиб келинади. Бу бежиз эмас. Ёзувчи романда Абай ижодининг ижтимоий-тарихий, фалсафий-ҳаётий асосларини кўрсатиб бера олган. Романда шоирнинг қирқ етти йиллик ҳаёт ва кураш йўли қамраб олинган. Шу маънода асардаги бош образ динамикаси орқали қозоқ халқи тарихий ривожига хос илғор фазилатларни кўриш мумкин. Адиб ёшлик ва муҳаббат линияси тасвирида лиро-романтик, ота-бола ўртасидаги конфликтнинг ижтимоий пафос қасб эта боришида эса, реалистик услубга амал қилган. Абайнинг туйғу-кечинимлари ифодаланган айрим ўринларда эса, пушкинона руҳ ёрқин кўзга ташланади. Шоир асарларида илгари сурилган фикр-қарашлар, орзу-идеалларнинг характер мантиғига сингдирилиши ҳаракат-ҳолатлар табиийлигини таъминлаш, образни психологик кашф этишда муҳим роль ўйнаган. Зотан, Мухтор оға тўғри таъкидлаганидай: “*Катта характерсиз улуг асар яратилмаганидек, улугвор сиймоларсиз ҳиссийатлар тераплиги ҳамда кенг қамровлилик таъминланмади*” [2, 450]. Зумрад Орифжонов ва ўзбек тилига ўтирган “*Абай йўли*” асари ярим асрдан ошдики халқимизнинг сеvimли романларидан бири бўлиб келмоқда.

Адабиётлар:

1. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиётидаги роман жанрини типологик ўрганиш. – Т.: Фан, 1991.
2. Ауэзов Мухтар. Собрание сочинений в пяти томах. Т.5. 1975.

Ёқубов И., Низомий номидаги ТДПУ доценти
Каримова Ш., Низомий номидаги ТДПУ

ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ ВА МИЛЛИЙ РОМАН

Миллий роман - муайян давр ижтимоий-эстетик тафаккури тараққиёти тақозосига кўра аниқ бадий замин ва адабий тажрибалар негизда жаҳон адабиётидан ўзлаштирилган адабий жанр. Унинг шаклланиши ва ривожда фольклор аънаналари, хусусан халқ эпоси таъсири муҳим роль ўйнаши адабиётшуносликда эътироф этилган. Жумладан, М.Қоратоев таъкидлашича, “қозоқ романи кўп жанрли бой қозоқ фольклорига асосланган” [1, 123]. Бундай фикрларни ўтган асрнинг 70-йилларида С.Мирвалиев ўзбек, Р.Н.Банмов татар, Ж.Наримбетов эса қорақалпоқ адабиётларида шу жанрнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини кузатиш асносида илгари суришган [2, 29; 9].

Албатта, мазкур муаммо ўз-ўзидан ҳар бир миллий адабиёт, хусусан қозоқ адабиётининг ривожланиш даражаси, ички имкониятлари нечоғлиқ бойлиги, халқ оғзаки ижодига мурожаат қилаётган конкрет ижодкор истеъдод ва салоҳияти, поэтик маҳорати сингари қатор масалалар билан қамбарчас боғлиқликда ечилади. Маълумки, қозоқ адабиёти моҳир жиров ва оқинлар куйлаб келган: “Эр Таргин”, “Қамбар ботир”, “Қиз Жибек”, “Баян Сулув”, “Айман-Шолпан” каби ўнлаб қаҳрамонлик ҳамда лирик-эпик дostonлар, неча минглаб кўшиқ, эртақ, мақол, матал сингари жанрларда яратилган бениҳоя бой фольклор аънаналарига эга. Ушбу традицияга ижодий ёндошиб келаётган қалам аҳли ҳақида сўз кетар экан, биргина ўтган аср насри мисолида кузатганимизда: М.Авезов, С.Муқонов, Ғ.Мусрепов, Ғ.Мустафин, С.Сайфуллин, Б.Майлин, А.Абишев, А.Нурпеисов, И.Есенберлин, Ш.Муртозаев, А.Кекилбоев, А.Олимжонов, С.Жунусов сингари турли авлодга мансуб ўнлаб моҳир сўз санъаткорларини санашимиз мумкин. Демак, муайян роман ҳақида сўз кетганда, халқ оғзаки ижодига мурожаат этиш жараёни қай тарзда амалга ошиши, аънананинг жанр имкониятларини кенгайтириши, унга миллий руҳ ва ўзига хос қиёфа бағишлашидаги ўрнини кузатиш муҳимдир.

Аънанага мурожаат этиш конкрет ижодкор поэтик тафаккури билан боғлиқлиги нуқтани назаридан Анвар Олимжоновнинг “Маҳамбет найзаси” романини кузатиш мақсадга мувофиқдир. Адиб бу образни яратиш асносида юқорида саналган аънавий қаҳрамонлик дostonлари билан бир қаторда “Алпомиш”, “Манас”, “Қўбланди ботир” каби асарлардан ҳам самарали фойдаланган. Маҳамбет шижоати, беҳад окулу тадбиркорлигини муболағали тасвирлаш, бош қаҳрамон сиймосида энг яхши фазилатларни умумлаштириш каби ҳоллар фикримизни далиллайди. У халқ озодлиги учун курашда фавқулодда фидоийлик ва жасорат кўрсатади. Маҳамбет элининг ардоқли окнини сифатида халқ эрки ва озодлиги учун курашади. Хива хонлиги, унга қўмақдош бўлган чоризм мустамлакачиларига қарши турган кучларнинг етакчиларидан бирига айланади. Арқони давлат олдида ўзини жасур тутишидан Оллоқулихон ва унинг амир-амалдорлари таҳликага тушадилар. Ҳатто хоннинг юзидан қони қочади. Яна бир ўринда у Оренбург хони Жангирхондан шафқат кутмай: “Хонлигинг ҳам, фармонинг ҳам ўзингга сийлов. Сен халқ нафратига учрадинг!”, дейдиган даражадаги жасорати билан намоён бўлади [3, 11]. Бундай ўринларда халқ ботирларига хос бўйсунмаслик ва мардоналик кўзга ташланади. Агар биз унинг капитан Шустиковга қарата: “Сен Қўбланди ботир ҳақида эшитганмисан? Бундан минг йил муқаддам яшаган. У уша замонлардаёқ хонларга бош эгмаган, бизга ҳам шуни васият қилиб қолдирган”, деган нутқига аҳамият берилса, А.Олимжонов ўзи таянган айрим манбааларга ишора қилаётгани ҳам англашилади [3, 179]. Айни пайтда, роман муаллифи ўз даврининг фарзанди сифатида

асар яратилган давр адабий сиёсатида устувор бўлган синфийлик тамойилини четлаб ўтолмагани ҳам ойдинлашади.

Кўринадики, юкоридаги сингари ўринларда фольклорга дахлдор поэтик воситаларга муурожаат қилишда ёзувчи индивидуаллиги билан бир қаторда, дoston ва роман жанр типлариаро генетик алоқадорлик ҳам яққол кўзга ташланади.

Адабиётлар:

1. Каратаев М. Проблемы и пути развития казакской прозы. См.: Фольклор, литература и история Востока (*Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции*). – Ташкент: Фан, 1984. – С. 123.
2. Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. – Б. 29;
3. Олимжонов А. Махамбет найзаси. Роман. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
4. Наримбетов Ж. Каракалпакский роман. – Т., 1974. – С. 9.

Сыздыкбаев Н. А., доцент УЗГУМЯ

МУЗЫКА КАК СПОСОБ ПОСТИЖЕНИЯ ПСИХОЛОГИИ ГЕРОЕВ

(на материале романа Ч.Айтматова «И дольше века длится день» и повести А.Кекильбаева «Баллада забытых лет»)

Типологическое сходжение – признак общности ярко выраженных творческих индивидуальностей. М.Б.Храпченко, рассматривая индивидуальность писателя, отмечает, что «типологическое единство в литературе – общность не статистическая, а динамическая. Это не замкнутая цепь, состоящая из одинаковых звеньев, а скорее, своего рода спектр разных, находящихся в определенном соотношении цветов» [3, 248]. Поэтому при анализе типологических сходжений исследователь должен, в первую очередь, обращать внимание на выявление индивидуальных черт, но исходящих из единых, общих принципов поэтики.

Анализируя роль музыки в романе Айтматова и повести Кекильбаева, мы хотим выявить ее основные черты, характерные для поэтики писателей, имея в виду типологические сходжения указанные Храпченко.

Авторы с помощью музыки акцентируют что-то очень значимое в судьбах героев. Музыка поглощает слушателей, заставляет их забыть о неудачах, невзгодах, пробуждает то лучшее, на что душа человека способна. Она воспроизводит смену мыслей, нюансы чувств и настроений героев произведений. Музыка, музыкальное произведение – тончайший чувствительный инструмент, воспроизводящий душевное состояние героев, она является важным средством психологического анализа и характеристики действующих лиц.

Обращение к психологизму у Айтматова как знаку современной трактовки и современного способа письма особенно заметно на контрасте: описание Бегимай (героиня легенды о Бегимай и Раймалы-аги из романа Айтматова «И дольше века длится день») дано как стилизация классического мифологического портрета. Подобный контраст преследует две цели. Во-первых, сблизить персонажей разных временных пластов (вполне современного Едигея и легендарного акына) в единстве их переживания. Ведь любовная история Едигея заканчивается необратимостью разлуки, хотя в нем существует огромный потенциал Любви, которым этот человек наделен сполна. Это его любовь к земле, к верям, ко всем тем, с кем он делит трудную жизнь на Буранном, его редкостная способность понимать и чувствовать чужую боль и муку, его безмолвная преданность Зарипе. В истории старого акына сильна не только горестная история разрушенной любви, трагично ощущение надвигающейся старости, отнимающей не только дни и часы жизни, но и грозящей уничтожить творческий дар, саму способность художника видеть мир как величайшее создание Творца. Во-вторых, контраст в изображении персонажей легенды обуславливает разделение повествователей: описание Бегимай сделано через восприятие влюбленного

поэта, видящего в своей возлюбленной идеал женщины-художника. Подобный прием обнаруживает еще одно, неявное, но чрезвычайно существенное свойство айтматовского текста: внутри одной авторской мифологической структуры, при кажущемся точном соответствии классическому мифу, персонажи интерпретируются не только в едином пространстве неомифа, но и в разных пространствах всего текста в целом. Психологизированный образ старого акына органично связывается с реалистическим планом произведения, а идеальный образ Бегимай, представляя собой одну из частных, если так можно выразиться, эстетических вершин мифологического пласта романа, свидетельствует о том, что Раймалы-ага оказывается сильнее и человеческой косности, и собственной старости и усталости.

«... открытолицая, со взглядом озорным и гордым, с бровями, как тетива тугими, что выдавало в ней весьма решительный характер, и вся она, та черноокая, была ладна собой, словно бы сотворена умелыми руками, – и ростом, и обличьем, и одеянием девичьим» [1, 373].

Мотив песенного состязания Бегимай и Раймалы-аги в плане мифа-источника тоже достаточно традиционен. Его ближайшим прототипом является состязание в игре на домбре девушки и парня (Биржана и Сары) в казахском фольклоре. Но и этот мотив трактуется писателями по-разному. В романе Айтматова акцент сделан на вдохновенном диалоге двух влюбленных. Кесильбаев стремится показать непобедимую власть музыки, способной передать даже то, что неподвластно слову: «Когда Даулет играл на дутаре, даже извечные враги прищелкивали языками от удовольствия» [2, 30], «Каждый из них страдал в одиночку и по-своему. Но домбра заговорила на общем для обоих языке. Хотя и Жонеут и домбрист считали, что каждый из них непостижим для другого...»

В душе Жонеута росла гроза. Домбра объяснила ему самого себя. Он проникся яростным недовольством. Довольно слабости! Надо крепиться, призвать волю и твердость, разбудить, встряхнуть народ!.. [2, 48], «Мелодия взывает к размышлениям, как многомудрая речь, способная указать выход отчаявшимся. Это была победа кюйши, победа над собой... Он давно пытался излить в звуках свои страдания» [2, 49]. «Домбра вернула ему себя. Не поднимая головы, он знал, что все безотрывно смотрят на него. Эта была подлинная власть. Но нужна она была лишь для одного – передать людям все пережитое, передуманное за годы страстней и за дни, проведенные в вонючей хижине. Ничего не утаивая, ничего» [2, 51]. «Что может быть прекраснее, нежели возможность открыто, без стеснения, без утайки, без страха и угрозы унижения высказать людям все скопившееся на душе» [2, 55].

Музыка заставляет героя Кесильбаева не только задуматься о своей жизни, но и другому оценить окружающий его мир и трагизм существования в нем человека. Сила музыки в какое-то мгновение объединила всех слушающих, сделала понятным для них горе Жонеута, пробудила сострадание к нему. Музыка пробудила в каждом, кто слушал домбриста, самые высокие воспоминания: «когда мать, нежно склонившись, пела тихую колыбельную, предназначенную только одному – ему младенцу, или вспоминается другой час – печальный час разлуки» [2, 54].

Ч.Айтматов тоже не обходит тему власти музыки; для него ее сила – в способности влюбленных вдохновлять друг друга на творчество, в возможности песни напомнить человеку о чуде природы: «И дивились люди вокруг, что такие песни слышат они, смеялись травы вокруг, дым костров стелился вокруг, и летали птицы вокруг, веселились ребята, на двухлетках вокруг скача...» [1, 377].

Айтматов мастерски передает радостное слияние природы и человека, под влиянием музыки, Кесильбаев в описаниях природы ищет параллели между душевным состоянием Жонеута и состоянием природы: «Слякотная осень подходила к концу. Степная польня размокла, обнажила корявые корни. Казалось, ее горечь пропитала насыщенный влагой воздух» [2, 59]. Бездна жизни, потерявшей смысл после смерти сыновей и брата, беспросветность и горечь осени, перечеркнувшей прошедшее лето и стоящей на пороге холодной и жестокой зимы перекликаются друг с другом.

Таким образом, Айтматов и Кекильбаев прибегают к музыке не только для раскрытия внутреннего мира героев, полноты восприятия авторского замысла, но и для создания художественной модели мира.

Литература:

1. Айтматов Ч. Собрание сочинений в 7 томах. Т.3. – Москва, 1998.
2. Кекильбаев А. Степные легенды. – М.: Художественная литература, 1983. – 462 с.
3. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М., 1975. – С.248.

**Хамракулова Х.,
Низомий номидаги ТДПУ ф.ф.н**

“САДДИ ИСКАНДАРИЙ”НИНГ ЎЗИГА ХОС ТАЛҚИНЛАРИ

“Хамса” туркумига кирувчи дostonларда ҳаёт ва ўлим фалсафаси биз англаганимиздан кўра теран ва жиддий. Унда фақат ёшлар севгисининг фожиали баёни ёхуд яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашнинг бадий талқини эмас, балки фоний дунёда ўзлигини топиш, комиллик сари интилиш ва шу орқали ёр васлига эришишдек масала муҳим.

“Садди Искандарий”да Навоий асарлари орасида ҳаёт ва мамот муаммосига фалсафий нуқтаи назардан мукамал ёндашилган. Ғарбда фотихлиги билан ном қолдирган, ammo Шарқда ўзининг одиллиги билан шуҳрат қозонган Искандар ким? Нега унинг таърифи Ғарб ва Шарқда машҳур бўлган? Бу ҳақда Е.Э.Бертельснинг “Навои и Джамӣ” китоби, хусусан, асарнинг “Роман об Александре и его главные версии на Востоке” боби бизга етарли маълумотлар беради. Искандар ҳақидаги изланишлар XVIII асргача давом этган. Александр ҳақидаги романлар икки оқимга асосланган. Ўлимидан сўнг у ҳақдаги реал воқелик Клитарх ва Анесекрет томонидан баён этилган. Кейинчалик, бу манбалар Плутархнинг Македонский тарихини ёритишда асосий ўрин тутган. Иккинчи оқимга кўра Искандар ҳаёти афсонавийликка йўғрилган. Искандар ҳақидаги реал биография уни бевосита яқиндан билган инсонлар томонидан тарқатилган. Искандарнинг Шарқда Ғарбга нисбатан талқинлари бошқа кўриниш касб этган. Бертельс асосан Искандарнинг Шарқдаги талқинларига ургу берган. Уни Искандар ҳақида Ғарбдаги талқинлар Шарққа қай тарзда эврилганлиги қизиқтиради. У Искандар тарихини синчиклаб ўрганади. Навоийгача бўлган талқинларни бир-бири билан қиёслади. Бертельснинг фикрича, Искандарни илоҳийлаштириш Миср ва Эроннинг Искандар томонидан забт қилиниши билан боғланади. Маълумки, диндорлар Шарқда сиёсий позицияга ва ўзига хос таълимотга эга бўлганлар. Искандарнинг Ғарбдан Шарққа юриши ва забт этиши руҳонийларнинг асрлар давомидаги таълимотларини рад қилар эди. Бу таълимотга кўра подшоҳлик монархия тусини олиши ва Аллоҳ назар қилган одам шохлик қилиши лозим эди. Шу боисдан улар, аввало, ўз обрўлари ва таълимотларини сақлаши лозимлигидан Искандар тарихи Шарқда ўзгача тус ола бошлади [1, 286].

Шарқдаги талқинларнинг аксариятида Искандар ҳақида нима қизиқарли бўлса, ана шу масалалар ёритилган. Айтиш лозимки, Шарқда Искандар бирланига илоҳий қиёфа касб этмаган. Айрим тарихий манбаларда унинг босқинчи эканлигига ургу берилган. Кўринадики, Искандар образи бадий қиёфа касб этгунга қадар турли, бир-бирига ўхшамаган талқинларга ҳам сабаб бўлган. “Псевдокаллистен”да Искандар қадимги Миср подшоҳларига боғланди ва шу тариқа у ҳақдаги афсоналарга йўл очилди. Унинг Шарқдаги истилоси ҳам илоҳийлаштирила бошланди. Кейинроқ, у ҳақдаги маълумотларга Эрон подшоси Доронинг меросхўри деган қараш ҳам қўшилди. Доро билан боғлиқ маълумотнинг асл манбаси мавжуд бўлмаса ҳам, Бертельснинг ёзишича, бу маълумот сосонийларнинг “Худойнамак” асарига киритилган. Кейинчалик, араб тарихчиси Диноварий “Китоб ул-

ахбор” асарида Искандар Доро II ва Филлипининг қизидан туғилганлигини қайд этади. Ниҳоят, Эрон зодагонлари ва рухонийларининг таълимотларини оқловчи ва уларни қониктирувчи воқелик юзага келди. Натижада, Искандарнинг Шарқдаги босқинчилигини беркитувчи талкинларга яна ҳам йўл очилди [1, 289]. Искандар ҳақидаги миш-мишлар арабларга ҳам етиб келади. Шундай бўладики, юнон афсоналарида тасвирланган Искандар билан Шарқ афсоналаридаги Искандар бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Уларни бир-бири билан боғлаш, ҳатто қийин эди. Искандар ҳақидаги ривоятнинг Куръонга кириб келиши эса у ҳақдаги ривоятларнинг шарқ мусулмон тарихида катта аҳамият касб этишига сабаб бўлди. Бертельснинг айтишича, Куръонда номи зикр этилган Искандарнинг Александр Македонский эканлиги Нёлдек асарида қатъий таъкидланган. Нёлдекнинг бу хулосага келишига VI асрда Сурияда пайдо бўлган ривоят асосий манба бўлиб хизмат қилган [1, 290]. Хуллас, Алишер Навоийгача бўлган даврда Искандар тарихи обдон ўрганилган. У ҳақда тарихий ва бадний асарлар юзага келган. Уларда бир-бирини инкор қилувчи ва айни вақтда ўзаро ўхшаш манбалар ҳам бор эдики, бу Искандарнинг дунё тарихида катта аҳамиятга эга бўлганлигини кўрсатади.

Искандарни адабий қаҳрамон сифатида гавдалантирган илк асар Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асаридир. Шундан сўнг у хамсанавислар ижодида давом эттирилди. А.Қаюмов Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асари ҳақида фикр юритар экан, “Искандар мавзусида ёзилган дostonларни, албатта, машҳур фотиҳнинг таржимаи холи ёки унинг юришлари хроникаси деб қараш мутлақо асоссиз ва хато фикрдир. Бу дostonлар шу машҳур шахс орқали ўша мугафакир муаллифларнинг ўз ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тарбиявий эстетик қарашларини ифодаловчи асарлардир” [2, 243], – деб ёзади. Искандар мавзуси Алишер Навоийнинг ўз тафаккурини бемолол баён қилиши учун кенг имконият яратган. Таъкидлаш лозимки, Алишер Навоий Искандарни ҳеч бир сулолага мансуб деб ҳисобламайди. Дostonнинг ўзида ҳам Навоийнинг Жомий билан суҳбатида бу мавзуга тўхтаб ўтилади. Шунда Жомий бу масалада Низомийга ёндашиш тўғри эканлигини маслаҳат беради. Навоий талкинчи, юртга шохлик қилиш учун сулоланинг аҳамияти йўқ, инсоннинг тарбияси ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин тутади. Ўзи бефарзанд бўлган Файлакус Искандарни тарбиясига олади, унга махсус одамлар ажратади, кейинчалик уни валиахд деб эълон қилади. Бу ҳақда А.Қаюмов: “Инсонпарварлик, одамийлик, ана шундай фазилатларга эга бўлган зотнинг берган тарбияси инсонни шакллантирувчи асосий омилдир. Кишининг подшоҳлар наслига мансуб бўлиши эмас, балки унинг қандай шароит ва қандай одамлар таъсирида бўлиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ана шу объектив воситалар арбоб, ҳукмронни яратади. Уни шунга муносиб фазилатларга эга қилиб етиштиради” [2, 274], – деб ёзади. Алишер Навоий ўз Искандарини адолатли шох тимсоли қилиб олар экан, унинг келиб чиқишидаги ихтилофларга ҳам урғу бериб ўтирмайди. Ҳатто унинг Куръондаги ўрнига ҳам тўхталмайди. Садди Искандарий тимсолида у адолатли шохни кўради. Ўз даври муаммоларини ҳам шохнинг хатти-ҳаракатлари мисолида ечишга ҳаракат қилади. Чунки ўз даври сиёсати ва ижтимоий ҳаёти учун Искандардек подшоҳ зарур эди. Юрт шохига айта олмаган фикрларини Арасту ва Искандар суҳбати мисолида ифодалаб кетади. Фарҳод унинг учун қанчалик идеал қаҳрамон бўлса, Искандар ҳам Навоийнинг идеалидаги образ сифатида гавдаланган. Гарчи А.Қаюмов “Искандар идеал инсон ёки қаҳрамон эмас, идеал ҳукмдор ҳам эмас” [2, 276] деган хулосага келса ҳам, назаримизда, Искандарнинг адолатли шох макомига кўтарилиши ҳам идеалликдир. “Ҳайрат ул-аброр” дostonида Искандар ҳақида ривоят берилган. Мазкур ривоятда унинг ҳам шох, ҳам валий, ҳам пайғамбар эканлиги қайд этилади. Унинг табияти эса донишмандлик билан ростланганлиги уқтирилади. “Садди Искандарий”нинг бир ўрнида:

“Қаю шахъ нечукким Скандар эди,

Ҳақиму валию пайғамбар эди” [3, 452], –

деб айтилса ҳам, Навоий унинг валий ва пайғамбарлик сифатларига эътибор қаратмаган. Навоийнинг бундай йўл тутишидан Бертельс қуйидаги хулосага келади: “Агар Навоий уни пайғамбар сифатида тасвирлаганида, у Хусайн Бойқаро учун ибрат бўла олмаган бўлар эди.

Негаки, у Аллоҳ томонидан танланган шахсга айланган бўлар эди. Бу эса Хусайн Бойқарода айрим иштибоҳларни туғдириш мумкин эди” [1, 286]. “Садди Искандарий” ўз даврида теурий подшоҳлар учун ўзига хос йуриқнома ҳам эди. Навоий талкин қилган Искандар бузғунчи эмас, яратувчи шахс. У дунёнинг сир-синаотларини ўрганишга аҳд қилган. У нафақат юртни, балки ўзини ҳам ислоҳ қилишга қодир. “Хамса”нинг бошқа дostonлари каби унда севиғи-муҳаббат мотивларига у қадар кўп аҳамият берилмайди. Қолбуки, Навоий талкин қилган муҳаббат мотивлари ҳам жисмоний истакларни эмас, илоҳий васлни тарғиб қилар эди. Навоий Аллоҳга етишувнинг турли йўлларини кўрсатади. Агар Фарҳод ва Мажнун ишқи мисолида илоҳий васл тарғиб қилинган бўлса, Искандар мисолида адолатни ўзига шиор қилган ва шу орқали нафсига қарши кураш эълон қилиб қомиллик сифатига эга бўлган шахс намоён бўлади. “Хайрат ул-аброр”да ҳам, “Садди Искандарий”да ҳам битта ривоятга урғу берилган. Бу – ўлими олдидан Искандарнинг қўлини тобутдан чиқариб қўйиш ҳақидаги васияти.

Гарчи асар “Садди Искандарий” деб номланган бўлса ҳам, асосий мақсад Искандарнинг девор қурдириши воқеасини баён этиш эмас, балки Искандар ва Арасту мисолида Навоий тафаккурининг бадий ифодаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шунингдек, турли ривоятлар ҳам асар маъзини тўлдиришга хизмат қилган. Хусусан, Искандарнинг дарвеш билан қилган суҳбати асар ғоясини очишга хизмат қилган. Бу ўринда ҳаёт ва ўлим оралиғидаги инсоннинг тугган мақоми тафтиш қилинади. Ҳаёт ва ўлим муаммосининг инсон англамаларидаги ўрнини ёритишда, шубҳасиз, асарнинг айриқча аҳамияти бор. Бу дostonда Навоий файласуф олим, етук пир, дунё асрорларидан хабардор ҳаким сифатида намоён бўлган.

Адабиётлар:

1. Бертельс Е.Э. Поэма об Александре до Навои. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965.
2. Қанонов А. Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. –Т.: Mumtoz so‘z, 2008.
3. Навоий Алишер. Садди Искандарий. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёт- матбаа бирлашмаси, 1991.

Матёкубова Т.,
Низомий номидаги ТДПУ доценти

АДАБИЙ ВА АБАДИЙ ДЎСТЛИК, ИЖОДИЙ ҲАМКОРЛИК

Академик Гафур Гулом жаҳондаги кўпгина улугъ эзувчилар, қатор миллий адабиётлар, уларнинг атоқли намоёндалари билан ижодий алоқада бўлган. Кўпгина Шарқ мутафаккирларининг асарларини ўқиб-ўрганган, улардан ижодий таъсирланган. У Садриддин Айний, Абулқосим Лоҳутий, Николай Тихонов, Александр Твардовский, Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, Берди Кербобоев, Павло Тичина, Микола Бажан, Якуб Колас, Мирзо Турсунзода, Самад Вургун, Алексей Сурков, Сулаймон Рустам, Петрусь Бровка, Али Тўқонбоев, Георгий Леонидзе сингари забардаст сўз усталари билан ҳамкор ва ҳамфикр бўлган. Гафур Гулом ижоди ва фаолиятини қардош адабиётларнинг ҳар бири билан боғловчи анчагина. Шунинг учун ҳам «Гафур Гулом ва қозоқ адабиёти», «Гафур Гулом ва тожик адабиёти», «Гафур Гулом ва рус адабиёти», «Гафур Гулом ва белорус адабиёти» сингари қатор мавзуларнинг ҳар бири алоҳида тахлили талаб этади [1, 47].

Гафур Гуломнинг Абай, Жамбул, Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, Ғабит Мусрепов, Ғабиден Мустафин асарлари билан яқиндан танишлиғи қозоқ тилини теран билиши, бу улугъ халқ адабиёти ва санъатига чексиз меҳр-муҳаббатини кўрсатади. Икки халқ ўртасидаги азалий дўстлиқни Ғ.Гулом қозоқ шоири Қувондиқ Шангитбоевга ёзган жавоб хатида: “Қоплонбекда чироқ ёқилса, Тошкентда кўринади. Чимкентда тўй бўлса, ярим Тошкент кўчиб боради” [2, 34] тарзида образли ифодалаган эди.

Гафур Гулом “Қурманбек”, “Манас” сингари монументал эпослар, Тўқтагул Сотилғанов, Тўғалоқ Мулда, Аали Тўқумбоев, Ч.Айтматов, Т.Сидикбеков, Қ. Жонтошев,

М.Элбоев сингари қирғиз; Бердак, Ажиниёз каби қорақалпоқ; Абдулла Тўқай каби татар; Берди Қербобоев сингари туркман шоиру адиблари ижодини яқиндан билар, аслиятда ўқир эди.

Дарҳақиқат, Ғ.Ғулом 1956 йилда Индонезия президенти Бунг Карно билан учрашув чоғида сўзлаган нутқида: *“Киши руҳининг олий ифодаси бўлган санъат ва адабиёт халқларимизни бир-бирларини тез англашлари йўлидаги қулай воситалардандир”* [3, 207], – дея таъкидлаганида тўла ҳақли эди. Демакки, у 50-йилларда адабиёт ва санъатда иккита улғувор хусусиятни қўрган. Улардан биринчиси, инсон руҳининг олий ифодаси бўлса, иккинчиси, жаҳон халқларининг бир-бирларини тез англашларидаги коммуникатив воситалик ролидир.

Атоқли ҳинд ёзувчиси Премчанд (*Жаннат Рай Шириваस्ताва*) нинг ҳаёти ва *“Ватан севгиси”* ҳикоялар тўплами, *“Муҳаббат гўшаси”*, *“Саҳна”*, *“Алдов”*, *“Қурбонга аталган сизир”* сингари ижтимоий романларини тадқиқ этар экан, Ғ.Ғулом нафақат Премчанд ва унинг издошлари ҳақида илиқ сўзлар айтади, балки *“Махабхарата”*, *“Рамаёна”* эпослари, шунингдек, Мадхусудан Датт, Анте Динабанду Митра, Рабиндранат Тагор, М.Гупта ва бошқалар ўз асарлари билан *“миллий онгни, инсоний туйғуларни уйғотдилар, асоратчиларга қарши курашга даъват этдилар”*, – дейди. Англашиладики, Ғ.Ғулом 1955 йилда классик ва замонавий адабиётни китобхон онг ва туйғуларига таъсир этувчи даъваткор куч деб билган. Шунинг учун ҳам у Премчанднинг: *“Адабиёт миллатлар учун қон берадиган озиқдир”* [4, 211], – деган сўзларини алоҳида қадрлайди. Ёзувчининг қарашлари, ғоявий-эстетик позициясини муттасил ўзгаришдаги феноменал ҳодиса сифатида олиб текширадики, бу билан адабий танқидни ҳаракатдаги эстетика сифатида тушунишини кўрсатади. Ғ.Ғулом Ҳамид Ораслига битган мактублари, Нозим ҳикматдан қилган таржималари унинг озарбайжон ва усмонли турк тилларини чуқур ўзлаштирганлигини кўрсатади.

Умуман, кенг қўламли, салмоқли адабий дўстлик ва ижодий ҳамкорлик самараси ўлароқ Ғафур Ғулом ижоди йилдан-йилга такомиллашиб, поэтик жиҳатдан сайқалланиб борди.

Адабиётлар:

1. Ғафур Ғулом ва давр («Ғафур Ғуломнинг янги ўзбек адабиёти тараққиётидаги ўрни» мавзусидаги илмий конференция материаллари) – Т.: Университет, 2003.
2. Ғафур Ғулом. МАТ. Ўн иккинчи том. – Т.: Фан, 1990.
3. Ғафур Ғулом. Асарлар. Ўн томлик. Саккизинчи том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1976.

Шонмов А.,

Низомий номидаги ТДПУ ф.ф.н

ҲУСАЙН ЖОВИДНИНГ “МОРОЛ” ДРАМАСИ ҲАҚИДА

Ҳусайн Жовид XX аср озарбойжон адабиётининггина эмас, балки умумтуркий адабиётнинг ҳам беназир намоёндаларидан бири ҳисобланади. У ижодини лирик шоир сифатида бошлаган ва ҳаётининг сўнгги дамларигача шеърят билан машғул бўлган эса-да, ўзининг ижодий камолотини драматургияда топди. Адиб бутун фаолияти давомида бир неча шеърин тўпламлардан ташқари, “Она”, “Морол”, “Шайх Санъон”, “Иблис”, “Офат”, “Ўпкон”, “Шайдо”, “Пайғамбар”, “Амир Темур”, “Князь”, “Сиёвуш”, “Хайём”, “Иблисинг интиқоми”, “Шахло” каби 14 та драма ёзган. Ижодкор тафаккур тарзининг ўзига хослиги ва оригиналлиги тўғриси турли мавзудаги бу асарлар озарбойжон драматургиясини ривожда янги бир даврни бошлаб берди. Бундан ташқари улар миллий саҳна маданиятининг ўсишига ҳамда қардош халқлар драматургияси ривожига ҳам баракали таъсир кўрсатди [1].

Ҳусайн Жовиднинг “Морол” драмаси 1912 йилда яратилган. Асарда XIX аср охири, XX аср бошларидаги ҳаётнинг фожиавий жиҳатлари акс этади. Асар марказида 15-16 ёшлардаги кимсасиз маъсума қиз Морол фожиаси туради. Драматург бутун асар давомида Морол фожиаси сабабларини бадий инкишоф этади. Ижтимоий тенгсизлик, адолатсизлик,

хурофот ва жаҳолатнинг авж олиши ожиз ва ҳимоясиз одамларнинг, шу жумладан, Морол фожиасининг туб сабаблари сифатида намоён бўлади.

Морол ақлли, тарбияли ва гўзал бир киз. У ўн беш ёшида кутилмаганда отасидан жудо бўлади. Бундан фойдаланган катта мулк эгаси Турхонбей уни онаси ва севиклиси Арслондан айириб никоҳига олади.

Муаллиф драмада миллат таназзулига сабаб бўлаётган, янгиланишларни, хотин-кизлар озодлигини кўра олмайдиган жаҳолат аҳлининг келишиб бўлмас адоватини кўрсатишга ҳаракат қилган. Хумойнинг очик юз билан юришини кўриб қазабланган шаҳар қозиси Турхонбейга: “Келининг ислом кизи бўлгани ҳолда христианлардан фарқ қилмайди”, дея таъна қилади. Шу ўринда муаллиф мазкур масалага нисбатан ўз қарашларини Нодирбей тилидан қуйидагича билдиради:

Н о д и р б е й. Билмадим. Фақат, менимча: шариат инсонларнинг нажот ва саодати учун яратилган бир қонундир. Халқни ҳалокатли гирдобларга утарувчи бир қонун эса ўта чирик ва маънисиз бир афсона демакдир. Шундай экан, ислом шиори ҳам, турклик табиати ҳам аёлларга “ёпин” дея асло мажбур этмас... [2]

Асардаги Нодирбей ва Чингизбейлар Турхонбейлардан ўзларининг маърифатпарварлиги ва миллатпарварлиги билан тубдан фарқ қилишади-ки, бу ҳолат улар иштироки билан боғлиқ эпизодларда яққол намоён бўлади.

Драмадаги ота-бола – Турхонбей ва Жамил ўзларининг тафаккур ва маънавий-ахлоқий масаласига кўра ўзаро тубдан фарқ қиладилар. Драматург ота ва ўғил муносабатлари воситасида икки ижтимоий куч – маърифат ва жаҳолат ўртасидаги айирмани бадний гавдалантиради.

Ҳ.Жовид “Морол”да фақат саодатли ҳаёт, эркин муҳаббат масалаларигагина эмас, балки Ватан ва Миллат тақдири масаласига ҳам катта эътибор қаратади [3]. Ўтган аср бошларидаги кўплаб миллатпарвар сиймолар каби Ҳ.Жовид ҳам бутун туркий халқларнинг озодлиги, уларнинг кадр-қиммати хусусидаги ғояларни илгари суради. Ҳ.Жовид, ўзининг ғоявий-бадний ниятини бир ўринда асар қаҳрамонларидан бўлган маърифатпарвар ва хурфиркли Чингизбей ҳамда Нодирбей тилидан қуйидагича ифодалайди:

Ч и н г и з б е й (у ёқдан бу ёққа юриб, ўта асабий). Афу этинг, афандим! Бундай чирик ҳақиқатлар бир неча бўш бошларгагина сигиши мумкин. Муҳокамали бир одам, бу каби бўҳтонларга асло қулоқ бермас. (Янада шиддатли). Озроқ инсоф қилайлик, мана ҳар миллатнинг тарихи майбонда... Ажнабийлар буюк Искандар, буюк Наполеон дея ўз қаҳрамонлирига обидалар қўяётирлар, ҳайкаллар тиклаётирлар. Фақат бизлар!.. Бизлар эса Темур каби қаҳрамонларни қонхўр, ваҳший дея айблаймиз.

Б е й н ў л а т (Чингизбейга). Тўғриси, бу хусусда мен сен билан ҳамфикрман. Ҳақиқатан, миллатимиз ўта сўник, ўта муҳокамасиз... Доимо душман озгидан эшитган бўҳтонларини бир ҳақиқат билиб, шунга кўра сўз сўзлар. Ҳамда бу бўҳтонлар, бу ҳақоратлар Шарқ китобларига махсус ўта бир ҳақсизликдир.

Муаллиф жамиятдаги аёллар ҳуқуқсизлигини тасвирлар экан, Морол билан бир қаторда озод ва эркин ҳаётга интилаётган кизларни Хумой образида акс эттиради.

Морол Озарбойжонлик бўлса, Хумой Доғистонлик. Аммо уларнинг қисмати ўхшаш. Иккиси ҳам “қалбигина эркин асиралар”. Хумой ҳам Морол каби мактабда ўқиган. Йигирма икки ёшида – ҳали ҳаётда ҳеч нарса кўрмаган бир пайтда уни бутун умрини клуб ва театрларда ўтказадиган, беғам ва беташвиш ҳаёт кечирадиган Шохморбей исмли офицерга унаштириб қўядилар. Ўзга юртларда нишонлиси Хумойни унутган Шохморбей айш-ишрат ва фоҳишабозликка берилиб кетади. Бошқа бир кизга илакишиб қолиб, охир-оқибат ўзини ўлдиради. Хумой олдида энди ҳаётнинг янги йўллари очилади. Боржомдаги курортда дам олаётган пайтда Хумой озарбойжонлик Жамил исмли ёш, хурфиркли ҳуқуқшунос йигитни учратади. Улар бир-бирларига кўнгили қўядилар. Аммо уларнинг муносабатларига Турхонбей кескин қаршилик кўрсатади.

“Морол” драмаси ҳақида фикр юритилганда, хурофотга қарши кураш, миллий ўзликни англаш, миллат тақдири ҳақида қайғуриш каби масалалар ўзбек жаҳид адабиётига ҳам

дахлдор эканлигини кузатиш мумкин. Хусусан, М.Бехбудийнинг “Падаркуш”, Ҳамзанинг “Захарли ҳаёт...”, А.Авлонийнинг “Биз ва Сиз”, Чўлпон қаламига мансуб бир қатор насрий асарларнинг етакчи ғояси ҳам жаҳолатга қарши кураш, Миллат ва Ватан тақдири каби мотивлар билан суғорилганлигини айтиш жоиз [4]. Шу боис Ҳ.Жовид асаридagi фожиавийлик биргина озар халқи учун эмас, балки Туркистон халқлари учун ҳам хос эканлиги, уларнинг келиб чиқиш омилилари ҳам бирдай ёки бир-бирига ўхшаш эканлиги маълум бўлади. Ўзбек жаҳид адабиёти вакиллари ташвишлантирган, миллат келажагига раҳна солаётган жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, жаҳолат ва нодонлик сингари иллатлар Ҳ.Жовидни ҳам изтиробга солади. Драмадан олинган бизга ниҳоятда таниш бир ҳолатга эътибор қаратайлик:

Т у р х о н б е й. Йўқ, менинг ўғлим бўлса, хабарсиз иш қилмас. Унга шундай бир қиз топайки, хатто тушида ҳам кўрмаган бўлсин. Ҳам гўзал, ҳам ота-онасининг яқкаю яғонаси, ҳамда ниҳоятда бой.

Н о д и р б е й. Менимча, гўзаллик завққа оид бир нарсадир. Сарват эса, ўйлаганингиз каби инсонни жуда ҳам маъсуд эта олмас. Бир қизни сарвати учун эмас, дилхоҳ ва тарбияли бўлгани учун олурлар.

Т у р х о н б е й. Нодир! Нодир! Ҳеч бир ҳис, ҳеч бир қувват, ҳеч бир ер йўқки, у ерда олтин, қумуш роль ўйнамасин. Амин бўлгинки, дунёнинг бутун иззати, бутун саодати фақат пул билан қўлга киритилади.

Н о д и р б е й. (ўрнидан туриб). Ҳа, ҳамма нарса пул билан қўлга киритилади, илло фазилат ва инсоният!..

Т у р х о н б е й. Йўқ! Йўқ!.. Фазилат ҳам пулдадир, инсоният ҳам... [2]

Нодирбей Турхонбейлардан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ унинг маърифатпарварлиги ва тараққийпарварлигида намоён бўладики, бу ҳолат унинг иштироки билан боғлиқ юқоридаги диалогда кўзга ташланади.

Нодирбей билан ёнма-ён Турхонбейлар, қозилар муҳитида ўсган янги авлод вакиллари – Жамил, Хумой, Арслон ва Мороллар ҳам оила ва никоҳ масаласида мутаассибликка қарши чиқадилар. Гарчи улар нобоп, норасо муҳитда ўсган бўлсалар-да, улар бу муҳит одат ва анъаналаридан, ахлоқ меъёрларидан йироқдирлар. Айни пайтда улар бошқа бир ҳаёт тарзи, ёрқин келажак орзуси билан яшайдилар, ҳаракат қиладилар. Оилавий ҳаётни ҳам янгичасига қуришга отланадилар. Бироқ эскилик хурофот улар йўлига ғов. Мана шу туфайли янги авлоднинг фожейи ҳаёти хотима топади.

Драма ўз моҳият-эътибори билан фожиа жанрига мансуб. Драматург давр ва шахс фожиасини ўткир драматик сюжет коллизиялари воситасида кўрсатиб беради. Гарчи асар Турхонбейнинг рашк туфайли ёш ва мафтункор хотини Моролни ўлдириши билан яқун топса-да, аслида бу асосий фожиа эмас. Бу биргина Морол фожиаси, холос. Аслида фожиавийлик драманинг бошидан то охиригача қаҳрамонлар қисматида дахлдор воқеалар оқимида, миллат фожиасини ўзлари англаб, ўзга миллатдошларига англантишдан ҳозирча ожиз бўлган маърифатпарвар зиёлиларнинг изтиробларида сезилиб туради.

Адабиётлар:

1. Мамед Д. Гусейн Джавид. – Баку: ЭЛМ, 1982. – 29 с.
2. Чавид Н. Эсэрлэри 5 чилддэ, 2- чилд. – Баку: ЭЛМ, 2009. – 34 с.
3. Жағмур З. Инсан ахтарышында. – Баку: Күнэш нэшријаты, 1998. – 25 с.
4. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 251-268, 385-6.

ҚОЗОҚ ШЕЪРИЯТИДА ҚАРДОШЛИК МАДҲИ

Ўзбек ва қозоқ халқларининг қон-қариндошлик ришталари жуда қадим замонларга бориб туташади. Азалдан бир дарахтнинг икки шохига қиёсланган бу халқларнинг нафақат тили, урф-одати, турмуш тарзи, адабиёти ва санъатида ҳам муштараклик мавжуд. Ҳар икки халқ оғзаки ижоди намуналари бағоят ўхшаш.

Қозоқ халқининг сеvimли фарзанди Абай буюқ мутафаккир Навоийни ўзига устоз деб билган ва унинг ижодидан руҳланган. “Маҳбуб ул-қулуб” ва “Насихатлар” мазмунан яқинлиги бежиз эмас. Ғафур Ғулом ва Собит Муқанов орасидаги дўстлик ҳар икки халқ фарзандлари учун ибрат намунаси бўлган. Мухтор Авезов ва Ойбек ҳамфикрлиги “Навоий” ва “Абай йўли” асарларида яққол сезилиб туради. Ўз даврида Абдулла Қодирий ижоди барча туркий тилдаги адабиёт ихлосмандларининг юксак эътирофига сазовор бўлган. Бу ҳақда Мухтор Авезовнинг: “Абдулла Қодирий (Жулқунбой) романлари пайдо бўлиши билан гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай бўлди. Унинг асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандай, дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийди киши”, деган сўзларини келтириб ўтиш кифоя.

Бир сўз билан айтганда, ўзбек-қозоқ ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳурмат ва қон-қардошлик ҳар икки халқ адиблари учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлиб келган ҳамда уларнинг ижод намуналарида ўз ифодасини топган.

Адабиётшунос Е.Абдувалитов “Миллий мактабларда қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганишнинг методологик асослари” деб номланган тадқиқотида “70-йиллар қозоқ шеъриятида “ўзбек” мавзуси айниқса жадал ривожланди: М.Халимжоновнинг “Дугонамга”, К.Шонгитбаевнинг “Дўстим Миртемирга”, М.Иштаровнинг “Дўстлик”, С.Муқановнинг “Менинг республикам”, Ж.Молдағалиевнинг “Тошкент билан учрашув”, Г.Усмановнинг “Дўстлик қўшиғи” ва “Қардошлик” шеърларини мисол келтириш мумкин. Д.Абиловнинг “Ўзбек – менинг биродарим”, Т.Ароқовнинг “Ўзбекистонда”, Ж.Сиздиқовнинг “Қандош ўзбек халқига”, С.Жиенбаевнинг “Оғам ўзбекка”, Б.Исхақовнинг “Ўзбек халқига” каби кўп асарларида қозоқ халқининг ўзбек биродарига муҳаббати акс этганини қайд этади”, деб ёзади [2. 57].

Сўнгги йиллар қозоқ шеърияти намуналари билан танишар эканмиз, бу анъана хануз бардавом эканига ишонч ҳосил қиламиз. Мағжон Жумабойнинг “Туркистон” шеъри нафақат ўзбек ва қозоқ, балки қадим Туронда истиқомат қилувчи ҳар бир халқ фарзанди қалбида она заминга муҳаббат уйғотиши шубҳасиз.

Туркистон – икки дунё эшиги бу,
Туркистон – ҳар бир туркнинг бешиги бу.
Туркистон – тангри берган муқаддас жой,
Туркистон – ҳар бир туркка сочар ёғду [1, 162].

Шоир Туроннинг бетакрор табиати, тоғу-тошлари, дарё ва чўллари таърифини кўтаринки мисраларда қуйлайди. Шу билан бирга, кўҳна заминнинг долғали ўтмишини ҳам ёдга олади. Кайхисраву Зулқарнайни мафтун этган бу тупроқнинг доврўғини дунёга таратган Афросиёб ва соҳибқирон Амир Темур шавқатини хотирлайди.

Туронни мактамайман манманликка,
Довруғин билар унинг олис-чекка.
Англамок борасида юлдуз сирин
Ким бордир – тенг келолса Улуғбекка! [1, 164]

Беруний, Ибн Сино, Форобий сингари алломаларни вояга етказган юрт ҳар қанча фахрлинишга арзиши, қозоқлар туркий халқларнинг бир парчаси, бўлаги эканини таъкидлайди. Она заминга муҳаббат, ватанпарварлик ва юртсеварлик ғоялари мазкур шеърнинг лейтмотивини ташкил этади.

Ғали Ұрмоновнинг “Дўст мадҳияси” шеъри эса ўзбек халқига мурожаат тарзида битилган.

Томирдош, биз азалий дўст эканмиз,
Бу боққа не эксак, қўш эканмиз.
Шу туйғуни улўгламай, куйга солмай,
Дейман, нега шунча маҳал бўш ўтганмиз? [1, 165]

Лирик қахрамон шунча вақт дунёдан беҳабар юрганига, ҳатто Самарқанду Зарафшонга ҳам келмаганига ўқинади. Ўз уйдан чиқмаган инсонга дунё тор бир макон бўлишини, Олатовнинг адирини чуққи санаб ўтиб кетишига ишора қилади. Ушбу шеърда ҳам Туркистонга Ватан, унда яшовчи халқларга эса қариндош сифатида қараш мавжуд.

Ғафу Қайирбековнинг “Самарқанд” шеърида замин сайқалининг бетақор маҳобати, “Улуғбек” шеърида эса буюк мунажжимнинг инсоният олдидаги буюк хизматлари ёдга олинади. Шоир Самарқандни афсонавий олтин қасрга қиёслар экан, асрлар довоидан мағрур ўтиб келаётган бу шаҳарни Туроннинг салобати дея таърифлайди.

Ким бор – унинг тошларини силамаган,
Ким бор – уни қўрмоқни бир тиламаган.
Ундадир улўғ меймор соҳир қўли –
Асрлар шамолини эламаган [1, 166].

Шоир кўҳна Самарқандни халқимизнинг бемисл тафаккури ва қудрати маҳсули эканини таъкидлаб, уни ўзбекнинг жони билан йўғрилганини айтади.

Ҳамид Эргалиевнинг “Зарафшон бўйида”, “Яна келдим Тошкентга”, Қодир Мирзалиевнинг “Бухоро бозори”, “Ҳусайн Бойқаронинг вазирларига дегани”, “Танти юрак” шеърларида ҳам халқимизнинг юксак салоҳияти, бағрикенглиги ва тантилиги таъсирчан мисраларда қуйланган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, замонавий туркий шеъриятда Туркистон заминид а яшаётган халқлар ўртасидаги бирдамлик ва дўстлик ғоялари кенг тарғиб қилинмоқда.

Адабиётлар

1. Жаҳон адабиёти журнали. – Тошкент, 1999. 9-сон.
2. Е.Абдувалитов. Миллий мактабларда қардош халқлар адабиётини қиёсий ўрганишнинг методологик асослари. – Т., 2008.

Төртқулбаева Т.,

Эжинияз атындағы НМПИ ага оқытушысы

ҚАРАҚАЛПАҚ АЙМАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА ЖЫРШЫЛДЫҚ ДӘСТҮР

Ұлттық қазақ фольклоры мен классикалық әдебиеті осы ұлттың ареал-аймақтық, этникалық тобының немесе жеке бір жазушы, ақын шығармашылығының пайда болу және қалыптасуында негізгі фактор болатыны қарақалпақ аймағы ақын-жыраулар шығармашылығы үшін таңданатын жаңалық емес. Себебі, бұл аймақтағы қазақ ақын-жыраулары бірден жоқ жерден пайда болған саз және сөз өнері иелері емес еді. Олардың кейбірі туған жұртта жүрген уақыттарда-ақ үлкен өнер иелері сипатында аты шыққан, халық арасында кеңінен таныс жыршы-жыраулар және ақын-жыраулар еді. Олар жаңа ұлттық ортаға келгенде, тек өздерін, бала-шағасын, мал-мүлкін алып келумен шектеліп қалған жоқ, өздерімен бірге ата-бабасынан келе жатқан көп ғасырлық көңіл мүлкі, рухани дүниесін де алып келді.

Ең негізгісі – олар өздері жол азабынан талай қиындық көріп, талай құрбандықтарға кездесе де, халықтың сан мың ғасырлық бай фольклоры мен классикалық әдебиетінің бай үлгілерін жад сандығында ардақтап ұмытпай сақтап, бұзбай сол сұлу қалпында алып келді. Бұл дүние өздерінің де, халқының да рухани күші еді. Сондықтан да олар жаңа ұлттық

фольклор, немесе жаңа ұлттық әдебиет жаратамын деп уақыт мәселесінде де, шығармашылық еңбек мәселесінде де онша ұзақ уақытты күткен жоқ. Олардың бірінші кезектегі міндеті осы қолдағы бар байлықты жоғалтып алмай, таза қалпында жад сандығында сақтау, оны халық арасына тарату, халыққа рухани азық ету, байыту және бұдан әрі қарай дамыту еді.

Жаңа ұлттық орталық, қонысқа көшпен бірге келген мұндай талант иелері жоғарыдағы міндетті өз халқының патриоты және үлкен сөз, саз шебері сипатында жанашырлықпен адал атқарды. Бұл міндетті атқаруда олар өз халқының бай фольклоры мен әдебиетін тудырушы ақын-жыраулар мұрагері сипатында майданға келіп, олардың көп жылдық көркем-эстетикалық дәстүрлерінен, орындаушылық және шығармашылық ұқыптылығынан мұқият пайдаланды.

Солай екен, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен қазақ әдебиеті, өзінің пайда болу және қалыптасуының алғашқы дәуірлерінде осы түбегейлі дәстүр көрінісі сипатында келіп шықты десек, асыра айтқан болмаймыз. Бұл өз кезегінде осы аймақ әдебиетінің ұлттық тамырларын берік етуші, ұлттық ерекшелігін қамтамасыз етуші және жаратушы негізгі ұлттық, көркем-эстетикалық факторлардан есептеледі. Олай болса, бұл мәселеге аз да болса да арнайы тоқтап өту, әлбетте, мақсатқа сай екендігі өз-өзінен белгілі.

Жоғарыда айтқанымыздай, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы қарақалпақ аймағы қазақтары тарихтың ең ауыр, аса ұлы міндеттерді шешуі тиіс ең жауапкершілікті қиын да, күрделі кезеңдері болды. Ең басты қиыншылық, олар бұл дәуірде қарақалпақ аймағына, кейбір жерлерде ауыл-ауыл, немесе ру-ру бір қауым болып оқшау орналасып, толық отырықшыланып, биологиялық тіршілігін сақтап қалуы үшін материалдық негіз тауып, шаруаларын тіктеп алғанымен, ендігі жағы қалай болады, өз тілімізді өз әдет-ғұрпымызды, дәстүр-салтымызды, ұлттық тіліміз бен ұлттық жәдігерлігімізді, мәдени мұраларымызды сақтап қалып, оны бұдан былай өркендете аламыз ба, яки бұл аймақтың негізгі иелері болған қарақалпақтарға қосылып, ассимиляцияланып кетпейміз бе, деген мәселелер еді, яғни бұл дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ этнотобына өздігін сақлап қалу күн тәртібіндегі ең басты мәселе болды.

Мұның жақсылыққа жоритын ұнамды жауаптарын бәрінен бұрын сол дәуір қарақалпақ аймағы қазақтарының этнотобының басшылары, яғни айтқанда осы көшті бастап келген, ру билері мен ақсақалдары, батырлары, ең негізгісі-өз дәуірлерінің алдыңғы қатар өкілдері болған, халықтың көрер көзі және сөйлер сөзі есептелетін жыршы, жыраулары мен ақын-жыраулары білетін де еді. Сол үшін де олар үлкен үміт және сеніммен халықты бұл аймаққа бастап келді. Себебі, бұл аймақ-олардың назарында халықты саяси-рухи және табиғи апатшылықтан уақытша сақтап қалатын физио-биологиялық баспана орталығы емес, ал оның өздігі, руханиятын, жәдігерлігін, ұлттық белгісін де аман сақтап қалатын және одан әрі өркендетуге кең мүмкіндігі бар, қолайлы, ұлттық-мәдени орта еді.

Олардың ойынша, бұл үшін толық тарихи негіздер болды.

Біздіңше, бұл пікірлерде объектив шындық бар. Шындығында да, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында Қарақалпақ аймағында қазақ этнотобының халық сипатында ұлттығын, өздігін сақтап қалуына және өркендетуіне мүмкін болған қолайлы әлеуметтік-экономикалық, мәдени, моральдық-психологиялық, рухани объектив жағдайлар және ұлтаралық геосаяси, геогенетикалық ұлттық этноорталық бар және қалыптасқан еді. Бұл объектив жағдайлар төмендегі факторларда көрінеді:

- 1) Қарақалпақтар аймағының ежелгі Хорезм цивилизацияның бір бөлігі болғандығы;
- 2) Бұл аймақта жасаушы түркі халықтар (қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен) этнотобының тарихи-генетикалық жақындығында, тілі, діні, салт-дәстүрі, мәдениетінің ұқсастық белгілері;
- 3) Ең негізгісі-олардың туыстық, достық қатынастарында.

Бұл факторлар шындығында да, қарақалпақ аймағында қоныстанған қазақ этнотобын, өздігін сақтап қалуға көмектесумен бірге оны байытуға және дамытуға да үлкен ықпалын тигізді. Осы дәуірлердегі қарақалпақ аймағы қазақ әдебиетіндегі дәстүр және

жаңашылық мәселесін зерттеуші ғалым, профессор Қ.Жұмажановтың айтқанындай, бұл аймақта іргелес отырған осы туыс халықтардың достығы, бауырмалдығы қазақ этнотобының басына тар жол, тайғақ кешу кез болған қиян-кескі, аласапыран заманда бұл қыйыншылықтарды жеңуге көмектескен, қыз алысып, қыз берісіп, төсекте басы, төскейде малы қосылып, бір ниетте, бір мақсатта өсіп, үрім-бұтағын тең тәрбиелеген.

Мұндай туыскандық байланыс ізі фольклорлық және әдеби мұра шығарушыларына де өз ықпалын тигізген. Сондықтан бірінің жырын екіншісі той-думандарда, мерекелерде жатсынбай орындаған.

Екіншіден, мұндай байланыстар олардың саз және сөз шебері сипатындағы даралық шығармашылығының дамуына да жаңа бағыт-бағдарлар берін отырған [2,17].

Жалпы, жоғарыдағы тарихи-генетикалық факторларды қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұраларының сақталуына, өз алдына дамуына үлкен мүмкіндік жаратып берген факторлар деп бағаласа болады.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ фольклоры мен әдебиеті, анығырағы осы аймақтағы жырау-ақындар мұрасы бірінші кезекте ұлттық мәдениеттегі мұрагерлік дәстүрінің жемісі сипатында келіп шықты. Мұның себебі – бұл мұра (қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы) тұтас бір ұлттық қазақ фольклоры мен әдебиетінің ажырамас бір бөлігі және ерекше бір түрі болғандықтан, ХІХ және ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы бір тұтас қазақ фольклоры мен әдебиеті өзіне дейінгі бұл әдебиет түрлерінен қандай ақын-жыраулар шығармашылығын мұра етіп қабыл алған болса, мұндай мұрагерлік дәстүрі осы дәуірдегі қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры мен әдебиетінде де өз көркем көрінісін тапты. Сол үшін де ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы жырау, ақындар шығармашылығы қандай болды деген сұраққа жауап іздеуден алдын «олар сусындаған, рухани-эстетикалық азық алған бұл мұралар қандай еді» деген сұраққа жауап беріп кеткен мақсатқа сай болады.

Мақаламыздың көлемі және мақсаты бұл мұралардың әр біріне анық және кең түрде тоқтап кетуді және талдауды көтермейтін болғандықтан, біз олардың жалпылық келбетін келтіріп кетумен шектелеміз.

Осы көзқарастан бұл мәселеге көз жіберсек, қарақалпақ аймағындағы қазақ ақын-жыраулар мұрасы өзінің жанрлық, формалық қасиеттері, суреттеу тәсілдері мен басқа да көркем-эстетикалық сипаттары, жыршылық, жыраулық және ақындық, жалпы саз және сөз өнері дәстүрлері бойынша өзіне дейінгі бір тұтас ұлттық қазақ фольклоры және әдебиетінен түбегейлі айырылмайтын еді.

Сол үшін де біз «Қарақалпақ аймағындағы қазақ жырау және ақындары мұрасы түрлері» дегенде бірінші кезекте бір тұтас ұлттық қазақ фольклорының түрлерін көз алдымызға келтіреміз. Атап айтсақ, бір тұтас ұлттық қазақ фольклорындағы лирикалық жанрларға кіретін тұрмыс-салт жырлары ма (төрт түлік туралы өлеңдер, наурыз өлеңдері, қыз бен жігіт айтысы, жарапазан, бәдік, той бастар, жар-жар, беташар, ойын-сауық ән өлеңдері, жаңылтпаш, өтірік өлеңдері, қоштасу, жоктау өлеңдері және т.б.), эпикалық жанрдағы ертегі және халықтың ауызша проза түрлері болған аңыздар, шешендік сөздер, мифтер ме, ірі эпостық шығармалар «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырлары мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты ғашық жырлары ма – бәрі, бәрі қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жырауларының пір тұтқан ұлттық-рухани мәдени мұралары еді. Сондықтан да қарақалпақ аймағы ақын-жыраулары, бұл ұлттық-рухи эстетикалық дүниенің заңды мұрагерлері болып есептеліп қоймастан, оның жанды орындаушылары, таратушылары және ұқықи қайта шығарушылары да болды. Олар бұл бай мұраны орындау, тарату және қайта шығару арқылы өздерінің дара шығармашылық өнерлеріне де үлкен негіз салды.

Әдебиеттер:

1. Бердибаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы. 1989.
2. Жұмажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 2006.
3. Қарақалпақстан ХІХ әсирдің екінші ярымынан ХХІ әсирге шекем. – Нөкіс, 2003.

Ахмедова В. А.,

Низомий номидаги ТДПУ катта ўқитувчиси

ОБРАЗЛИ ТАЛҚИНДА ДРАМАТУРГ МАҲОРАТИ

Адабиётда ўз сўзини айтиш, ижтимоий ҳаёт кун тартибига қўйган вазифаларни ўзида ҳал қилишга интилиш, шу орқали ўзлигини топиш ва замондошлар билан алоқа, ўзаро таъсирга киришиш ижоднинг зарурий шартидир. Дарвоқе, адабиётда ўзидан олдин эришган ғоявий-бадийий тажрибани ўзлаштириб олмасдан туриб, ўзаро таъсир ҳам қутилган ҳаётий натижа ҳам бўлмайди. Шу боис бадийий ижодга хос анъана ижодий индивидуалликнинг шаклланиши ва камол топишида ўзига хос маҳорат мактабидир. У ранг-баранг усуллар, тасвирий воситалар йиғиндисигина эмас, балки даврнинг ижтимоий талабларига жавоб бериш йўлида адабиёт эришган улкан тажрибалар хазинасидир. Миллий истиқлол даври ёзувчиларга ижод эркини инъом этгани боисми ёки истиқлол таъсири натижасида мудраб ётган онг уйғонаётган ва бу уйғониш таъсирида шаклланаётган тафаккур жамиятнинг тарихий янгиланаётган ва тараққиёт инъикоси сифатида бадийий эстетик компонент вазифасини бажарар экан, драматургиямизда бир қатор драмаларнинг юзага келишини табиий ҳол деб қаршиламоқ керак.

Миллий истиқлол шарофати билан ўзбек драматурглари бугунги кунда жаҳон драматургияси билан мулоқотга киришмоқдалар. Жаҳон драматургиясида қўлга киритилган ютуқлар ва бой берилган имкониятларни ўрганиш, англаш, таҳлил қилиш ва кашф этиш драма табиатининг ўзига хос бадийий хусусиятларини, жанрнинг тараққиёт тамойилларини аниқлашга имкон беради. Бу даврда яратилган драмаларда, табиийки, биринчи навбатда шу давр кечган замон, воқелик, шу воқелик ичра кечмиш тақдир – инсон муаммолари талқин этилади.

Янгиланаётган жамиятда миллий истиқлол таъсирида Инсон онгида, рухиятида кечаётган покланиш жараёни драмада ўз инъикосини топар экан, табиийки, инсон ҳаёти ўзига хос мураккабликлари, зиддиятлари билан биргаликда талқин этилди. Бадийий ижоднинг бошқа турлари қатори драматургия ҳам кишиликнинг маънавий эҳтиёжи натижасида майдонга келади ва унга эстетик завқ-шавқ бағишлайди. У бу вазифини маълум дунёқрашни бадийий ифодалаш ва образлар ёрдамида эмоционал таъсир кўрсатиш орқали адо этади. Шунинг учун ҳам драма ва унинг қахрамонлари ўз даври учун муҳим бўлган. Жамият ҳаётида пишиб етилаётган тенденцияларни кўтариб чиқмоғи керак. Бунинг учун драматург жамиятнинг илғор кишиси, унинг “кўзи”, “қулоғи” бўлиб сергакланиб турмоғи лозим.

Дунёқарашда юз берган ўзгариш ва янгича ҳаёт ҳодисаларини қабул қилиш билан уларни бадийий ифодалаш ҳаммага ҳам бирдек тез муяссар бўлавермайди. Бу ёзувчининг тайёргарлигига, савиясига, маҳоратига, шахсий-интеллектуал томонларига боғлиқдир. Демак, бадийий ижоднинг икки муҳим томони – ҳаётни бадийий тушуниш ва уни акс эттириш принциплари ҳамма вақт ўзаро мос ва бир-бирини тасдиқлаш ҳрактерида бўлавермайди. Зотан, ҳаётни англашга конкрет асарда ўз бадийий шакли билан намоён бўлса, янгича дунёқарашнинг кириши, унинг санъаткор томонидан қабул қилиниши ўз-ўзидан бадийийлашган ҳолда асарда кўрсатиш керак бўлади.

Ёзувчи ҳаётни бадийий образларда, бу орқали инсоний характерларда акс эттирар экан, ҳар бир бадийий асардаги фикрни ифодалаш шакли, ёритиш формаси манбаи характерга, унинг алоқаси, роли, ўрни ва тақдири мазмунига, хуллас яратилиш хусусиятларига бориб тақалади. Ҳар бир асар бадийийлик билан суғорилган бўлиши лозим. Бадийийлик – ижодий руҳий фаолияти маҳсули ўлароқ дунёга келган асарнинг санъатта мансублигини белгилувчи

хусусиятлар мажмуи. Образлилик санъатнинг ўзак хусусияти бўлиб, у йўқ жойда бадийлик ҳам мавжуд эмас. Бадийлик тарихий категория саналади, унинг талаб ва мезонлари ҳар бир даврнинг маънавий-эстетик эҳтиёжлари, бадий диди билан боғлиқ ҳолда ўзгариб туради. Истиқлол даврида яратилган драмаларда ҳам бадийлик ўзига хос шаклда намоён бўлади.

Драманинг тасвир предмети – ҳаракат, у объектнинг пластик образини яратади, драмада – субъект – ижодкор шахси ҳам объектка сингдириб юборилади. Агар булар драманинг турга хос белгиловчи хусусияти бўлса, драматик асарнинг қурилиши, поэтик ўзига хослигини белгиловчи энг муҳим хусусият унинг сахна учун яратилишидир. Яъни сахнага мўлжаллаб ёзилган асар ижронини ҳам кўзда тутиши зарур бўлади. Шунга кўра драмадаги ҳаракат – сюжет воқеалари макон ва замонда чекланган бўлади. Ижро вақтига сиғиш учун асарнинг кескин конфликт асосида шиддат билан ривожланувчи сюжетга қурилиши тақозо этилади. Драматург асарини яратиш жараёнидаёқ унинг сюжет воқеалари ижро вақтига сиғиши масаласида қайғуриши даркор. Шунга кўра, драматик асарда сюжет воқеаларнинг кескин конфликтлар асосида шиддат билан ривожланиши заруратга айланади. Бундан ташқари, драматик асардаги сюжет воқеалари юз берадиган макон ҳам чекланган, яъни воқеалар сахнада шартли қайта яратиш мумкин бўлган маконда келади. Масалан, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи асосида сахналаштирилган пьесада воқеаларни сахнага ва вақтга сиғиштириш мақсадида, кўп ўринлар қисқартирилган ва роман олти пардадан иборат сахна асарига айланттирилган. Бунинг устига драмада, ҳаракат маконий ўзгаришлар жиҳатидан ҳам чекланган, яъни драматик асар воқеалари кўпи билан тўрт-беш жойдагина кечиши мумкин. “Бир қошона сирлари” драмасида воқеалар Сарванинг қошонасида, “Бири кам дунё” асарида Улуғ аянинг уйида, “Бозор” драмасида Қосимовнинг дала ҳовлисида, “Адибнинг умри” драмасида воқеалар икки жойда: Ойбекнинг боғи ва Ички ишлар вазирлигининг қабулхонасида кечади. Драма жанр сифатида кечаётган воқелик билан узвий боғлиқликда ривожланар экан, драматург жанр талабидан келиб чиқиб, анъанавий услубларни ислоҳ қилади, шу аснода тарихни мудом ҳаракатга келтирувчи одам ва олам мулоқатидаги ўзгаришларга жавоб бера оладиган талкин услуби юзага келади.

Драмани образли талкин этиш драматургдан катта маҳорат талаб этади. Унда асарда жонлантирмоқчи бўлган ҳаёт материалининг барча унсурларини сахнада қайта яратиш имконияти мавжуд эмас. Шунга кўра драматик асар аввалбошданок “шартлилик” касб этади. Яъни муаллиф мавжуд ижро имкониятларидан фойдаланиб, айрим ишоралар, ремаркалар, репликалар, киновийлик, рамзийлик, туш каби воситалардан фойдаланиб, томошабин (китобхон) тасавурида кўп нарсаларни уйғотиши, бевосита сахнада жонлантириши мумкин. Масалан, муаллиф ремаркаларида “узокдаги тўйдан мусика янграйди” (“Бозор” драмаси), “машина овози яқин келиб тўхтайди. Кабинанинг эшиги очилиб-ёпилгани эшитилади” (“Адибнинг умри” драмаси), “дарвоза тарақлаб очилиб, ҳовлига шовқин-сурон солиб...”, “ҳовлида гуп-гуп-гуп товуш, алланарсанинг гурсиллаб қулагани эшитилади. Дераза ойналари зириллайди” (“Бири кам дунё” драмасида) қабилдаги ишоралар берилади, уларнинг ёрдамида сахнада жонланган нарсани шартли жонлантириш мумкин бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, истиснодди ижодкорлар фақат ёзувчи бўлиш учунгина асар ёзишмайди. Ёзишдан мақсад аввало жамият маънавиятига, тафаккури, маданияти, маърифати ва бадийиятини ривожлантириш бурчидир. Бунинг учун аввало, туғма истиснод, ўз халқига хизмат қилиш даъвати, ўз иши, эли, юртига баланд эътиқоди ва ижодига маъсулият ҳисси бўлмоғи даркор.

Адабиётлар:

1. Абдусаматов Х. Драма назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 2000.
2. Йўлдашев Қ. Ёниқ сўз. Янги аср авлоди, 2007.
3. Норматов У. Нафосат гурунглари. – Т.: 2009.
4. Каримов Х. Истиқлол даври адабиёти. – Т.: Зарқалам, 2007.

ЯХШИЛАРНИНГ ШАРОФАТИ

Носир Фозилов нафақат ўзбек ва қозоқ адабиёти ривожда балки икки миллат ҳамдўстлигида ҳам ўзига хос ўрни ва овозига эга адиб. У мана салкам етмиш йилдирки, ўзбек ва қозоқ миллатининг адабий алоқаларини мустаҳкамлашда жонбозлик кўрсатмоқда.

Биз Носир Фозиловни болалар адабиётининг, мохир таржимони ҳамда публицист сифатида яхши биламиз. Адибнинг “Топдиму йўқотмадим” номли китобида ўзбек ва қозоқ халқининг атоқли шоир ва ёзувчилари, замондош ижодкорлар ҳақидаги хотиралари жамланган. Воқеий ҳикоялар ва ажойиб хотиралар китобнинг беазаги бўлса, яхшигина бадий мушоҳада, ижодкорона тафтиш унинг мағзидир. Носир Фозилов ўқувчи қалбини ром этадиган бир-бирдан қизик ҳикоялар қатида Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Зулфия, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Саида Зуннунова, Пулат Мўмин, Шуқур Саъдулла, Ўткир Ҳошимов сингари севимли адибларимизни ҳаётий воқеалар силсиласида эслайди. Китобда уларнинг ижод аҳли, дўсту ёр, шогирдларга муносабати ва мана шу муносабатлар, давра суҳбатлари кашф этган ёш ижодкорларнинг униб ўсишидаги саъй-ҳаракатларига оид кўплаб ҳаётий воқеаларга ҳамроҳ бўламан.

Носир Фозилов ношир сифатида ўз даврида йўл қўйган хатоликларини, мафкуравий нуқтаи назар билан таҳрир қилинган асарлар қисмати ҳақидаги қимматли хотиралари билан ўртоқлашади. Саъдулла Сиёевнинг “Ой бориб, омон келинг” ҳикояси каби бадий ночор асарлар яратилишида ўзи каби турғунлик йилларининг ношир ва муҳаррирларини айбдор деб билади: “...бунақа чорасизлик билан қилинган таҳрирлар, тузатишлар Саъдулланинг ҳикоялари билан ҳажвларида талайгина. Лекин барибир, унинг ёғубор қулгиси, тигли ҳажви бу иллатларни босиб кетади... тили равоннинг имконияти ҳам равон бўлади... бу серкира адиб ҳикоя ва ҳажвиялардан тортиб киносценарийгача ёзди: Мен фақат унинг устозларимиздан мерос қолиб кетган “Навоий”, “Синчалак”, замондош акаларимиз ҳада этган “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар” каби йирик эпик асарларга қўл урмаётганига ачинаман, холос. Ваҳоланки, Саъдуллада бундай имконият бор... биз ундан йирик асарлар талаб қилаётганимиз орзуйимиздир. Ҳай, бу орзуларимиз ҳам ижобат бўлиб қолар иншооллоҳ. Саъдулланинг қалами эса кундан кунга ўткирлашиб, сайқал топиб келяпти” [3,239].

Кўряпмизки, Носир Фозилов ижодкорга самимий ва жонқуярлик билан муносабат билдиради. “Топдиму йўқотмадим” китобида келтирилган воқеий ҳикоялар асносида ҳар даврнинг адабий мухити ва ёшлари ҳаётига, ижодкорлар шахси ва асарларга ўзгача меҳр билан баҳо беради.

Адиб барчани севди, дўстликни, садоқатни қадрлаб яшади. Китобда ўзбек адиблари билан бир қаторда Эрсин Қўйбоқар ўғли, Абен Сотиболдиев, Кўбей Сейдахон ўғли каби кўплаб қозоқ адиблари билан боғлиқ қизиқарли лавҳалар берилган.

Носир Фозиловни Қозоғистон ёзувчилар уюшмаси аъзолари билан яқиндан таништирган, ҳамда 1960 йилда биринчи марта Ўзбекистонда Қозоғистон адабиёти ва санъати ўнқунлигини ўтказишда яқиндан ёрдам берган Абен Сотиболдиев адиб ҳаётида кейинчалик ҳам муҳим ўрин тутди. Абен Сотиболдиев икки халқ дўстлигини ифодалаган “Оқим” қиссасини адибдан қўлёзма ҳолатида олиб қозоқ тилига таржима қилди ва “Жўрек эври” номи билан Қозоғистонда чоп этди. Орадан ярим йил ўтиб асар ўзимизда чоп этилди. У “Қозоқ адабиёти” газетасида чоп этилган “Бизнинг Носир” номли мақоласи билан қозоқларга илк бор Носир Фозилов номини танитди. Абен Сотиболдиев ва Муҳаммадjon Қоратоевлар таклифи билан қозоқ энциклопедиясининг ўн биринчи томида Носир Фозилов ҳақида каттагина материал босилди.

Носир Фозилов икки халқ ёзувчиларини, шоирларини дўстлаштиришда оға-ини тутинган қардошларнинг маслаҳатлари, хизматлари бекиёс деб билади. Ғабит оға, Собит оға, Ғабиден

оғалар асарларини таржима қилиш орқали эса козоқ халқи ҳаёти ва турмуш тарзи, ўй-кечинмалари билан Ўзбек китобхонларини таништирди, ўз ўрнида ўзбек-козоқ адабий алоқаларининг мустаҳкамланишига катта ҳисса қўшди.

“Яхшининг шарофати деб мана шуни айтсалар керак-да! Шундай қилиб, мен козоқ адабиётининг Ўзбекистондаги фаол тарғиботчисига айландим қолдим. Абен оғам шууриму рухимга сингдирган бу фазилатга шу пайтгача содиқ қолишим-Абен оғамга бўлган хурматим, унинг покиза руҳи қаршисидаги бурчим туфайли бўлса ажабмас, деб ўйлайман”, - дейди Носир Фозилов ўз хотираларида [3, 244].

Халқимизда яхши билан юрсанг етарсан муродга деган пурмаъно нақл бор. Зеро “бировнинг муваффақиятида албатта бошқа бир кишининг холис хизмати жуда-жуда асқотади” [3, 241].

Етмиш йилдан ортиқ ўз эътиқоди, ҳаётий шиорига содиқ ва собит ҳолда хизмат қилаётган Носир Фозилов икки миллат китобхонлари қалбидан чуқур жой олган. Адибнинг ҳаёт йўли устоз-шоғирдлар ва дўстларга садоқат рамзига айланган десак янглишмаймиз.

Адабиётлар:

1. Суюмов. А. Жумабоев М. Болалар адабиёти. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
2. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. – Т.: Фан 2004.
3. Фозилов Н. Топдиму йўқотмадим. – Т.: Шарқ, 2010.

Омонова М.,

Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси

ЛУТФИЙ ШЕЪРЛАРИДА БАДИИЙ САНЪАТЛАР

XIV-XV асрлар Марказий Осиёда туркий халқлар маданияти, санъати ва адабиёти тарихий тараққиётининг сермахсул бир даври ҳисобланади. Бу даврда илм-фан ва бадий адабиётда жуда катта муваффақиятларга эришилди, улкан шоирлар етишиб чиқдилар ва улар жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшдилар. XIV аср ва XV асрнинг биринчи ярмида етишган Атоий, Саккокий ва Лутфий сингари шоирлар бадий сўз адабиётнинг тараққиётида муҳим ўрин тутдилар.

Навий “малик ул-калом” – “сўз подшоҳи” деб баҳолаган Мавлоно Лутфийни Шарқ адабиётининг Саъдий, Ҳофиз каби улкан намояндалари қаторига қўяди. Ўзининг “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” каби бир қанча асарларида қайта-қайта хурмат билан тилга олади.

Лутфий истеъдодли шоир сифатида қимматли лирик асарлар яратди. Туркий ва форсий тилдаги асарлари билан катта шухрат қозонди. Лутфий лирикаси ўз ҳаётийлиги, бадий юксаклиги ва тил бойлиги билан ажралиб туради. Лутфийнинг бизгача газал, рубоий, қитъа, туюқ, фардлардан иборат “Девон”и етиб келган. Навий “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида Лутфийнинг дунёқарashi ва шунга мувофиқ гоё ва образлар дунёси ҳақида фикр юритар экан, уни “зоҳир аҳли шуароси” деб атайди. Лутфий шеърини туркий тил имкониятларини, унинг беназирлигини, айни пайтда ижодкорнинг санъаткорлиги ҳамда тафаккур оламини ёрқин намоен этган шоирдир. Шоир шеърларида, аввало, шоир инсон ва табиатни муқаддас мавжудот сифатида талкин қилади. Унинг шеърларида ҳаёт ва инсон гўзаллигини мадҳ этиш муҳим ўрин тутди. Масалан:

*Бурқабни кўтар, тенгри учун, эл сени кўрсун,
Бу ҳусну малоҳат яна қайси кун учундур?*[3, 41]

Байтда инсонларга одатда хос бўлган, ўзаро муносабатларда ишлатувчи ботиний ва зоҳирий олам кифаси ифода топган. Демак, инсон ҳали комилликдан йироқда.

*Келдим эшикка, орзум юзингдурур кўргуз чиқиб,
Келгинки, Лутфий ҳожати учмоқ эмас, дийдо рэрур* [3, 46].

Англашиладики, шоирнинг ҳожати – дийдор, яъни комил инсонни кўриш. Бошқача айтганда, инсонни барча ҳаракатлари жаннат илинжида эмас, комиллик илинжида бўлмоғи керак. Инсон ўзида жаннатга ҳожатмандликни эмас, дийдори комилликка ҳожатмандликни ҳис этиши керак.

Лутфий ўз ғазалларида турлича қараш, кайфият, рухий ҳолатларни намоён этишда бетакрор нафис образлар кашф этади. Ҳаётий деталлар воситасида, ташбих, ийҳом, тазод, тажнис, ташҳис, таҷоҳули орифона, лафъ ва нашр, радиф каби бадийий унсурлар воситасида поэтик образлар яратиб, туркий шеърятни бойитди.

Лутфий шеърятда рубоий, китъа, туюқлар ҳам алоҳида ўрин тутади.

Гарчиқурутмас кўзумнинг ёшини,

Ҳақузунқилсунулойнинг ёшини,

Йиғлама кўп, бувужуднинг шиқўти,

Не қуругин кўйгуси не ёшини [3, 109].

Лутфийнинг барча жанрлардаги шеърлари учун муҳим бир хусусият – халқ мақол ва ибораларини мисраларга маҳорат билан сингдиришда ҳам кўринадди. Бу каби бетакрор хусусиятлар, соддалик ва раволик ҳар бир давр кишиси учун тушунарли эканлиги шоир шеърятини халқчиллигини таъминлаб келмоқда. Лутфий халқ мақол ва таъбирларидан жуда кенг фойдаланган. Хусусан, халқ мақоллари ва таъбирлари шоир шеърларини ҳам мазмунан бойитган, ҳам туркий тилнинг бадийий имкониятларини намоён этолган. Шоир халқ мақоллари ва таъбирларини шеърларида айнан ёки қисман ўзгартирилган ҳолда ишлатган, мақол ва халқ таъбирлари асосида бадийий усуллар ёрдамида турли образлар яратолган. Масалан:

Дедимки: “Рақибимни қошингдин кўтар!” Айтур:

Бир гул қаниким олида юз хор топилмас [3, 54].

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу,

Масалдурким: “Чароғ туби қоронгу”.

Тутармен кўзки, қурсам оразингни,

Ки дерлар: “Оққан ориққа оқар су”.

Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,

“Кишининг кўзидур, оре, тарозу”.

Кўзинг қонимдин иймонмас, ажабтур,

Ки “Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду”.

Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,

Ки айтурлар: “Тилогани тилогу” [3, 95].

Беш байтдан иборат “Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу...” ғазали ирсоли масал санъатининг энг гўзал намунаси.

Лутфий шеърларида қўлланилган *жырау* (*бахши*), *қурылтай* (*мажлис*, *йигилиш*), *жарлық* (*фармойиш*, *буйруқ*) каби умумтуркий сўз ва иборалар, халқона оҳанг уларнинг кўпгина туркий халқлар шеърятини билан туташадиган нуқталарини намоёйиш қилади.

Адабиётлар:

1. Лутфий. Девон. – Т., 2012.
2. Лутфий. Танланган асарлар (2-нашри). – Т.: Бадийий адабиёт нашриёти, 1960.
3. Лутфий. Сенсан севарим. Ўзбек адабиёти бўстони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1960.
4. Навоий асарлари луғати. – Тошкент, 1972.

РОСТЛИК – ИНСОННИ ШАРАФЛОВЧИ АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТ

Истиклол шарофати билан илм-фанимиз эркин нафас ола бошлади. Тафаккуримиз янгича қарашлар билан бойиди. Ўтмишдаги алломаларимизнинг ҳаёти, илмий-адабий мероси ҳолис ва чуқур ўрганилмоқда. Мустақиллик йиллари навоййшунослик ҳам кўзга кўринарли ютуқларга эришди.

Биз шоир деганда, аввало Алишер Навойидек беназир зотларни ўз халқи учун нафақат ноёб истеъдоди, аини пайтда бутун ҳаётини бағишлаган буюк ва мўътабар инсонларни тасаввур этамиз.

Бир сўз билан айтганда, халқимиз адабиётни муқаддас ва улуг бир даргоҳ деб билади. Ана шундай баҳонинг ўзи эл-юртимиз ҳаётида бу соҳа намояндаларига, уларнинг ҳаққоний сўзи, чуқур маъноли асарларига ишонч, ҳурмат-эътибор ва эҳтиром азалдан юксак даражага кўтарилганини яққол кўрсатиб турибди [1, 6-7].

Дунёнинг у чеккасидан кириб, бу чеккасидан чиқинг, Навойидек кўнгили холислиги, фикр ва тушунча тозаллиги, Ҳақ ва ҳақиқатга садоқатни ҳеч бир жойдан тополмайсиз. Шахси адабиёт, фалсафа, сиёсат, ҳаттоки дин ва тасаввуфга нисбатан ҳам олий бир теранликни тамсил этади. Навойй шахсиятидаги Дард, Изтироб, Ҳаракат, Махзулиқдан кўз юмилса, Навойини танимай қоласиз.

Ҳазрат Навойй ўз умри давомида тарихий ўтмишга, ижодкор салафларига, пир-у устозларига, ота-оналарга, барча қарияларга баланд ҳурмат сақлаб, уларни эъзозлашга қадрини баланд тутишга даъват этган. Асарларида бу хайрли мавзунини ажойиб донолик билан ифодалаб қолдирган. Ақли расо, диёнатди инсон яхшилиқни ўзининг ҳаёти шиори қилиб олиши, шундай эътиқод билан яшаш лозимлигини уқтиради.

Қила олгунча ул бўлсин ширининг,

Ки яхши от қолғай ёдгоринг...

Бу гулшан аро йўқтур бақо гулига сабот,

Ажаб саодат эрур яхшилик била чикса от,

деб ўғит беради.

Барча буюк ижодкорларда бўлгани каби Алишер Навойй асарларида ҳам ҳаёт бутун мураккаблиги билан қаламга олинди, таъриф ва танқид, нафрат ва муҳаббат, шуқух ва тушқунлик, руҳий парвоз ва махзулиқ туйғулари бир-бирини алмаштириб келади. Аммо шоир ушбу зиддиятларни қиёслаб тасвирлар экан, ҳамма вақт эзгу ғоялар тантанасини кўзлаб фикр юртади ва комил инсон ахлоқини намуна қилиб кўрсатиб, жамият воқеалари, одамларнинг аъмолу ишларига шк мавқедан туриб баҳо беради. Шунга биноан, Навойй жамики сохтакорлик, ёлғон ва ясама муомала-муносабатлар, зулму ситам, қаллоблиғу тилёғламалиқни кучли бир нафрат билан қоралайди. Ва бунга муқобил равишда самимият, ростлик, сидқу сафо, адлу инсофни улуглаб мадҳ этади.

Навойй ростликни “вужуд уйи”, яъни борлиқни мувозанат ва мутаносибликда тутиб турувчи устун, инсоният жамиятини ичдан ёритувчи мунаввар шамъ деб таърифлайди. Зеро, Аллоҳнинг бир исми Ҳақ, яъни ростликдир. Бутун олам ана шу Ҳақ ҳикматининг қонунияти асосида қурилган, адолат ҳам аслида ростликнинг тантанаси бўлмоғи керак. Одил одам шунинг учун одилки, у ўрғада туриб ростни ёлғондан, ҳақни ноҳақдан ажратади, ҳақиқатни барқарор этади. Ростлик – инсонни шарафловчи ахлоқий фазилат, имон-эътиқод асоси. Ростгўй одам жасур, маънавий соғлом, осойишта ва хотиржам бўлади. Навойй бу хислатни одамнинг ички олами, тарбиясига боғлаб тушунтиради. Чунки асл моҳияти, нияти тўғри бўлган одам ҳар ерда, ҳар қандай шароитда тўғрилик тарафида туриб, уни ҳимоя қилади. “Ростдур улқим назари тўғридир”. Яъни, дунёга, одамларга, ҳаётга тўғри назар билан қарайдиган, муносабати-муомаласи ҳам тўғри одамни рост йўлдан юрадиган одам дейиш мумкин.

Ростлик, тўғрилиқ хусусида ўзбек халқининг сеvimли фарзандларидан бири Тоҳир Малик ҳам ўзининг “Хусну хулқ” китобида пурмаъно фикрларни келтириб ўтган.

Тилимиздаги “ростлик” ва “тўғрилиқ” сўзлари айри-айри маъноларни англатмайди. Бу сўзларнинг зидди – “эгрилик” ва “ёлгон”дир. “Амин” сўзи росттўғрилиги учун ишончли кишига айланган фазилат эгаларига нисбатан айтилади. Расулulloҳнинг (с.а.в) ҳали пайгамбар бўлмасларидан олдин ҳам шу ном билан иззатланганлари бизга маълум. Аллоҳ таоло марҳамат қилади: “Эй Одам фарзанди! Ғазабли ва хурсанд ҳолларингда ҳам тўғри сўзлашинг мартаба ва даражангни менинг наздимда юқори қилади”. Набий муҳтарам (с.а.в) дедилар: “Рост гапиринглар, чунки росттўғрилиқ яхшиликларга бошлайди ва бу яхшиликлар эса жаннатга йўллайди. Киши рост гапирверса, у Аллоҳ таоло ҳузурда “жуда росттўғри”, деб ёзилиб қолади”. Яна дедилар: “Банданинг иймони мукамал бўлмайди, токи унинг қалби тўғри бўлмагунча. Қалби тўғри бўлмайди, токи унинг тили тўғри бўлмагунча”.

Ҳазрат Навоий ўғитларидан бирида шундай дейди: “Агар сўз гўзаллик зийнати билан безалмаган бўлса – унга чинлик беағи старлидир. Ёлгончининг гаплари қанчалик чиройли бўлса – шунчалик қабихдир. Чин сўз қанчалик бетакаллуф бўлмасин, сўзловчи учун таассуф йўқдир. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёнсиз, садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз”.

Сўзда Навоий не десанг, чин дегил,

Рост наво нағмага таҳсин дегил.

Ростдур улким, назари тўғридур,

Ким илиги эгридур – ўғри эрур [3, 105-107].

Хулоса ўрнида шунга айтиш мумкинки, тўғри йўлда бўлган кишини, росттўғрилиқ йўлидан борганларни Аллоҳ таоло ҳеч қачон хор қилмайди. Тўғрилиқ, ростлик жаннатдаги бир дарахтга ўхшатилади. Кимда-ким ер юзига ёйилган бу ростлик, тўғрилиқ дарахти шохларидан бирини маҳкам тутса, шох уни тўғри жаннатга элтади. Шу сабаб етишиб келаётган, тарбияланаётган ёш-авлод онгига тўғрилиқ, ростлик, ҳалоллик тушунчаларини сингдириш, илм йўлидан бориш, маънавиятга, маърифатга етуш шахс бўлишлари учун берилаётган барча имкониятларни амалий қўллаб кўриш биз ўқитувчиларнинг асосий бурчимизга айланмоғи зарур.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Навоий буюк шоир ва мутафаккир. Илмий тўплам. – Т., 2011.
3. Малик Т. Хусну хулқ. 9-жилд. Одамийлик мулки-3. – Т.: Шарқ, 2010.

Бурхонова Ф.,

Низомий номидаги ТДПУ ўқитувчиси

МОДЕРН ҲИКОЯЛАРДА ШАКЛ ВА УСЛУБ

Модерн ҳикоялар бошқа ижодий йўналишдаги асарлардан фақат бадиий-эстетик мақсадига кўра ёндашуви ва бошқа хусусиятларга қараб эмас, балки шакл ва мазмунга, ижодкорнинг ифода усули ва услубий ўзига хослигига кўра ҳам фарқ қилади. Ундаги ифода усули воқеликни, қаҳрамон руҳиятини, тасвир этишдаги ноанъанавий, ўзига хос ва қутилмаган жиҳатлари билан ажралиб туради.

Шунга кўра айтиш жоизки, модерн ҳикояларидаги услубий изланишлар ҳақида гап кетганда, фақат таҳлиллар жараёнидагина ўзига хосликни англаш мумкин бўлади. Агар шу нуқтаи назардан, ўзбек модерн ҳикоянависларининг асарларига эътибор қаратсак, уларда ҳам жаҳон модерн ҳикоячилигига хос бўлган хусусиятларини кузатиш мумкин. Аввало, шунга таъкидлаш керакки, модерн асарларда ёвузлик ва эзгулик ўртасида азалий кураш ва худди реалистик асарлардагидек эзгуликнинг тантанаси тасвири нисбий характерга эга. Бу типдаги асарларда воқелик бир қарашда негатив томонлари билан тасвирланаётгандек

таассурот қолдиради. Лекин, аслида эса асарларда қора буюқларнинг кўпроқ ишлатилиши ёхуд тушқунлик кайфиятини устуворлиги – бу ушбу ғоявий мотив етакчи дегани эмас. Аксинча, эзгулик деган тушунча шунчаки жозибатор ва олийжанобликка йўлришган ҳодиса эмас, балки, худди тенг бўлинган олманинг иккинчи палласи каби ёвузлик деган тушунча билангина яхлит бир фалсафий моҳият касб этишини англалади. Шу нуқтаи назардан қарасак, бадий асарнинг фалсафий негизини ташкил этувчи турли-туман ранглар киймати бир-бирига мутаносибдир ва улар бадий асардан исталган шаклда ўрин олишга ҳақлидир. Уларнинг бадий асардаги даражаси қандай бўлишидан қатъий назар, бадий асарга қўйиладиган талаб битта – инсоннинг моҳиятини очиш, инсон руҳиятини поэтик жиҳатдан кашф қилиш. Бу бадий асар буюқларининг қандайлиги, қандай “изм”да ёзилишидан қатъий назар қўйиладиган асосий талабдир. Шунинг учун реалистик асарларда ҳаётсеварлик (оптимизм) қанчалик етакчилик қилса, модерн асарларда унинг акси бўлган ўлим фалсафасининг тасвирини, ёхуд қора буюқларни, тушқунлик психологиясининг устувор бўлишини ҳам шундай табиий қабул қилмоқ керак.

Назар Эшонқул ҳикояларида ҳаёт, унинг маъноси, яшашдан мақсад нима? қабилидаги фалсафий масалалар кўпроқ шўро даврининг поэтиклашган, рамзийлашган суврати билан боғланган ҳолда тасвир этилади. Унинг “Ажр” номли ҳикояси инсон бу дунёда кечирган кечмиши учун албатта ҳисоб беражак деган ғоявий мотив асосида шакланган. Асардаги “ота” ва “бола” образларини қайсидир маънода рамзий образ деб аташ мумкин. Яъни, ота аждодлар тинсоли, отага қўл қўтариш, худхўшлик қилиш энг катта гуноҳи азимдир. Бунинг учун албатта ажр бўлади. Шунинг учун ҳикояда “У” образи ҳам бор. Отанинг болага таънадашноми шундаки, ўғил “У”ни унутиб, унга шак келтириб, қарши боради ва ҳамма фожеа шундан бошланади. Асарда ўғил қилган гуноҳлари учун танланган замон шўро даврини эслатади. Унда тасвирланган зўравонлик, осиш, ўлдириш воқеалари шўро даврининг қатағонлик сиёсатини ёдга солади. Демак, ёзувчи ажр ҳақидаги илоҳиётга дахлдор тушунча билан ижтимоий муҳитга алоқадор бўлган нукталарни бир-бирига пайвандлаб, уйғунлаштири, шу орқали маълум фалсафий-эстетик хулосалар чиқаради. Асардаги “У”образи ва унинг мавжудлигини таъкидлаш ҳикоянинг асосий мотивларидан бирини ташкил этади. Барча нуқта ботиний ҳолатда унга бориб туташади. Ўғил – яъни авлод, ота-аждод олдида жуда катта гуноҳкор ва гуноҳлари ғоят ранг-баранг. Лекин, улар ичида энг дахшатлиси бу худхўшлиқдир, яъни отани ўлдирмоқ.

Асарда шу гуноҳлар учун бўладиган ажр ҳам шунга яраша. Шу тарика ҳикояда ҳам реалистик, ҳам мажозий-рамзий тарзда яшаш, ҳаёт, миллат, гуноҳ, хоинлик ва бошқа тушунчалар бир бутун ҳодиса сифатида яхлит манзара касб этади. Энг муҳими бу дунёда ҳеч бир нарса исзис кетмайди, барчасига улкан ажр бор деган хулосадир.

Ёзувчининг “Муолажа” ҳикояси ҳам шу типдаги ҳикоялардан ҳисобланади. Унда инсонларнинг мавжуд ҳаётдаги қилишлардан озод бўлиш истаги – исёни ва унинг оқибатида юзага келган руҳий мувозанатнинг бузилиши масаласи асарнинг асосий мотивини ташкил этади. Асарда “Қутқут” касалига йўлиққан уч хил даражадаги касалнинг руҳий ҳолатлари, даволаниш жараёнлари ҳақида фикрлар юритилади. “Қутқут” касали ҳам, унга чалинганлар ва уларнинг руҳий ҳолатлари ҳам маълум даражада рамзийлашган бўлиб, аслида ҳаётдаги инсонларнинг турланувчан қиёфаларининг ўзига хос манзараларидир. Масалан: профессор телба деб таништирган бир касалнинг руҳий ҳолатини қуйидагича изоҳлайди: “Касал мана шу ҳолатда жуда хавфли бўлади, унга эҳтиёт чоралари кўрмай туриб, яқинлашиш маън этилади. У сизга ҳеч иккиланмай ташланиши мумкин, сиз унинг хаёлида кўринган зўравон ёки ўзини ўлдириш учун пусиб келаётган қотил бўлиб туюласиз. Шу топда у ғирт телбага айланади: “мени хўрлашяпти” деган фикр бутун шуурига ўрнашиб қолган, у хаёлидаги зўравонни нима қилиб бўлса ҳам ўлдириш таралдуғига тушган. У хаёлида ўзи учун макон ясаб олган. Биз шартли қилиб, унинг тасаввуридан келиб чиқиб, “озод дунё” деб атай оламиз. “Озод дунё” унга тинчлик бермайди. Ҳар бир нарса унга зўрлик бўлиб кўринади, ҳатто сиз ҳам унга зугум қилиш учун турганга ёки кулганга ўхшайсиз. У ўзича “озод” бўлишининг йўли ва режаларини тузади. Бу режалар нақадар жўн ва болаларча содда

булмасин, у бундан ортиғига қодир эмас, чунки у телба, телбалик эса баъзан болаликка ўхшаб кетади” [1, 348].

Ушбу парчадаги макон ясаб олиш, “озод дунё” тасаввури билан яшаши ва бошқа фикрлар айна реал воқеликдаги баъзи бир одамларнинг эркинлиги интилиги истаги билан ҳамоҳанг туюлади. Улар фақат руҳни тан олиб жисми эсдан чиқарган кишилар тимсолида намоён бўлади. Асарда бундай кишилар жамоа томонидан жинни деб аталади.

Ҳикояда бу тоифали руҳий кечинмаларга йўлиққан кишиларни ёзувчи фрейдизм концепцияси билан боғлиқ ҳолда тасвирлагандек таассурот уйғотади. Чунончи, бу жараён айниқса профессор томонидан уларга берилган таърифларда яққол кўзга ташланади. Профессор таърифига кўра бу тоифадаги одамлар ўзини ғоят ақлли одам деб ҳисоблайдилар. Улар руҳий тутқаноқ пайтида (ижод, илҳомланиш жараёнида) ўзларини бу оламдаги ўлчовларга сиймайдиغان кимсалар сифатида тасаввур этади. Профессор талқинига кўра, биз амал қиладиган бу дунё конун-қоида, одоб-ахлоқ нормалари, улар учун гирт бемани туюлиши ва ўзларининг ҳоҳиш истақларидан келиб чиқиб тасаввур қилишлари, белгилашлари мумкин. Буни “исён” даври деб аташ мумкин дейди – профессор. Шундай ҳолатда оддий одамлар учун ахлоқсизлик бўлиб туюлган баъзи хатти-ҳаракатлар улар учун табиий ҳол деб қабул қилинади ва профессор тавсиясига кўра бундай касалларни фақат “хивчин” билан уриб даволаш мумкин. Таъкидлаш жоизки, “хивчин” билан уриб даволаш анъанаси ҳалқимиз удумларига зид ҳодиса эмас. Қадим-қадимда ҳам жунунсифат одамларни мулло, эшон, дуохонлар дуо ўқиб хивчин билан даволаб хушини жойига келтиришган. Бироқ, бу ўриндаги хивчин албатта, рамзий мазмунга эга, ҳаммаёқдаги қон ва бошқа хидларнинг уфуриб туриши, бу касаллик ва унинг даволаш усуллари рамзий тарзда давр фожеаси билан боғланганлигини ҳам таъкидлаш зарур. “Муолажа” ҳикоясидаги руҳият тасвирларининг фрейдизм билан боғланиши ва узундан-узук тасвирларида биров сунъийлик сезилиб туради. Уларда бадий талқиндан кўра руҳиятнинг З.Фрейд асос солган психоаналитик ёндашувига кўпроқ урғу қаратиш устуворлик қилганга ўхшайди.

Юқоридаги қисқа талқинлардан аён бўлаётирки, ўзбек ёзувчилари ҳам ҳикоячилигимизда янгича усулларда – модерн йўналишда асарлар яратишга ҳаракат қилишмоқда ва муайян натижаларга ҳам эришмоқдалар. Бироқ бу изланишларда баъзан ифодадаги табиийликдан кўра ақл бошқаруви, назарияга мослашишга уруниш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бироқ бу жараён яққол кўриниб турадиган, бадий ночор шаклда эмас, балки имкон даражада бадийлик қобиғида намоён бўлиши билан қувонарлидир.

Адабиёт:

1. Эшонқул Н. Ялпиз ҳиди. –Т.: Шарқ, 2008. – Б. 348.

Исмоилов И.,

Низомий номидаги ТДПУ магистранти

ИДРОК ВА ТАЛҚИН

Адабиёт тарихида бир хил мавзуда битилган асарлар кўп учрайди. Шарқ халқлари бадий тафаккурида асарлар давомида қайта ишланиб машхур бўлган ана шундай мавзулардан бири Искандар афсонасидир. Мазкур афсонанинг дастлаб қайси халқ ижодида, қачон вужудга келгани маълум эмас. Бироқ у барча машхур, қадимий сайёр сюжетлар сингари турли халқлар ёзма ижодида қайта ишланиб, уларининг маънавий бойлиги хазинасига қўшилган. Бундай анъанавий сюжетлар Яқин Шарқ ва Ўрта Осиё халқлари ёзма адабиётида кўп учрайди. Масалан, Лайли ва Мажнун, Баҳромгўр, Юсуф ва Зулайхо, Хусрав ва Ширин, Гул ва Наврўз, Вомиқ ва Узро, Тоҳир ва Зухро, Искандар ҳақидаги афсоналар асарлар давомида ижодкорларни илҳомлантириб келган. Турли даврнинг истеъодлари сайёр сюжетлар асосида асарлар яратиб, бу жараёнда ижодий индивидуалликка интилганлар.

Ўрта Осиё халқлари адабиётида муқим ўрнашиб қолган анъанавий мавзулардан бири – Искандар афсонасидир. Искандар ҳақида битилган асарларнинг форс-тожик, ўзбек, козоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, адабиётларидаги бир қанча вариантларини учратиш мумкин. Бунга тарих, дин, ижтимоий-маданий алоқалар ўз таъсирини ўтказган. Алишер Навоийнинг XV асрда яратилган, “Ҳамса” таркибидаги сўнгги достони “Садди Искандарий” мазкур афсонининг минтақада муқим ва ўзига хос намуна бўлиб қолишида қатта аҳамиятга эга бўлди. Унинг таъсирини козоқ адабиёти вакили Абайнинг “Искандар” достони мисолида кўриш мумкин.

Алишер Навоийнинг достони ҳам, Абайнинг достони ҳам – тарихий асар эмас. Уларда Искандар билан боғлиқ турли воқеалар орқали ижодкор ўз нуқтани назарини, фикрларини ифодалайди. Навоийнинг достони ҳажман қатта ва қаҳрамон бошдан кечирган кўпгина воқеалар таъсири қаламга олинса, Абай достони мухтасар ва унинг марказида Искандар ҳамда кўшинининг чўл ўртасида сувсиз қолиб кетиши, сўнгга Искандарнинг бир шаҳарга бориши воқеаси туради.

“Садди Искандарий” ва “Искандар” дostonлари сюжет қамрови жиҳатидангина эмас, мазмунан ҳам жиддий фарқ қилади. Навоий ўз қаҳрамонини сулуқ мохиятини англаган ва бу йўлда мақсад сари ҳар қандай машаққатни енгиб ўтувчи бадий-рамзий образ сифатида тасвирлаган. Абай эса Искандарни босқинчи ва қонхўр, инсонлар бошига қулфат келтирувчи ҳукмдор, нафсининг қули бўлган амалдор тарзида талқин этади. Абайнинг бундай ёндашувида кўпроқ тарихий фактларга таянганлигини сезиш қийин эмас. Бу икки асар ўртасида маълум ўхшашликлар бўлса-да, тафовутлар ҳам анчагина. Хусусан, чўлда сувсиз қолган лашкар ва лашкарбони саросимаси, Искандарнинг сув қидириб бир сарой дарвозасига бориши, дарвозабонга ўзининг қимлигини айтиб мактаниши, улў лашкар учун сийлов сўраши ва сийлов тариқасида рўмлога ўралган суякни беришлари, бунинг ҳикматини тушуна олмай, Арастунинг маслаҳати билан тарозининг бир палласига олтину зар қўйиб тортишлари, барибир суяк томоннинг оғир келиши ҳамда ҳақим бир сиқим тупроқ ташагандагина суякнинг енгиб келиши каби воқеалар Навоий асарида учрамайди. Аммо баъзи образлар номи такрорланган. Мазмун борасида эса икки асар ўртасидаги фарқ янада катталашади.

Тарозига қўйилган суяк – кўз суяги, иккинчи паллага қўйилган ҳар қанча сийму зардан оғир келаверади. Сийму зар устига бир сиқим тупроқ ташлангандагина, суяк енгиб келади. Бунинг ҳикмати – кўз (нафс) дунё молига тўймайди, қанчадан-қанча мол-мулк, давлат, бойлик кўрмасин, яна кўрсам дейди. У қачон бу одатини қўяди? Қабрга кирганда! Бир сиқим тупроқнинг суякдан оғир келишининг маъноси – мана шу. Бу Искандарга “сен дунёни, баҳру барни эгалладинг, аммо ит каби нафсинг ҳавосига учиб, унинг орқасидан сарсон кездинг, сен орзу қилган мол-мулк, давлатнинг мохияти – аслида суяқдир. Оқил одам ҳеч қачон итларнинг емиши бўлган суякка ошиқмайди, балки ундан йироқ юради, инсонлигини танимаган, қимлигидан беҳабар одамгина дунёга хирс қўяди, уни қидиради, унга кўнгил беради, бу итнинг суякка илҳақ бўлиб ташланишига ўхшайди. Сен умрингни нафсинга қул бўлиб, суяк қидирган итдек ўтказдинг, билсанг – бу хатодинг! Шунинг учун ҳам Тангрининг дарвозаси бўлган бу эшик ҳеч қачон сенга очилмайди, сен унга нолойиксан!”, мазмунидаги танбех эди. Искандар мана шу ҳақиқатни босқинчилигининг охирида англагандан сўнг юришларини тўхтатади ва Юнонистонга қайтади.

Бироқ Навоий достонида Искандар асарнинг бошидаёқ ҳаётнинг бу танбехини англаган қалб шохи сифатида тасвирланади. Ва умри давомида мазкур ҳақиқатнинг ҳаётдаги аксини қидиради, уни янада чуқурроқ мушоҳада қилади, кўрмаган ва билмаган томонларини англайди. Бир сўз билан айтганда – ўзликни англашининг машаққатли йўлига сафар қилади. Тинимсиз олиб борилган жангларнинг барчаси нафс ва унинг балоларига қарши Ҳақ ошиғи қалбда кечаётган ирода, сабр курашидир. Нафсни поклаш йўлида инсон руҳиятида кечадиган ҳолатлар, мушоҳада завқи, қалб тугёнлари, енгиш ва енгилиш – буларнинг ҳаммаси Навоий достонида муносиб бадийий уйғунлик топанки, бу ҳол асарни турли ёндашувлар асосида тушунишга имкон беради.

Нафс – ҳақиқат ошиғи учун энг улуг душман. Абайнинг Искандари мана шу улуг душмандан енгилган ожиз “шоҳ”. Навоийнинг адабий қаҳрамони эса бу улуг душманини енгган улуг шоҳ. Ҳар икки асарда нафснинг маломат қилинганлиги уларнинг ўхшашлиги бўлса, муаллифларнинг мазкур масалага ёндашуви уларнинг фарқидир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Сади Искандарий. –Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
2. Абай. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Жазушы, 1986.
3. Нажмиддин Комилов. Хизр чашмаси. –Тошкент: Маънавият, 2005.
4. Навоий асарлари луғати.– Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

Бурхонова Н.,
Низомий номидаги ТДПУ магистранти

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ ҲИКОЯЛАРИДА МАЪНАВИЙ ТАЛҚИН

Шукур Холмирзаев XX аср ўзбек ҳикоячилигида Абдулла Қодирий ва Чўлпон, Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмаддан кейинги ёрқин намояндалардан биридир. Адиб ҳикояларининг тадрижий тақомилини шартли равишда уч босқичга ажратиш ўрганиш мумкин:

1. Шўро даври;
2. 80-йилларнинг мустақилликкача бўлган эврилишлар даври;
3. Истиқлол даври ҳикоячилиги.

Шукур Холмирзаев ижод оламига ўтган асрнинг олтмишинчи йиллар аввалида кириб келди. Адиб ижодини анъанавий тарзда насрнинг ҳикоячилик жанри билан бошлади. Анъанавий дейишимизнинг боиси шундаки, шўро даврида ижод қилган кўпгина насрнавислар ўз қаламини ҳикояда синаб кўриб, тажриба орттирганидан кейингина катта жанрларга, хусусан, қисса, роман жанрларига қўл урганлар. Адиб ҳам гарчи олтмишнчи йилларда, талабалик чоғларидаёқ ҳикоя билан бирга “Ўн саккизга кирмаган ким бор?”, дея ёшлар қалбига севги-мухаббат мотиви билан суғорилган қиссаси билан ҳам йўл топишга уринган, ижодий тажриба қилган бўлса-да, асосан, ҳикоялари билан китобхон тилига тушди.

Шукур Холмирзаевнинг олтмишинчи йилларда ёзган дастлабки ҳикояларини кўздан кечириб эканмиз, уларда даврга хос ижтимоий масалалардан кўра кўпроқ маънавий муаммоларга эътибор қаратилганига гувоҳ бўламиз. Айни пайтда адиб ҳаётда ўзи учун таниш бўлган манзаралар, болалиги кечган Бойсун кенгликлари, ов гашти, овчилик шаъни ва масъулияти каби масалаларни ҳикояларига асосий мавзу сифатида танлаганини кўраимиз. Ёзувчи олтмишинчи йилларда яратган бир туркум ҳикоялар шу жиҳати билан характерлидир. Бу ҳақда адабиётшунос олим Қ.Йўлдошев шундай деб ёзади: “Ёш ёзувчи ижодининг дастлабки давриданок ҳаётнинг ўзига яқин ва таниш жиҳатларини қаламга олди, тасвирда самимийликка интилди, қаҳрамонлар руҳий олами таҳлилига айрича эътибор қаратди” [2, 348].

Адибнинг кўптомликларига киритилган дастлабки ҳикояси “Нотаниш олам” 1960 йилда ёзилган. Ҳикояда ўзбекона инсоний хислатлар, меҳмондўстлик, тоғликлар ҳаётига хос лавҳалар ҳаққоний деталлар орқали ифодаланади.

Ҳикоя қаҳрамон тилидан баён этилади. Баҳор фасли овга чиққан ёш овчи тажрибасизлиги туфайли ёмғирда ивиб, жар ёқасидаги овчилар паналайдиган камарчага бурилади. Камарда бир нотаниш киши гулхан ёқиб исиниб ўтирган эди. Унинг ивиб қолганини кўриб олов ёнига таклиф қилади.

Ёзувчи ҳикояда ҳар икки нотанишнинг ўзаро мулоқатлари орқали уларнинг характер хусусиятларини очишга ҳаракат қилади. Бунда диологдан фойдаланади. Уларнинг ўзаро

сухбатидан овга чиққан овчининг тажрибасизлиги, табиат сир-асрорларидан беҳабарлиги аён бўлади. Аксинча, нотаниш одам кўпни кўрган, табиат ходисаларини “ўқий” оладиган зукко экани маълум бўлади. Буни унинг куйидаги мулоҳазаларидан ҳам билиш мумкин:

“...Кўрган бўлсангиз: булут тоғдан эмас, чўлдан кўтарилаётган эди. Кўриниб турибдики, бу булут тўккан ёмғир анча-мунча маҳалда тинмайди. Агар булут тоғдан пастлаган бўлса, унинг йўриги бошқа эди. Шунга кўра билганингизда, илгарирок ўзингизни панага тортардингиз, сувга чўмилиб, бундай қунишиб ўтирмас эдингиз” [1, 13].

Нотаниш кишининг ушбу танбеҳли мулоҳазалари боис ҳикоя қаҳрамонида унга нисбатан ғайри муносабат уйғонади. Унинг ёмғирда кучоқ-кучоқ ўтин териб камарга босишига қараб, “Ҳа, пишиқ одам. Бу ўтинларни уйига олиб кетади. Эшагиям тайёр”, деб ўйлайди.

Ҳикоя давомида нотаниш кишининг хўржундан ёғлиқ патир ва қўй қурти олиб ўртага қўйиши, овчини ҳам дастурхонга чорлаши воқеалари билан танишамиз. Ҳикоя тугуни асар сўнггидаги куйидаги тасвирларда ойдинлашади.

“У эшагига минди. Менинг хаёлимга у териб келиб камарга ташлаган ўтинлар келди.

– Амаки, ўтинингизни унутдингизми дейман?

– Йўқ, йигит, унутганим йўқ, - кулимсиради у, - сиз уйга олиб кетади деб ўйладингизми? Уйимда ўтиним бор. Мана, серёмғир кунлар бошланди. Сизу бизга ўхшаган бирон йўловчи бу камарга кириб қолгудек бўлса, совуққа қунишиб ўтирмасдан, тайёр ўтинни ёқиб иснади, шулар учун тердим.

У кетди. Мен камар оғзида, ундан кўз узолмай қараб қолдим” [1, 14].

Ушбу қисқа экскурсиядан аён бўлаётирки, ёзувчининг асосий мақсади ёш овчи нигоҳи орқали нотаниш одамнинг характер хусусиятини, тоғликларга хос бой ҳаётий тажрибасини, энг муҳими, соф инсоний туйғуларга тўлиқ маънавий оламини кўрсатишдир. Ёзувчи ушбу бадний ниятни қисқа-қисқа диалоглар, ҳаётий лавҳа ва деталлар орқали тасвирлашга ҳаракат қилади. Энг муҳими китобхоннинг нотаниш одамга бўлган диққатини ҳикоя сўнгигича жалб этиб туради ва якунда унинг қалб гўзалликларни очиб бера олади. Ҳикоянинг эстетик қиммати ҳам ана шунда.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, адиб ижодининг илк босқичидаёқ асарларида ижтимоий муаммолардан кўра маънавий олам тасвирига кўпроқ эътибор қаратди. Айни хусусият бора-бора ёзувчи эстетик позициясини белгиловчи асосий мезонга айланди. Бу адиб ижодининг энг муҳим жиҳатидир.

Адабиётлар:

1. Холмиров Ш. Сайланма. 1-жилд. Ҳикоялар. – Т.: Шарқ, 2003. – 445 б.
2. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – 546 б.
3. Каримов Ҳ. Шукур Холмировасев. – Т., 2000. – 78 б.
4. Каримов Ҳ. Истиқлол даври насри. – Т.: Zaqalam, 2007. – 96 б.

Жабборова Д.,

Низомий номидаги ТДПУ тадқиқотчиси

ДАВР ЎЗГАРИШИ ВА ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Ўтган асрнинг 1980-1990 йиллари инсоният тарихида янги саҳифа очувчи давр сифатида муҳрланди.

Бу даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган реал воқеалар президентимиз Ислоҳ Каримовнинг “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” номли китобида бутун тафсилотлар билан ҳаққоний ёритиб берилган. Бу асарнинг булук тарихий ва тарбиявий аҳамияти шундаки, унда биз нафақат Ватанимизнинг янги, мустақил тарихи остонасидаги ўта зиддиятли жараёнларига аниқ факт ва воқеалар воситасида гувоҳ бўламиз,

балки юртбошимиз тимсолида бугунги шилдаткор ва мураккаб замонда тарихий шахсининг мамлакат тақдиридаги буюк хизмати ва ўрнини кўрамир.

Ана шундай ижтимоий-сиёсий муҳит шароитида адабий меросга муносабат тубдан қайта қурилиш-ўзгариш ва янгиланишга замин ҳозирлаётган эди.

Ўтган асрнинг 80 йилларнинг биринчи ярмида Чўлпон, унинг шахси, асарлари ҳақида матбуотда бирор-бир сўз айтишнинг имкони йўқ эди. Ҳатто 40-50 йилларда “адабиётда ғоявийлик, партиявийлик”ни шior қилиб олган адабиётшуносларнинг мақолаларида Чўлпоннинг номи “миллатчи”, “акселинқилобчи” сифатида қоралаб ёзилган бўлса, кейинчалик бу ном ҳатто танқид қилиб ҳам ёзилмади. Чўлпонни унуттириш, унинг номини халқнинг, адабиёт мухлисларининг ёдидан чиқариш мақсадида айнан шундай йўл тутилгани сир эмас.

Қалбида бу буюк шоирга чексиз ҳурмат ва эҳтиромини сақлаган ижодкор, адабиётшунос, умуман аср ўзбек зиёлилари Чўлпонни, унинг порлоқ шеърятини ёдда сақлар, унутмас, яширинча нухсалар кўчириб, айрим давраларда ўқиб, эслаб турарди. Ўша йилларни эслаб Тохир Қаҳҳор ёзади: “Оқшомлари баъзан номи ва китоблари таъқиқланган Чўлпоннинг (бир неча шеъри киритилган “Тирик сатрлар” тўплами ҳам чоп этилгач, йиғиб олинган) шеърлари ўқиларди. Уларни Бойбўта ака (Бойбўта Дўстқорасев назарда тутилатир-Д.Ж.) ўзига хос ёқимли, рубобий овозда ўқиркан, барча ром бўлиб қоларди...” [2, 29].

Ушбу эътироф миллатпарвар Чўлпоннинг ўша мустабид тузум даврида ҳам халқ хотирасида яшаганидан, унинг эътиқоди ва порлоқ ғоялари зиёлилар, талабалар қалбига мустаҳкам ўрнашганидан далолатдир.

“Қайта қуриш” деб номланган, сана нуқтаи назаридан 80-йиллар иккинчи ярмидан Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилингунгача, яъни 1991 йил сентябргача бўлган вақт оралиғи ўзига хос бир давр бўлди. Бу давр халқимизнинг ўзини англаш, кадриятлари, маданий ва адабий меросига муносабатда алоҳида тарихий аҳамият касб этди. Жумладан, Чўлпон шахси, таржимаи ҳоли, айрим асарлари, унга шўро замонининг 20-30-йилларида берилган “баҳо”га муносабатда ҳам.

Биз бу давр чўлпоншунослигида қизғин бошланган жараённи тадқиқ этишдан бурун айти шу жараён билан боғлиқ айрим муҳим тенденцияларга ҳам тўхталиб ўтиш жоиз, деб билдик.

Чунончи, 80-йиллар охири ҳали шўро тузуми амалда, комфирканинг қарорлари чиқиб, шiorлари баралла янграб турган бир пайт эди. Шу боис, “ошқоралик” имкониятлар ҳали Чўлпон ҳақида бор ҳақиқатни очик айтишга изн бермас эди. Умуман олганда, ўша даврда ўзбек танқидчилигини партиявий, ғоявий ўзанга солиб турадиган тирик ва обрўли адабиётшуносларнинг мавқеи жуда юқори эди.

Бу эса, ўз навбатида, адабиёт тарихи, адабий мерос, асарлар таҳлилида ўта эҳтиёткорлик билан иш қуришни тақазо этарди. Шундай бир шароитда, ижтимоий ҳаётда рўй бера бошлаган ўзгаришлар туфайли, 80-йиллар охирида Чўлпон ва унинг адабий меросига муносабатда ҳам ҳушёрлик билан иш юритишни талаб этарди. Ўзбекистон адабиёти ва санъати ҳафталигининг 1987-йил 4 декабр сонида берилган бир саҳифа материал айти шу жиҳат билан характерлидир. Саҳифада Чўлпоннинг ўн тўрттача шеъри берилган. Бу шеърлар орасида шiorнинг турли йилларда ҳар хил муносабат билан, масалан, Максим Горькийга бағишланган “Яхши бор, устоз!”, “Октябрнинг XVII йиллиги кунда” битилган “Бу куннинг шiorи” Ўзбекистоннинг 10 йиллигига аталган “Диёрим” сингари шеърлар қаторида жуда кўп танқид қилинган “Кўнгил”, “Мен ва бошқалар”, “Кўзғалиш” каби исёнкорлик, тушқин қайғит оҳангидаги машхур шеърлар ҳам бор.

Характерли томони шундаки, бу шеърлар, умуман, Чўлпон ижодидан намуналарнинг ниҳоят эълон қилиниши комфирканинг ноҳақ қатағон қилинган шўро даври зиёлилари хотирасига эътибори, “Сталин шахсига сиғиниш”нинг оғир талафотларини бартараф этишда партиянинг жонбозлиги, адабиётга ғамхўрлиги сифатида талқин этилади. Саҳифанинг бошидаги “Қайта қуриш ва маданий мерос” номли имзосиз мақолада “қайта қуриш

бошланган кейинги икки йил мобайнида ошкоралик ва демократия ижтимоий тараққийетни тезлаштирувчи, амалиётга юксак ургу берувчи буюк омил эканлиги” таъкидланади.

Биз “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигида эълон қилинган бу дастлабки саҳифада 80-йиллар иккинчи ярмидан мустақилликкача бўлган вақт мобайнида Чўлпон ижодини тиклаш, ундан намуналар эълон қилиш, шоир шахси билан таништириш йўлида Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги фаолиятининг тугган оқилона йўлини кузатамиз. Муроса билан, мустабид тузум талабларига зид бормаган ҳолда, ўрни билан комфирка сиёсатини олқишлаб қатағон қурбонлари номини, обрўсини, ижодидан айрим намуналарни халққа қайтариш тенденцияси айни шу давр танқидчилигининг энг долзарб вазифасига айланган эди.

Адабиётлар:

1. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1982 йил, 13 август.
2. “Дилпарвар олим”, рисола. – Т.: Баёз, 2013.

Жўраева Д.,

Низомий номидаги ТДПУ магистранти

БАХТ ЎЗИ НИМАДИР, БЕБАХТЛИК НИМА?

Шеър ўқишдан мақсад – маънавий-руҳий озуқа олиш. Кучли туйғу ва эҳтирос эса шеърнинг таъсир кучини оширадиган, унга шира, тот берадиган масаллиқдир. Муҳими, ана шу туйғу ва эҳтирос юксак бадиият ила ифодаланмоғи лозим.

Шоир абдий ва азалий муаммолардан ташқари, замондошларининг бугунги куни билан яшаса, қувончу ғамларига шерик бўлса, хис-туйғулари, ўй-фикрлари, дардларини дилдан хис этса, қалб призмаси орқали ўтказа олсагина ҳақиқий ижодкор деган номга муносиб. Усмон Азим шеърятини кузатар эканмиз, унинг ижоди бу талабларга тўла-тўқис жавоб беришига ишонч ҳосил қиламиз.

Усмон Азимнинг “Инсонни тушуниш”дан бошлаб “Юрак”, “Фонус” тўпламларигача бўлган ижодий йўли уни ижодкор сифатида анча юқорилаганидан далолат беради.

Она мавзуси санъатнинг ҳар қайси тури учун азалий ва абдий мавзулардан биридир. Зеро, тириклик, бардавомлик оналар туфайлидир. Ҳаваскор ижодкор сўз санъати остонасига қадам қўяр экан, энг аввало, Ватан, она мавзусига мурожаат қилишининг боиси ҳам ана шундан.

Шоирлар она ва унинг қайноқ меҳри ҳақида кўплаб шоҳ сатрлар битган. Алишер Навоийнинг ҳадиси шарифлардан илҳомланиб битган қуйидаги мисраси ҳар қайси замон кишини ҳам бефарқ қолдирмайди:

Аноларнинг оёғи остидадир
Равзаи жаннат у жинон боғи.
Равза боғин висолин истар эсанг,
Бўл анолар оёгин туфроғи.

Усмон Азимнинг “Онамга мактуб” шеъри “Дарс” (1986 й) шеърин тўпламидан ўрин олган. Шеърнинг илк мисрасидан лирик қаҳрамон кайфияти ва руҳий олами куз фасли билан боғлиқ ҳолда ёритилганига гувоҳ бўламиз. Қайд этиш керакки, куз фасли билан боғлиқ табиат ходисаларини лирик қаҳрамон руҳиятини очишга хизмат қилдириш Усмон Азим шеърятига хос хусусиятлардан биридир.

Эрта-индин елар изғирин,
Йиқилади боғларда туман.
Англагани яшашнинг сирин
Сўзлашаман ёмғирлар билан.

Лирик қаҳрамонни бундай тушқун ҳолатдан ёр-дўстлар давраси, суҳбати ҳалос этолмайди. Чунки у қўмсаган, истаган нарса маст-аласт давра, манфаат асосига қурилган, заиф ришталар асосига қурилган дўстлар меҳри эмас:

Масту аласт, беғам дўсту ёр.
Толиқтирар қалбимни маним.
Шунда бирдан бўлади ошқор
Ёлғизлардан ёлғиз эканим.

Инсон ҳаётдан маъно тополмаган, зериккан чоғларда илиқ бир тафтни – меҳрни қўмсайди. Бундай меҳрни на дўстдан, на сеvimли ёрдан топиб бўлади. Фақат оналаргина фарзандини беғараз севади, уни кўз қароғида асрайди. Лирик қаҳрамон энг гўзал шеърини ёзгандан сўнг онасини эслаб йиғлаши бежиз эмас. Энг гўзал шеърини яратиш ҳар бир ижодкорнинг орзуси. Ўзи ёзган шеърдан кўнгли тўлиши ва ана шундай ном билан аташи ижодкорга мислсиз руҳий қониқиш, қувонч ҳадя этади. Бундай дам эса ижодкорга умуман насиб этмаслиги ҳам мумкин. Насиб этган тақдирда эса бундай қувончлик лаҳзаларни онаизор билан баҳам қуришни истайди. Аммо она ундан олисда бўлса-чи?

Деразага ҳўл бағрин босиб,
Кузак туни сурганда ҳаёл –
Мен энг гўзал шеъримни ёзиб,
Сизни эслаб йиғлашим аён.

Бу сатрларда она кўкка кўтариб мақталмаган, унинг шарафига мадҳ-сано ўқилмаган. Шеърнинг бирор ўрнида она сўзи ишлатилмаган. Шеърнинг ким ҳақида эканини унинг сарлавҳасидан билиб олиш мумкин. Шундай бўлса-да, шоир ўз фикрини ўқувчига тўла-тўқис етказа олган. “Ҳақиқий шоирнинг руҳ ва фикр мақоми ўзига хос, доимо юксак бўлади. Бу ўзига хослик ва юксаклиқнинг муҳим бир жиҳати – оломонни қизиқтирувчи, оломонга маъқул келувчи фикр ва туйғулардан шоир қалбининг покланишидир. Акс ҳолатларда шоир оломоннинг ортидан эргашиб юрмаса, ўзи хоҳласин, хоҳламасин оломон куйчисига айланиб қолаверади,” деб ёзади адабиётшунос олим Наим Қаримов.

Усмон Азимнинг “Иккинчи апрель” (1987 й) китобидан ўрин олган “Она келганингизда...” шеърига диққат қаратамиз:

Она, келганингизда
Кўйлак олиб бермадим...
Пулим йўқ эди, она.

Она, келганингизда,
Очилиб гаплашмадим...
Вақтим йўқ эди, она.

Лирик қаҳрамон она олдида қулиб юрмаган, боиси у ўзини бахтсиз санайди. У қанчалик бахтсиз бўлса-да, ўқиниб ҳам йиғлолмайди. Боиси бунга унинг ҳаққи йўқ. Шеърнинг сўнги бандида лирик қаҳрамон онасига тилак билдиради:

Она, бахтиёр бўлинг!
Сизни қўлласин тақдир.
Она, бахт ўзи нима,
Она, бебахтлик надир?...

Фарзанд онани бахтиёр бўлишини истамоқда. Лекин юқоридаги мисраларни ўқигач, бунга ишониш мумкинми? Йўқ, асло. Ҳаёт синовларига зўр-базўр дош бериб келаётган, бахтсизликдан бўғилган фарзанднинг онаси ҳеч қачон бахтли бўлолмаслигин аниқ.

Мазкур шеърда шоир характериға хос хусусиятларни ҳам, йилларнинг дард-аламли акс-садосини ҳам кўриш мумкин, кечинмаларнинг лирик ифодалари шеърға жонлилиқ, ҳаётий жозива бағишлаган.

Лирик ифодани аввал уч мисралик, сўнг тўрт мисралик бандда берилиши шеърнинг бадииятини таъминловчи муҳим омиллардан биридир. Бундай усул фикр шиддатини ва таъсир кучини оширган. Шеърый матнда унинг яхлитлигини таъминлаб турадиган “реле”

(электр занжирини улайдиган ва узадиган асбоб) вазифасини бажарувчи сўзлар бўлади. Шеърда шакл яхлитлигига путур етса, мазмун ҳам парокандаликка учраши табиий. Реле сўзларнинг аҳамияти тўртлик, учлик, фард сингари кичик ҳажмли лирик шеърларда намоён бўлади. Чунки ҳажмнинг сиқиклиги уларда реле сўзларнинг бўртиб қўринишига ёрдам беради. Юқоридаги шеърда “она” сўзи ана шундай вазифани бажарган. Ҳар бир банднинг она сўзи билан бошланиб, шу сўз билан тугаши ёки аниқ йўналтирилган мурожаат китобхон фикрни шу сўз атрофига жамлайди.

Усмон Азимнинг шеърлари осон ўқилмайди, енгил “ҳазм” бўлмайди. Уларни ўқиш асносида ўқувчи ҳам фикрлайди, ўйлашга мажбур бўлади, ўз-ўзини тафтиш қилади. Зеро, чинакам шеърят шундай бўлади, қоғозларда қолиб кетмайди, юракларга кучади, ҳаракатлантиради, ўйлантиради, доғлантиради, хотиржамлик беради.

Адабиётлар:

1. Усмон Азим. Дарс. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
2. Усмон Азим. Иккинчи апрель. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
3. Усмон Азим. Юрак. – Тошкент, 2009.

**ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕНГЕРУДЕ ДИСКУРСЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ**

Тілге, тіл үйренуге, тілдік қатынас жасай білуге байланысты «тілдік құзыреттілік», «сөйлей білу құзыреттілігі» және «тілдік қатынас құзыреттілігі» немесе «қатысымдық құзыреттілік» деген бірнеше ұғымдар қалыптасқан. Біріншіден, тілдік құзыреттілікті, басқаша айтқанда, лингвистикалық құзыреттілікті тілдің теориялық мәселелерін жақсы білу және оны түсіну, дұрыс пайдалана білу деп қарауға болады; екіншіден, сөйлей білу құзыреттілігі өзінің ойын сөз арқылы дұрыс құра білу қабілетінің болуы; үшіншіден, тілдік қатынас құзыреттілігі немесе қатысымдық құзыреттілік әртүрлі адамдармен әртүрлі жағдайларда үйренген тілде сөйлесе білу қабілетінің болуы деген бірнеше түсінік бар. Мұнда басты назар қатысымдық мақсаттарды дұрыс шеше білуге аударылады. Ол тілдесімді қажет етпейтін жердің өзінде мәселені сөзбен шешуге тырыса білу дағдысының болуымен байланысты.

Сөйлеу қызметінің 4 түрі (айту, тыңдау, оқу, жазу) жалпы коммуникативтік әдіс арқылы қазақ тілін меңгерудің мақсаты болып табылады. Бұл мақсаттарға жету инофонның тілдік құзыреттілігін қалыптастырумен байланысты болып келеді. Тілдік құзыреттілік деп тілдің барлық деңгей бірлігін білу (тілдік жүйе) және кез келген сөйлеу құрылымын түсіну және құрастыру үшін қолданатын ережелерді айтуға болады.

Тілдік (коммуникативтік) құзыреттілік деп адамның өмірдегі шынайы жағдайда тіл арқылы қатынаса алу қабілетін түсінуге болады. Қандай да бір тілді оқытуда коммуникативтік құзыреттілік әдістемелік тұрғыдан арқа сүйейтін және дамытылуға тиісті басты категориялардың бірі болып табылатын және бірнеше құрамдас бөліктен тұратын күрделі ұғым.

Коммуникативтік құзыреттіліктің бірнеше түрі бар, солардың бірі – прагматикалық құзыреттілік. Бұл прагматикалық құзыреттілік сөйлеу және дискурстық сияқты түрлі аспектілерге ие. Прагматикалық құзыреттілік деп коммуникативтік дiттiң (намерение) сәтті жүзеге асуымен байланысты нақты жағдаятқа жауап беретін сөйлеу ережелерінің тактикасы мен стратегиясын таңдауды айтуға болады.

Дискурстық құзыреттілік – дискурстың әртүрлі түрін ажырату, олардың құрылу жолдарын білу, сөйлеу жағдаятына байланысты дискурстың түрлерін қолданып және түсіне білу болып табылады. Мұндағы дискурс көпмағыналы ұғым ретінде уақыт талабына сай оқытудың мақсаттары мен міндеттерінің үнемі өзгеріп отыруына байланысты жаңа мәндерге ие болып, оның ролі мен қызметі де өзгерістерге ұшырайтыны белгілі.

Тіл үйретуге қатысты әдістемелік әдебиеттерде коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөліктері – тілдік құзыреттілік пен дискурстық құзыреттіліктің жоғары деңгейін қалыптастырып, дамыту тіл меңгерудің басты мақсаты ретінде көрсетіледі. Тілді қатысым арқылы меңгеруде дискурстық құзыреттілікті қамтамасыз ету – ерекше назар аударылатын мәселе.

Дискурстық құзыреттілік дегеніміз диалог барысын нәтижелі жүргізуі, түрлі жағдаяттарда түрлі сөйлеу моделін, формалдарды қолдана білуі болып табылады. Диалогтық дискурстар арқылы инофонның диалогқа кіру, оған белсенді араласу мен оны жүргізе білу, оны дұрыс аяқтай білу сияқты дағдысы мен машығын дамытып жетілдіріп, сол негізде оның дискурстық құзыреттілігін де қалыптастыруға болады.

Дискурстық құзыреттілік – прагматикалық мәнмәтінге жауап беретін сөйлеуді тудыратын және қабылдау қабілеттігін білдіретін оқу үдерісінің маңызды элементі болып табылады. Ол ақпараттық-коммуникативтік, танымдық және рефлексі қызметтің сипатын көрсетеді және сөйлеу қызметінің жетістігіне – коммуникацияға, интеракцияға, өзара

қатынасқа әсер етеді. Тіл меңгеру саласындағы дискурстық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесінің бір жағынан мәдениетаралық коммуникация үшін маңыздылығы зор.

Дискурстық құзыреттілік дискурсқа кіретін, оның құрамындағы мәтіндердің әртүрлі болуын қамтамасыз ететін фактор. Мазмұны мен түрі жағынан аяқталған және біртұтас құрылым ретінде мәтін нақты бір тақырыпқа негізделетін және қатысым актісін көрсететін, оның құрамында игерілетін лексикалық-грамматикалық материал болатын және белгілі бір тілде сөйлеушілердің сөйлеу коммуникациясының үлгісі ретінде қарастырылатын сөйлеу бірлігі тұрғысынан алынады. Дәлірек айтсақ, мәтін, ең алдымен, белгілі бір ақпаратты жеткізуші құрал және нақты тілдік материалдың қолданылу үлгісі болып табылады. Ал қазіргі кезеңде бұл функциялар оқытудың коммуникативтік мақсаттарына сай келе бермейді, себебі қатысым актісінде негізгі нәрсе – мәтіннің мазмұны және оның тілдік формасы емес, сөйлеуші-коммуниканттардың коммуникативтік мақсаттарының болуы және олардың орындалуы. Бұл жағдайда мәтін осы (коммуникативтік) мақсатқа жетудің құралы қызметін атқарады, ал құралды мақсаттан бөліп қарастыруға болмайтындығы анық.

Дискурстың құрамына кіретін мәтіндер сөйлеушіде төмендегідей машықтары мен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді:

- мәтіннің логикалық-мағыналық құрылымын түсіне білу;
- мәтіннің композициялық жағын қамтамасыз ету (құрылымы бойынша кіріспе, негізгі бөлім, және қорытындының болуы);
- жоспардың әр түрін жасай білу;
- баяндау тәсілін анықтай алу (суреттеу, хабарлау, пайымдау, ой қорыту т.б.);
- баяндау тәсілдерін қолдана отырып, мәтіндердің түрлерін түзе білу;
- баяндау әдісін түсіне білу (дедуктивтік, индуктивті; дедуктивті-индуктивті; индуктивті-дедуктивті);
- баяндаудың белгілі бір әдісіне сәйкес мәтін түзе білу;
- лексикалық-грамматикалық амалдарды қолдана білу; әртүрлі мәтіндер мен олардың жеке бөліктері үшін стилистикалық тәсілдерді қолдана білу;
- байланыстырушы сөздерді анықтай алу және оларды дұрыс қолдана білу.

Кез келген дискурс белгілі бір нақты әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде және лингвомәдени қоғамдастықта пайда болады және сонда өзекті болып табылады. Осыған байланысты дискурстың түрлері және мәтіннің мазмұны мен мағынасы лингвоелстанымдық фондық білім және тілдік мәдениет негізінде ғана құралады. Мысалы, мынадай шарттар орындалған жағдайда мәтінді дұрыс, адекватты ұғыну, түсіну мүмкін болады:

- сөйлеуші мәтіннің дереккөзімен (газет, журнал, кітап т.б.) таныс болғанда;
- баяндалып отырған мәселеден хабардар болғанда (белгілі бір оқиға, оның себебі, даму динамикасы т.б.);
- автор туралы мағлұмат болғанда (оның әлеуметтік рөлі, көзқарасы, пікірлері т.б.).

Тілді меңгеру үдерісінде инофонның мәтіндерді жаттап алуы қажет емес, сөйлеу жағдаятына және коммуникативтік мақсатқа байланысты тақырып бойынша дискурс құрып, оны түсініп, қабылдауы аса ұтымды. Осыған байланысты, тіл меңгеруде өзара тілдесім барысында инофон ең алдымен өзінің коммуникативтік мақсатын анықтап алуы тиіс, яғни не үшін сөйлейді немесе жазады, соны негізге ала отырып, ол дискурстың тақырыбы мен түрін таңдайды. Мұнан соң қандай жағдайда (ресми немесе бейресми) және кіммен тілдесетініне байланысты мәтіннің мазмұны мен тілдік нысаны анықталады. Ал оның тыңдаушысы өзімен тілдесіп отырған коммуниканттың қандай коммуникативтік мақсатты көздеп отырғанын және жалпы жағдаятты түсініп, бағалап, сол негізде тілдесімге бейім болуы керек. Осындай шарттар орындалған жағдайда ғана айтылып жатқан ой түсінікті болып, соған сәйкес жауап беріліп, реакция жасалынып, жалғасын табады.

Меңгеру үдерісінде қолданылатын дискурстар сол тілді меңгерту мақсаттарына сәйкес болғаны дұрыс. Бұл орайда еркін сөйлеу дәрежесіне жеткеннен кейін инофон қандай ортада, кімдермен, қандай салада тілдесетін жағдайын ескерген абзал. Бұл тіл меңгерудің кәсіби бағдарлы және жеке тұлғаға бағытталуына мүмкіндік туғызады.

Күнделікті жұмыс тәжірибесінде нақты бір дискурспен таныстыру аутентивтік, коммуникативтік жағдаятты көрсететін құрылым болып табылатын әртүрлі диалогтар арқылы жүзеге асырылады. Өдетте тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жұмыс негізінен бейресми тілдесімге құрылған тұрмыстық, мәдени және білімдік сипаттағы дискурстар бойынша ұйымдастырылады. Мысалы: тұрмыс, мәдениет, білім тақырыбындағы хабарламалар бойынша өтініш жасау; әрекет, құбылыс, фактіге түсіндіктеме беру; заттар, оқиғалар, құбылыстарды суреттеу, әңгімелеу; оқиға құбылыстарды талдау, бағалау; құптау немесе жоққа шығару, жауап беруден жалтару; көзін жеткізу; кеңес беру т.б.

Тіл меңгерудің келесі жалғастырушы кезеңінде ресми тілдесім және кәсіби қызметке байланысты дискурс түрлеріне машықтандыру жұмысы жүргізіледі. Ауызша сөйлеу бойынша дискурсты мына түрлерде игертуге болады: іскерлік әңгіме; іскери және кәсіби мәселелерді талқылау; қайталап сұрау; пікірталас; полемика; баяндама; хабарлама, ауызша пікір беру, шолу, есеп т.б. Бір түрлі аутентивтік диалогтық дискурсты талдау арқылы оның коммуникативтік мақсаты логикалық-мазмұндық және синтаксистік құрылымы, сонымен қатар мәтін ішінде байланыс құралдары да анықталады.

Дискурстың түрі осылайша анықталғаннан соң, ресми немесе бейресми тілдесім жағдаяты белгіленеді. Бұл жағдаяттар мынадай болуы мүмкін: тұрмыстық салада – үйде, отбасында; достармен кездесу – дүкенге (азық-түлік, өнеркәсіп тауарлары) бару; көлікпен (метро, автобус, такси, пойыз, ұшак) жүру; қалада (бейтаныс) қыдыру, болу; оқу орнында (мектепте, институтта т.б.); үзілісте, демалыста; ауылдық жерде болу; кітапханада т.б. мәдени орындарда болу; үй шаруасымен айналысу т.б. Келесі кезеңде осындай жағдаяттарға байланысты туындауы ықтимал қиындықтар айқындалады: ата-аналар мен балалар; ұстаз бен шәкірт; қаржы мәселесі; демалыс, адамның қоғамдағы орны т.б.

Жағдаяттардың келесі бір тобы тіл меңгерудің жоғарғы деңгейлерінде еркін сөйлеу дәрежесіне жеткен кезде кәсіби салаға байланысты болады: кәсіпорында (мекемеде) шетелдік мамандарды қабылдау; олармен кездесу; іскерлік байланыстар орнату; шарт жасау; келіссөздер жүргізу; белгілі бір жоба, тақырып бойынша бірлесіп жұмыс жасау; кеңестер, отырыстар, конференцияларға, симпозиумдарға қатысу т.б. Кәсіби саладағы мүмкін болатын қиын жағдаяттар: білім алу; жаңа технологиялар; қоғам өміріндегі техникалық ілгерілеу (прогресс); мамандық тандау, еңбекақы төлеу, әріптестермен өзара түсінушілік т.б.

Дискурстық жағдаяттардың тобы әлеуметтік-мәдени салаға байланысты. Ол сөйлеу актісіне қатысушылардың ресми немесе бейресми жағдайдағы тілдесімі; саясат, экономика, ғылым, экология, мәдениет, соғыс және бейбітшілік; ынтымақтастық мәселелерін талқылауы; сонымен қатар театр, кино, мұражай, концертке баруы; стадион, бассейн т.б. спорт кешендеріне баруы және басқа қоғамдық шараларға қатысуы; кітапханаға баруы; әдебиетке қызығушылығы; тарихи ұлы оқиғалар, ел мен қаланың әсем табиғатын және көрікті жерлерін аралауы түрінде болады.

Жағдаяттардан тағы мынадай проблемалық жағдаяттар құрыла алады: демалыс пен көңіл көтеруді ұйымдастыру; жастар мен еліміздің өміріндегі мәдениеттің, спорттың, өнердің алатын орны; БАҚ-тың ролі мен қызметі.

Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін инфондардың мәртебесі және олардың коммуникативтік мақсаттары белгіленіп көрсетіледі. Сонымен бірге «әлеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық дискурсқа» да назар аударылуға тиіс, мұнда қатысушы-агент пен клиенттің қатынасына байланысты мынадай түрлері болуы мүмкін: ата-аналар мен балалар; ұстаз бен шәкірт; дәрігер мен науқас; сатушы мен сатып алушы; полиция қызметкері мен тұрғын, делегация мүшелері мен қабылдаушы; жүргізуші мен жолаушы; конференцияға қатысушы мен мекеме (елшілік) қызметкері т.б.

Аталған жағдаяттарға тән мынадай коммуникативтік мақсат қойылуы мүмкін:

- қажетті ақпаратты сұрау, алу, хабарлау;
- шешім қабылдау үшін бір мәселені талқылау;

- өз пікірінің, ұстанымының дұрыстығына әріптесінің көзін жеткізу;
- белгілі бір оқиға, фактіні талдап, оған баға беру;
- өз пікірін, көзқарасын білдіру;
- әріптесінің пікірін құптау немесе құптамау, жоққа шығару;
- келісу немесе келіспеу;
- өз ұсыныстарын негіздеу;
- мәселені шешудің жолын көрсету;
- фактіні, деректі колденең тарту;
- қорытындылау, талдау, сараптау, баға беру;
- идеяны қолдау немесе қарсы болу;
- сенім / сенімсіздік білдіру;
- талқыланып жатқан мәселеге сын айту;
- белгілі бір оқиғаны, құбылысты, нысанды, адамды сипаттау т.б.

Келесі кезекте коммуникативтік мақсатқа жету құралдары ретінде узуалды тілдік құралдар таңдалып алынады. Қазақ тіліндегі шынайы өмір тақырыбын қамтитын диалогтық дискурстарда қазақ халқының сөйлеу ерекшелігі молынан қамтылады. Бұл инофонның сөйлеу тілінде диалогқа тән айтылым мәнерін диалогқа тән тілдесім дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тілдесімде диалогқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі барлық тілдік, тілдік емес құралдарды сөйлеушінің қатысымдық мақсат-ниетіне бағындыратын фактордың бірі болғандықтан, тілдік қатынаста инофонның әлеуметтік құзыреттілігі де жетіліп, дами түседі.

Тілдік қатынастық құзыреттілік тілді меңгерумен тығыз байланысты. Бұл – қарым-қатынастық мәселелерді сөйлеу құралдары арқылы шешу деген сөз. Тілдік және сөйлей алушылық құзыреттіліктерінің болуы, тілдік қатынастық құзыреттілікке алып баратын аралық жол, баспалдақ іспетті. Тіл меңгеру үдерісіндегі диалогтық дискурстарды қолдануда елтану ұғымдарын енгізу, қарым-қатынас үйреніп жатқан тілде жүргізіледі. Тілдесе қарым-қатынас жасау инофонның сөйлеу әрекетінің әр түрінде көптеген сөйлеу актілерін жүзеге асыра білу дағдысын қалыптастыра алады. Тілдік қатынастық құзыреттілік түрлі деңгейдегі интенциялар арқылы жүзеге асырылады. Олардың көмегімен инофон диалогқа себеп болған әрекеттің мақсаты мен әрбір серіктестің диалог үстінде пайдаланған айтылыс құрылымдарының арақатынасын салыстыра алады. Сөйлесу арқылы қарым-қатынас жасау айтушыда да, тындаушыда да оған деген қажеттілік болғанда туындайды. Сондықтан тілді меңгеру – инофонның өз алдына қойған қатысымдық міндетті шешу қабілеті.

Диалогтық дискурстардың этномаркерлі бірліктерден құралған үлгілері ұсынылады. Ал бұл үйреніп жатқан тіл халқының мәдениетін көрсетеді. Сондай-ақ басқа ұлт өкілдерінен де осындай тілдік қатынас күтетінін аңғартады. Мысалы, қазақ халқы дарқандықты, жомарттықты, қонақжайлықты, жинақылықты, тәртіптілікті, алдағы өмірді болжаушылықты жақсы көреді. Бұл аталған халықтың мінез-құлқын айқындайтын жекеленген қасиеттер, инофондардың тәртібіне, әдебіне, өздерін қоршаған ортаға қатынасына да өз ықпалын тигізбей қоймайды.

Коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас компоненттерінің бірі ретіндегі дискурстық құзыреттілікті қалыптастыру, дамытудың өзіне тән жолдары мен шарттары бар екені байқалды. Мәдениетаралық тілдесімді жүзеге асыруда дискурсты ұйымдастыру, жағдаяттарды, проблемаларды анықтап, коммуникативтік мақсатқа жетудің құралдарын белгілеудің, қатысымға байланысты инофондардың әрқайсысының мәртебесі, функциясын көрсетудің, сондай-ақ ресми және бейресми түрдегі диалогтық тілдесім әрекетін ұйымдастырудың жолдары қарастырылды.

Әдебиеттер:

1. Программа дисциплин «Иностранный язык для неязыковых факультетов университетов и неязыковых вузов». – М., 1990.
2. Маслыко Е.А., Бабинская П.С. Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск: Высшая школа, 1997.
3. Общая методика обучения иностранному языку. – М., 1991.

Тўхлиев Б.,

Низомий номидаги ТДПУ профессори

ДАРСЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Анатолий Гин «Педагогик техника усуллари» деган китобида жуда қизиқарли бир мисолни келтиради: «Болакай ваннага чўмилиш учун боришни хоҳламайди. Онаси эса уни зўрламайди, мажбур қилмайди, балки таклиф киритади: юр, балиқчани чўмилтирамиз! Бундай мақсад бола учун тушунарли ва уни ўзига тортади – ана энди у балиқча билан ёнма-ён ҳолда зўр қаноат билан чўмила бошлайди. Онаси бўлса уни мажбур қилмасдан ҳам ўз мақсадига эришди: ўзининг қирлаб кетган дўмбоқчасини бемалол ювинтириб олди.

Ақли она оддий педагогик усулни қўлладики, бу усулни мактабда боланинг ёши ва ўқув предметининг туридан қатъий назар татбиқ этиш мумкин бўлади» [1, 11].

Она тили ва адабиёт дарсларида бу усулни қўллаш имкониятлари янада кўп. Дейлик, 5-синфда «Ўзбек халқ мақоллари» мавзуси ўтилмоқда. Ким кўп мақол билади? деган саволнинг ўзиёқ ўқувчиларни фаол ҳаракатга ундайди. Уларни туркумларга (масалан, мавзусига кўра) ажратиб эса улар учун жуда марокли машғулотга айланиши мумкин.

Бевосита айрим ҳаётий вазиятларда қўлланган мақоллар («Бу мақолни қаерда эшитгансиз?», «Уни ким айтган эди?», «Бу мақол нима учун қўланади?») изоҳи ҳам ўқувчиларни фаолликка ундайди.

Тажрибали ўқитувчилар академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида мумтоз адабий асарларнинг матни устида ишлаётганларида лўғат билан ишлашни ташкил этишда ҳам шундай ўзига тортадиган иш усулларини кўплаб татбиқ этишади.

Масалан, академик лицейларнинг биринчи босқичида Ўрхун-Энасой обидаларини ўрганиш кўзда тутилади. Кўплаб ўқитувчиларнинг эътироф этишича бу мавзунини ўрганиш анчайин қийин ҳисобланади. Аммо биз унинг Республика иқтидорли болаларнинг мактаби – «Нафис санъат мактаби»да шундай бошланганига гувоҳ бўлдик:

«Дарё ёқалаб кетаётган одам унинг ҳавзасидаги манзараларга маҳлиё бўлиб кетаётган эди. Атроф жуда чиройли. Баҳор бўлганлиги учун ҳамма ёқни яшил майсалар қоплаган. Ўт-ўланлар, дарахлар ҳаракатга кирган. Сувнинг тошиб, шошиб келаётгани кишига завқ бағишлайди. Кутилмаганда, у майсалар орасида инсоннинг бошини кўриб қолди. Тикилиб туриб, унинг росмана инсон эканлигини кўрди. Кейин бир оз тўхтаб қолди. Кимсасиз бу ерларда инсоннинг бўлиши ҳайратанарли эди. Тикилиб туриб, кўзига кўринган инсон аслида инсон эмас, тош ҳайкал эканлигини билиб қолди. Бу тош ҳайкаллар кейинчалик «Ўрхун Энасой обидалари» номи остида машҳур бўлган тош битиклардан алоқадор ҳайкал – балбал бўлиб, уни топган одам машҳур сайёҳ ва олим Ядринцев эди».

Бутун синф бу ҳикояни сукут ичида, аммо катта ҳайрат ва ҳаяжон билан эшитди. Шундан кейингина тош битиклар оламига оид воқеалар таҳлилига ўтилди.

Айрим ўқитувчиларнинг ижодкорларимизнинг ҳаёти ва ижодларини ўтишдан олдин унинг шахсиятини, ижодий ўзига ҳослигини, муайян асарининг ижтимоий-эстетик аҳамиятини кўрсатиб берадиган қизиқарли ҳикоялар билан ўқувчилар эътиборини ўзига тортиб олганини кўп кузатганмиз.

Масалан, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишдан олдин халқ орасида Навоий тўғрисида яратилган ривоятларни эслаш, ижодкорларнинг Навоий ҳақида айтган фикр-мулоҳазаларидан, шунингдек, адабнинг ўзи яратган асарларидан парча ёки намуналар

Ұқиш сингари усуллардан фойдаланиш мумкин. Буларнинг барчаси ўқувчиларни ўзига тортади, ром қилиб олади, натижада ўқувчининг бутун диққат-эътибори шу мавзу устида жамланади.

Она тили дарсининг бошланиши олдидан бир ўқитувчи ўқувчиларига шундай мурожаат қилди:

– Мен сизларга ҳозир битта топишмоқ айтаман, қани уни ким топади?

Сўнг шу топишмоқ айтилади: «Ё пир, усти кир, олти оёкли, икки тўёкли».

Табииyki, бундай топишмоқлар кучли мушоҳадани, зукколикни, ҳар бир сўз ва унинг ифодалаётган маъноси устида бош қотиришни талаб этади. Бундай вазифа ўқувчиларни фаолликка ундайди, уларни мустақилликка, ижодийликка чорлайди.

Албатта, педагог-тарбиячилар олдидан имкониятлар кўп. Энг муҳими, улардан ўз ўрнида ва самарали фойдаланиш керак, холос.

Бадиий асар таҳлили олдига қўйилган асосий мақсадлардан бири бўлажак тил ва адабиёт ўқитувчиларидаги бадиий адабиёт намуналарини бадиий-эстетик таҳлил қилишга оид кўникмаларини такомиллаштиришдан, муҳими, уларни бадиий сўз, китоб билан ошно қилишдан иборатдир. Маълумки, сўз санъатига оид дурдоналардаги ҳар бир компонент муайян бадиий-эстетик вазифани адо этади. Мана шу вазифани кўра олиш малакаси эса ҳаммада ҳам бир хилда шаклланган бўлмайди. Бадиий асар кўп таркибли қурилмадир. Аммо унинг таркибидagi бирорта ҳам унсур ўз-ўзича мавжуд бўла олмайди. У, албатта, асарнинг бошқа қисмлари билан узвий алоқадорликдагина яшай олади. Масалан, бир шеърнинг тасвир воситалари, алоҳида сўзларисиз, вазну қофияларисиз унинг ритми умумий мазмун ва мақсади юзага чиқиши мумкин эмас. Ундаги гапларнинг қурилиши, гапдаги сўзлар тартиби, сўзларнинг ўз ва кўчма маъноси ҳам иккинчи даражали аҳамият касб этмайди. Шунга кўра бадиий асардаги мавзу ва ғоя ҳам, тегишли таянч сўзлар, мотивлар, баён тарзи, унинг композицияси, лирик қаҳрамон ҳолати ҳам ўзаро алоқадор ҳодисалар силсиласини ташкил этади.

Ҳақат таҳлил жараёнида буларнинг барчасини бирданга қамраб олиш имкони бўлмайди. Шунга кўра, таҳлилда бу компонентларнинг бир ёки бир нечтасинигина жалб этиш мумкин, холос. Бу таҳлил ўз олдига қўйиладиган мақсад ва вазифалар билан алоқадор ҳолда белгилаб олинади.

Таҳлилларда лексик-семантик майдонга алоҳида эътибор қаратилади. Бунинг учун асарни бир марта ўқиб чиқиш кифоя қилмайди. Таҳлил айна асарни бир неча марта такроран ўқишга асосланади. Таҳлилга жалб этилган материалларнинг барчаси умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар ҳамда касб-ҳунар коллежлари дастурларидан ўрин олган асарлардир. Демак, ушбу жараён бўлажак ўқитувчиларнинг умумкасбий тайёргарлигига ҳам қўшимча омил бўлиб қўшилади.

Маълумки, ҳар қандай матн, у хоҳ илмий, хоҳ публицистик, хоҳ бадиий бўлсин, қурилишига кўра тегишли қонуниятларга бўйсунди ҳамда тартибга солинган бутунлик сифатида намоён бўлади.

Асарни дастлабки ўқишда унинг ушбу яхлитлиги кўз олдидимизга келади.

Ҳозирги пайтда она тили таълимида кўп яхши тажрибалар тўпланди. Афсуски уларнинг орасида битта умумий камчилик ҳам кўзга ташланиб қолади. Бу таҳлил учун жалб этилган бадиий матнларнинг эстетик жиҳатларига кам эътиборилиқдир. Ваҳоланки, айна мана шу жиҳатлар бадиий асарларда жуда бўртиб, ёрқин тарзда намоён бўлади. Зеро, ижодкорлар, шоир ва ёзувчилар «тоғ кийигидек ёввойи сўзларни қўлга ўргатишади», бунинг натижасида эса олам-олам завқ ва ҳузур пайдо бўлади.

Ҳазрат Навоий айтганларидай:

Чун бу насим эсти азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин...
Тангрики инсонни қилиб ганжи роз,
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

Буларнинг барчаси шуни кўрсатадики, ҳар бир дарснинг, ҳар бир машғулотнинг аниқ мақсади, пухта режалаштириб олинган вазифалари бўлиши керак. Улар, албатта, фикрлашга чорловчи мақсад бўлиши, ўқувчини ўйлашга, китоб ўқишга жалб этиши керак.

Адабиёт:

1. Гин А. Приемы педагогической технологии. – М.: Вита, 2003. – С.11.

**Мирқосимова М.,
Низомий номидаги ТДПУ профессори**

**ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ҚОЗОҚ МАКТАБЛАРИ АДАБИЙ ТАЪЛИМИ МАЗМУНИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ОМИЛЛАРИ**

XXI асрнинг биринчи чораги дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборат коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар содир бўлаётган даврга айланди. Бугун турли мафкуралар тўқнашуви кескин тус олаётир. Фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат қудрати билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳимроқ аҳамият касб этмоқда. Ёшларни Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, аجدодлар яратган улкан маънавий бойликка садоқат руҳида тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Айниқса, адабиёт дарсларида эл ардоғига сазовор бўлган санъаткорларнинг бадий баркамол асарларини ўргатиш воситасида ўқувчилар маънавиятини юксалтириш ҳар жиҳатдан долзарб эканлиги тушунарли. Зеро, ўз халқи маънавиятини юксалтириш, умуминсоний ғояларни тараннум этиш ижодининг бош пафосини ташкил этган сўз санъаткорлари шахси, яратган асарлар ёшлар қалбида юксак инсоний туйғулар чуқур илдиз отишига таъсир кўрсатади.

Ўзбекистондаги қозоқ мактаблари учун яратилган “Қозоқ адабиёти (V-XI)” (Т.: 2006 йил) ўқув дастурини тузишда адабиёт дарсларида муайян шоир ёки ёзувчи ҳаёти ва ижодини ўргатиш воситасида ёшларга эл ардоғидаги яратувчи, фидойи, истезодли сўз санъаткорларини танитиш ва ибрат қилиб қилиб кўрсатиш; улар яратган асарларни ўқиб ўргатиш, таҳлил қилиш орқали шахсиятига ўқувчини яқинлаштириш; ҳар бирининг ижодий қиёфасини, ўзига хос тафаккур тарзини, руҳиятини англатиш, бетакрор бадий олами, эътиқоди, дунёқараши моҳиятини тушунишга қўмаклашиш, кечинма ва туйғуларини юктириш орқали ёш китобхонлар маънавий дунёсини юксалтиришга эришиш мақсади кўзда тутилган. Дастурга қозоқ адабиёти, туркий халқлар ва чет эл адабиётининг сара, бадий баркамол асарлари қамраб олинган. Ўзбек адабиётининг ҳазрат Алишер Навоий, Ойбек, Миртемир, Уйғун, О.Ёқубов, Н.Фозилов каби истезодлар яратган асарлар ҳам дастурдан жой олган. Шуни таъкидлашни истар эдикки, бу ижодкорлар ҳаёти билан ижод намуналарини Ўзбекистонда яшовчи қозоқ мактаблари ўқувчилари диққатига ҳавола этиш воситасида ўзбек адабиёти ҳақида тасаввур ва муайян тушунчаларни шакллантириш кўзда тутилганлиги қувонарли ҳол, албатта. Аммо, фикиримизча, танлаб олинган ижодкорлар ва уларнинг дастурдан жой олган айрим асарлари йигирма йилдан ортиқроқ даврда шаклланиб улгурган бугунги мустақиллик даври ўзбек адабиётига хос янгиланишларни, жанрий-услубий ранг-барангликни ўқувчиларга тасаввур этдиришга мутлоқо ярамайди. Ҳазрат Алишер Навоий ижодидан сўнг XX аср ўзбек адабиётининг Ойбек, Миртемир каби 30-60-йиллар ва О.Ёқубов каби 70-80-йиллар ижод намуналари каторида А.Орипов, Мухаммад Юсуф сингари 90-йиллар авлодлари ижодидан намуналар киритиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистон халқ ёзувчиси О. Ёқубовнинг “Эр бошига иш тушса” романи ўрнига “Диёнат”, “Осий банда” ёки “Улуғбек хазинаси” каби ижодидаги бадий баркамол асарларидан бирининг дастурдан жой олиши бизнингча, ўринли бўлув эди. Айниқса, туркий халқлар адабиётини ўрганишда бу заминда буюк темирлар давлатини барпо этган Амир Темур каби улкан шахслар образи яратилган бадий юксак асарларни ўқувчиларга ўзбек адабиёти намунаси сифатида тақдим этиш ўз ўтмиши ва маданияти тарихини, қозоқ ва ўзбек

халқлари маънавияти, илм-фани, давлатчилик тарихининг муштарак қирраларини тўла тасаввур қилиш имконини беради. Ўзбекистон Қаҳрамони А.Ориповнинг "Соҳибқирон" драматик достони ана шундай асарларидан биридир.

Асарнинг, хусусан, драматик дostonнинг қиммати кўпроқ ечимга боғлиқ. Ечим қай даражада маънодор, қай даражада ҳаётий бўлса, асар шу даражада мукамаллик касб этади. Бир зум юқорида қайд қилинган Темур фаолиятига тегишли воқеаларни ҳаёдан ўтказайлик. Агар муаллиф тарих воқеаларинигина тасвирлаганда асар ўқувчилар диққатини буткул жалб қилмаган бўларди. Бадний баркамол асарлардаги буюк шахслар образини ўрганиш орқали ўқувчилар улуғ инсонлар дунёсини, қалби, кураш-ингилишлари мазмунини англаб, ҳаётий хулосалар чиқаришга ўрганадилар. Хўш, нима сабабдан "Соҳибқирон" драмасида Амир Темур жанглarda эмас, балки кўпроқ ўй-фикрлар исканжасида акс эттирилган? Асарда Темурнинг мураккаб табиати унинг Амир Хусайн, Султон Бозид, амирлар, ўғилларига муносабатини кўрсатиш орқали очиқ ифода этилган. Амир Темур тажрибали ҳукумдор ва етук файласуф сифатида давлатни ушлаб турувчи таянчларни: "Мул ҳазина, ягона шох, енгилмас лашкар" – дея белгилайди. Унинг жаҳонгирлиги сурувда битта чўпон бўлгандай, халқни ҳам бир подшоҳ бошқариши кераклиги борасидаги қаноатида намоён бўлади. Драмада жаҳонгирнинг фуқороларига муносабати: "Ҳукумдорлар сева туриб фуқороларни, умид ҳамда кўрқув ичра сақлаши даркор", – деган қарашда акс этади...

"Соҳибқирон" драмасыни таҳлил этишда "Бурчаклар" деб аталмиш интерфаол усулдан фойдаланиш катта дидактик самара беради. Бу усулнинг ўзига хослиги шундаки, унда ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрларини тўғирлаш имконига эга бўлмайди. Бу усулни адабиёт ўқитиш жараёнида қўллашдан мақсад ўқувчиларни, биринчидан, бадний асарни ўқишга ўргатиш, иккинчидан, ўқиган асари юзасидан ўз фикрига эга бўлишга одатлантириш, учинчидан, ва энг муҳими, бу мустақил фикрнинг, албатта, асар матнидан келтириб чиқарилишига эришиш, тўртинчидан, ўспиринларда ўз фикри учун масъулият ҳиссини шакллантиришдан иборатдир.

Бу усулни қўллаганда, ўқитувчининг ўқувчилар фикрини тўғриламаслиги кераклигининг сабаби шундаки, ўқувчиларда нотўғри бўлсада, ўз фикри бўлиши муҳимроқдир. Ўқувчининг нотўғри фикри қачондир тўғрилаб олинади, лекин ўқувчилик даврида ўз фикри бўлишига эришмаган одам бир умр шу ҳолича қолиб кетиши мумкин. Демак, у нафақат баркамол шахс, балки умуман, шахс сифатида шаклланмай қолади. Ҳолбуки, бугунги ўзбек ва козоқ мактаблари олдида ўқувчиларни баркамол шахслар сифатида шакллантириш вазифаси турибди.

"Бурчаклар" усули қўлланганда ҳам худди бошқа интерфаол усуллардаги каби олдин синфдаги ўқувчиларга "Соҳибқирон" асари матни ўқитувчи тўмонидан ифодали ўқиб берилади. Ўқувчилар ўз дарслиklarига қараб муаллимнинг ўқишини кузатиб, асарнинг ўзларида мулоҳаза уйғотган ўринларини белгилаб борадилар.

Инсон қалбидаги зиддиятли кечинмаларни таъсирчан манзаралarda гавдалантириш азалдан ҳам Абдулла Орипов ижодида хос етакчи хусусият саналади. Шунинг учун "Соҳибқирон" драмасидан ҳам шу хусусият бошдан охир "қизил ил" бўлиб ўтган.

Натижада, Амир Темур дунё ишлари, чигалликлари, инсон қисмати мураккабликлари, одамларнинг турфа табиати ҳақида мутгасил ўйлайдиган мугафаккир сифатида намоён этилган. Муаллиф драматик дostonда қаҳрамонга хос ички коллизияларни кўрсатишга ҳаракат қилган. "Соҳибқирон" драматик дoston бўлганлиги сабабли унда қаҳрамонлар қалбидаги ҳолатлар, ўз-ўзини инкор этиб азобланишлар жараёни мутгасил ривожланишда, шиддатли тарзда гавдалантирилган. Драматик дoston воқеалари давомида Амир Хусайннинг қалбида Амир Темурга нисбатан чексиз адоват мавжудлиги; укувсиз Амир Хусайннинг фаросатсиз, қалтабин, манфур қиёфаси китобхон қалбида нафрат уйғотса, соҳибқироннинг зийраклиги, мулоҳазакорлиги, вазиятга қараб иш тута олиши, адолатпарварлиги унга нисбатан ҳурмат-эътиқод ҳисларини уйғотади. Воқеалар ривожида Амир Хусайн пасткаш, очкўз, тубан шахс сифатида гавдаланиб боради. Улжой Туркон ва Соҳибқироннинг пок муҳаббат ришталари ёрқин бўёқларда акс эттирилган. Асарнинг бу эпизодлари ўқувчиларга

кучли таъсир кўрсатиб, мустақил фикрлашга ва таҳлилга ундаши аниқ.

Шунингдек, умумтаълим мактабларининг битирувчи синфи ўқувчилари билан биргаликда "Соҳибқирон" драмасини ўрганишда "Тармоқлар" интерфаол усулидан фойдаланиш ҳам мумкин. Бунда ўспиринлар драмадаги турли образлараро муносабатлар тарзи тасвирига кўпроқ эътибор қиладилар. Асардаги турли персонажлар тасвири бош қахрамон табиатини очишга қанчалик хизмат қилгани, асар конфликтининг ечилишида қандай ўрин тутгани баҳоланади. Бу усулда ҳам синфдаги ўқувчилар уларнинг олдига қуйиладиган муоммолар миқдорига қараб бир неча кичик гуруҳларга бўлинади ҳамда етакчи қахрамонларга хос хусусиятларни тармоқлаб чиқадиладар.

"Бурчаклар" ва "Тармоқлар" интерфаол усулларини амалда қўллаш натижасида ўқувчиларда "Соҳибқирон" драмасидаги образларнинг ҳатти-ҳаракат ва маънавий позицияларига мустақил муносабат уйғотиш, тимсолларнинг ҳулқ-атворини баҳолаш юзасидан уларда ўзига хос ёндошувни ҳосил қилишда самара келтириши маълум бўлди. Зотан, адабий таълимнинг бош мақсадларидан бирини ёшларни мустақил фикр эгаси қилиб тарбиялаш ташкил этади.

Адабиётлар:

1. Орипов А. Танланган асарлар. IV жилдлик. II жилд. – Т.: Ф. Фулом номидаги "Адабиёт ва санъат" нашриёти, 2001. – 120 б.
2. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Навоий номи Миллий кутубхона нашри, 2000.

Ниёзметова Р.Х.,

Низомий номидаги ТДПУ профессори

АДАБИЁТДА МИЛЛИЙЛИК МАСАЛАСИ

Ўзбек адабиётида образ яратиш билан боғлиқ равишда сўзларнинг қўлланилишида ҳар қандай ўзга адабиётда бўлгани каби миллий ўзига хослик мавжуд. Бундай ўзига хослик санъатда ҳам амал қилади. Методист-олим В.Г.Беленький буни қуйидагича тушунтиради: "Ҳар бир халқнинг миллий сирининг кийимида ва таомида эмас, балки унинг буюмларни англаш тарзидадир" [1, 190]. Дарҳақиқат, ўзбек мусаввири кўзичоқни бир хил, рус мусаввири уни бошқача тасвирлаши мумкин. Ўзбек халқи кўзичоқ орқали ўзига хос муносабатларини тимсоллайди (фарзандини кўзичоғим деб эркалайди), шу жиҳати билан унга бошқача қарашни ифода этади. Шундай қилиб, адабиёт ва санъатдаги миллийлик ҳақида сўз юритганда, "..... муайян миллатга мансуб санъаткорнинг олами кўриши орқали намоён бўладиган миллий хусусиятлар ҳақида гапириш мумкин" [2, 31].

Ўзга халқ адабиёти асарлари билан танишаётган кишида икки хил ҳолат юз беради:

1. Ўзи учун таниш нарсаларни кўриш ниятида бўлади. "Шу таниш нарса билан учрашув юз берганда, қаноатланиш, эстетик завқ ҳисси бошланади" [2, 31].
2. Кутилмаган, нотаниш тимсолларга дуч келади. А.Н.Толстой шундай деб ёзган эди: "Ҳар бир халқ санъатда умумий идеални ифодалаш учун ранг-баранг усулларни қўллайди ва айти шу туфайли биз идеализмнинг янги кутилмаган тимсол орқали ифодаланганини кўриб, алоҳида завқ оламиз" [2, 31].

Биз ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги деганда таълим мазмунига адабиётда тимсол яратишдаги миллий ўзига хосликларни ҳам киритишни зарур деб ҳисоблаймизки, бу миллий тафовутлар, миллий ўзига хосликларни англаб етиш ўқувчиларнинг эстетик туйғулари билан бадий дидининг ўсишига имконият яратади, ўзга тил мактабидаги ўзбек адабиёти дарсларининг самарадорлигини таъминлайди.

Умуман, миллийлик муаммоси миллий объектив воқеликни ва миллатнинг бадий онгини, бадий амалиёти ва эстетик тажрибасини, онгидаги миллий ассоциатив боғланишларни ўз ичига оладиган мураккаб муаммодир. Миллий хусусиятлар ҳар бир

миллатнинг шаклланишидаги конкрет тарихий шарт-шароитлар: сиёсий, иқтисодий, тарихий-географик, этник, психологик ва бошқа омиллар билан белгиланади.

"Миллий" деган тушунчага миллий муҳит (табиат, маиший турмуш), миллий тарих, дин, руҳшунослик, миллий анъаналар, маданият ҳамда адабиётнинг тараққий этиш хусусиятлари, оламни бадий ифодалашнинг мавжуд тажрибаси, миллий маданиятнинг шаклланган амаллари, бадий ифодалилик воситалари, миллий адабиётнинг тимсолли ва метафорик қурилиши қиради. Шуни унутмаслик керакки, ҳар бир ижодкор табиат тасвири яратилган асарларда ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб рамзлар яратади. Маълум миллатга мансуб ижодкорларнинг ўзига хос тафаккур тарзи у яратган асарларда акс этади. Масалан, Шарқ шеърлятидаги қофиялар, ўхшатишлар, метафораларнинг узундан-узун занжири ва бошқалар. Грузинлар шеърлятида тоғлар, дарёлар, бургуглар ва бошқаларга ўхшатиш орқали анъанавий образлар яратиш усулини кўрсатиш мумкин.

Реал воқеликдаги миллийликни бадий адабиётдаги миллийликдан фарқлаш зарур. Миллий объектив олам миллатнинг замон ва макондаги турмуши сифатида (яъни тарихи, муҳити, маиший турмуши, дини, руҳияти сифатида) ҳамда объектив оламни қайта яратувчи бадий миллий олами сифатида мавжуд. У шартли бўлиб, биринчисига нисбатан иккиламчидир.

Ўзга тилда сўзловчи ўқувчилар ўрганиши учун танланадиган бадий асар ўзбек халқининг маълум даврдаги тарихий-адабий воқеалари фонини акс эттиради. Албатта, бу жиҳат бадий асарда яққол бўртиб турмайди, ўқувчиларнинг эътиборини унга қаратиш иши методик йўналишда, бадий матнни ўрганиш жараёнида амалга оширилади. Бир асар билан ўзбек адабиётидаги миллийликни тула-тўқис ўрганиб бўлмайди, албатта. Бу хусусиятлар деталлаштирилади, оз-оздан англатиб борилади.

Олимлар Е.М.Верешчагин, В.Г.Костомаровлар рус ва рус бўлмаган ўқувчиларнинг рус адабиётини ўрганишлари ҳақида сўз юритиб, уларнинг миллий рамзларни англашларида фарқ мавжудлигига эътиборни қаратадилар.

Уларнинг фикрича, рус бўлмаган ўқувчиларда рус ҳаёт тарзи, шароит ва муҳит тасвирланган рус адабиёти асарларини тушуниш ва ўрганиш қийинроқ кечади. Т.В.Романович ҳам рус бўлмаган ўқувчиларнинг рус ёзувчиларининг асарларини тушунишлари ўз миллий кадрляти кирралари орқали амалга ошувини таъкидлаб, «бу нарса маълум қоришувларни тугдириши билан шартланадиган қийинчиликларни келтириб чиқаради», – деган фикрни илгари сурган. Муаллифларнинг уқтиришларича: «бу қийинчиликларнинг олдини олиш, уларни бартараф этиш учун ёзувчи бадий асарни ёзишда фойдаланган миллий маданият хусусиятларига доир билимлар йиғиндиси бўлмиш "мини-фон"ни яратиш ва шу модель орқали унинг хусусиятларини ўқувчига ўргатиш зарур. ... "минифон" яратишда сўз билан тушунтиришдан ташқари тас-вирий санъат ҳамда мусика асарларидан фойдаланиш катта роль ўйнайди» [4, 4-8].

Лекин бадий асарнинг ўзини ўрганишда кўрув кўрсатмалиликнинг бирор воситасини жалб этиш санъатнинг бир турини идрок этишни бошқа турини идрок этиш билан алмаштиришга олиб келади. Бунда ўқувчилар сўз билан тасвирланган бадий образни идрок этиб ўтирмай, унинг тасвирий эквивалентига диққатларини қаратадилар. Бу гапларнинг асар танлашга дахли йўқ, албатта. Аммо асарга доир кўрсатмалилик танлашда бу шарт ҳам ҳисобга олиниши керак.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, миллий адабиётларнинг ўзига хос хусусиятлари билан бир қаторда аниқ миллийлик орқали намоён бўладиган умумий байналминал мазмун ҳам мавжуд. Танланаётган асарларнинг бу жиҳати улар мазмунини тушунишни осонлаштиради. Эҳтимол, дастлабки кезларда, аниқса, қуйи синфларда кўпрок ана шундай муштарак асарлар ажратилгани маъқулдир.

Хуллас, ўзбек адабиёти асарларини ўрганишда ўзбек бўлмаган китобхон ўз бадий идроки тажрибасига асосланади. Ўз миллий адабиёти нуқтаи назаридан қарайди. Асар мазмунини тушуниш ана шундай мураккаблашган вазиятларда амалга ошади.

Ўзбек адабиёти асарларини осонроқ тушунишни таъминлаш мақсадида рус фольклоридан ҳам фойдаланган маъқул. Икки адабиётга таяниш, ўзбек адабиётидан тушунилмаган нарсаларни рус адабиётдагига ўхшаш ҳодисалар орқали изоҳлаш ё қиёслаш ўқувчилар дунёқарашига таъсир этади, уларни ўзбек адабиётини эстетик жиҳатдан англашга яқинлаштиради.

Ўқувчиларга ўзга миллий адабиёт асарини идрок этиш сари тегишлича йўл кўрсатиш учун ўзбек ва рус ёзувчиларининг мулоқотлари, адабий алоқаларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, таълим ўзга тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек адабиётини ўқитишда бадий асардаги миллийликка, миллий рангларга, шароит тасвирига, фонга ("минифон"га) катта эътибор берилади, асар танлашда оз-оздан миллий хусусиятларни ўргатишни моделлаштириш кўзда тутилади.

Адабиётлар:

1. Беленький Г.И. Приобщение к искусству слова. – М.: Просвещение, 1990. –190 с.
2. Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях. – М.: Высшая школа, 1987. – 31 б.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура /Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного/. – М.: Русский язык, 1976. –210 с.
4. Романович Т.В. Особенности изучения произведений русской литературы в киргизской школе: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – М., 1980.

Мухамедова С. Х.,
профессор ТГПУ имени Низами

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО «ОБЩЕМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ»

Сегодня информационные и педагогические технологии занимают важное место в образовании, в том числе и преподавании лингвистических дисциплин.

Термин «педагогическая технология» имеет более 20 дефиниций. Известные ученые В.М.Шепель, Б.Т.Лихачев, В.П.Беспалько, М.Чошанов, В.М.Монахов, Б.Л.Фарберман, У.Нишоналиев, Н.Сайдахмедов, Б.Зиёмухамедов и многие другие трактуют данное понятие с разных позиций. Педагогическая технология в работах ученых рассматривается как: процесс формирования гармонично развитой личности; комплекс методов, путей и средств образования и воспитания; комплекс организационно-методических средств педагогического процесса; выбор наиболее удобных форм и методов усвоения информации; процесс, гарантирующий обучение студента к самостоятельной работе, обучению и размышлению [1, 23].

В педагогической литературе педагогическая технология рассматривается и как: социальное явление, теоретическая наука, учебный предмет, образовательно-воспитательная система, образовательно-воспитательный процесс, педагогическая деятельность и её методики, научно-исследовательская отрасль взаимосвязанных наук [2, 37].

Известны такие педагогические технологии, как проблемное обучение, дидактические и ролевые игры, технологии комплектов ключевых сигналов, программированные образовательные технологии; коллективный метод обучения, работа в группах, компьютерные образовательные технологии, развивающие, собственные (учебные предметы), альтернативные и авторские, эмпирические, когнитивные, эвристические, креативные, инверсионные, интегративные, адаптивные, инклюзивные [2, 54].

Преподавание лингвистических дисциплин имеет свои особенности, которые необходимо учитывать при выборе информационных и педагогических технологий. Имеет особое значение точный выбор педагогической технологии, обеспечивающий результативность и эффективность изучения раздела, темы.

«Общее языкознание» – сложная теоретическая дисциплина. По этой причине в преподавании данного предмета выбор педагогических технологий ограничен [3,8]. Тем не менее, преподавателями ТГПУ им. Низами в преподавании «Общего языкознания» максимально используются возможности педагогических и информационных технологий.

В настоящей статье представим разработку одного занятия по предмету «Общее языкознание» с целью обмена мнениями со специалистами данной отрасли.

Наиболее эффективной при изучении темы «Древнегреческое и Древнеримское языкознание» кажется педагогическая технология обучения в сотрудничестве. Технология обучения в сотрудничестве направлена на усовершенствование педагогического процесса и ориентирования её на личности обучаемых. Технология способствует созданию творческой атмосферы, направленной на формирование личности обучающегося, также повышению качества образования. Основными видами данной технологии являются: обмен мнением в сотрудничестве, беседа в сотрудничестве, анализ в сотрудничестве, диспут, выполнение практических задач в сотрудничестве и др.

Занятия, основанные на данной технологии, организуются в форме общения: преподаватель – курс, преподаватель – малая группа, преподаватель – большая группа, преподаватель – студент, студент – студент (работа в парах), малая группа – малая группа, малая группа – курс и др.

Рассмотрим ход занятия по предмету «Общее языкознание», организованного по технологии обучения в сотрудничестве.

Тема лекции: Древнегреческое и Древнеримское языкознание

Цели занятия:

Образовательная: ознакомление студентов с представителями Древнегреческого и древнеримского языкознания, обоснование двух: философической и грамматической этапов в развитии древнегреческого языкознания. Разъяснение взглядов аномалистов и аналогистов. Анализ произведения Юлия Цезаря, Мориса Варрона, Марка Квинтилиана, Донати и др.

Воспитательная: формирование у студентов навыков совместной работы и работы с коллективом, навыков общения, уважения чужого мнения, формирование активности, лидерских качеств, творческого отношения к работе, объективной самооценки и др.

Развивающая: развитие творческого мышления студентов.

Обснащение лекции: компьютер, проектор, учебник, карточки и таблицы.

Этапы занятия:

I. Организационная часть.

II. Повторение материала прошлого занятия.

Студенты разбиваются на несколько групп (группы называются по желанию студентов, выбирается лидер группы) и каждой группе по отдельности дается задание в виде заполнения таблиц. Студенты должны их заполнить. Например, одна из этих таблиц:

1. Укажите цели и задачи предмета «Общее языкознание», назовите объект и предмет.	
2. Укажите этапы развития мирового языкознания.	
3. Каких языковедов Древней Индии вы знаете?	
4. Что такое Веда?	
5. Сколько правил в грамматике Панини?	
6. Когда составлена новая грамматика санскрита?	
7. Что означает Аштадхьян?	

По истечению определенного времени лидер группы зачитывает ответ. Преподаватель фиксирует все ответы на компьютере. После того как все ответы даны, преподаватель с помощью проектора демонстрирует таблицу с правильными ответами.

- III. Ознакомление студентов с новой темой: «Древнегреческое и древнеримское языкознание».
- IV. Информация преподавателя по новой теме (вся информация по теме предоставляется в виде презентации, т.е. с помощью слайдов). Во время лекции спрашивается мнение студентов по каждому пункту лекции, т.е. лекция проходит в интерактивной форме.
- V. Закрепление материала так же основывается на технологии обучения в сотрудничестве. Студенты вновь разбиваются по группам (студенты, не сумевшие дать правильный ответ стараются быть активнее и сменить группы).

№	Учебные задания	Указания по выполнению учебного задания
1.	Ответьте на вопросы, используя свои знания по новой теме: Сколько этапов развития древнегреческого языкознания?	Обоснуйте свое мнение Активно участвуйте в совместной работе.
2.	Каковы особенности философического этапа в развитии языкознания?	
3.	Каковы взгляды Гераклита и Демокрита? Кто такие аналогисты?	
4.	Кто такие аномалисты?	
5.	Каковы особенности грамматического этапа в развитии языкознания?	
6.	Каких Древнеримских языковедов вы знаете? Как возникло древнеримское языкознание?	
7.	Каких Древнеримских языковедов вы знаете? Как возникло древнеримское языкознание?	
8.	Назовите недостатки древнегреческого и древнеримского языкознания?	
9.		
10		

VI. По истечению отведенного времени, лидер группы называет ответ (в устной форме). Преподаватель фиксирует все ответы на компьютере. Все ответы анализируются. Все студенты, из групп, давших правильные ответы получают баллы.

VII. Обобщение нового материала проводится в форме заполнения «ЗХУ».

1. Знаю
2. Хочу знать
3. Узнал

Студенты с помощью компьютера заполняют таблицу. Таблица может быть заполнена в следующем виде:

1. Знаю	Древняя Греция является источником языкознания...
2. Хочу знать	Два этапа развития языкознания...
3. Узнал	Современное состояние греческого и римского языкознания...

VIII. Заключительная часть.

Домашнее задание: составить кластер по пройденной теме.

Применение информационных и педагогических технологий на занятиях по Общему языкознанию способствует эффективному усвоению студентами теоретических и практических знаний, активизации их мышления. Кроме того, студенты-филологи совершенствуют свои навыки по информатике, чем обеспечивается межпредметная связь.

Литература:

1. Мухамедова С., Юнусова Ш., Шайхова К. Ўзбек тили фанини касбий соҳаларга йўналтириб ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2012. – 118 б.
2. Мухамедова С., Мўйдинов Қ., Мирсолиева М. Нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш фанини касбий соҳаларга йўналтириб ўқитиш методикаси. – Тошкент: ТДПУ, 2012. – 106 б.
3. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2010. – 312 б.

**Нишанова З.Т.,
Низомий номидаги ТДПУ профессори**

ТОРТИНЧОҚЛИКНИНГ ПЕДАГОГ ФАОЛИЯТИГА САЛБИЙ ТАЪСИРИ

Маълумки, педагогик фаолият касбий мақсади одамларга таълим ва тарбия беришдан иборат бўлган, жамиятнинг катта ёшдаги аъзолари томонидан амалга ошириладиган фаолиятдир. Албатта, мулоқотчанлик, ташкилотчилик каби қобилиятларнинг юқори даражасини талаб қилувчи касб соҳасида ортиқча тортинчоқлик меҳнат жараёнининг самарадорлигига сезиларли салбий таъсир кўрсатишини тахмин қилиш қийин эмас. Бироқ бундай ҳолат педагогнинг таълимий фаолиятига ўзига хос тарзда, тарбиявий ишига ўзгача таъсир кўрсатса керак. Ҳар қалай педагогик фаолият бевосита фаол ҳиссий бўёқдор мулоқотни тақозо этиши ушбу соҳа мутахассисларида “эмоционал куйиш”дек руҳий бузилиш эҳтимолини оширади. Махсус тадқиқотларда эса “эмоционал куйиш” синдроми шаклланган педагоглар шахсига невротизм (ҳиссий соҳанинг беқарорлиги), депрессивлик (тушкун кайфиятга мойиллик), юқори даражадаги эмоционал лабиллик (ҳиссий таъсирчанлик), феминлик (аёлларга хос хусусиятларга эгалик) қаторида тортинчоқлик билан тавсифланиши аниқланган. Шунга мувофиқ қатор бошқа хусусиятлар билан бирга тортинчоқлик педагогда “эмоционал куйиш” синдроми вужудга келишига сабаб бўлиши мумкинлиги ҳақида тахмин қилиш ўринли. Шу тариқа ҳам тортинчоқлик педагогик фаолиятга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Қолаверса, педагогик амалиётда иштирок этган битирувчи курс талабалари ўртасида ўтказилган ижтимоий-психологик сўровларнинг натижаси ҳам шуни кўрсатадики, талабалар педагогик фаолиятни самарали амалга оширишга ҳалақат берувчи шахс хусусиятлари қаторида журъатсизлик, тажовузкорлик, эътиборсизлик, унутувчанлик, ирода кучининг етишмаслиги, импульсивлик билан бирга тортинчоқликни ҳам тилга оладилар.

Ҳар қандай жамоадаги ўзаро муносабатлар муайян ижтимоий-психологик қонуниятлар асосида ривожланади. Шубҳасиз, одамнинг шахсий сифатлари гуруҳдошларнинг унга бўлган муносабатини белгилаб берувчи гарчанд ягона бўлмаса ҳам, муҳим омиллардан биридир. Шу жумладан, шахснинг тортинчоқлиги ҳам бундай хусусиятлар турига кирди. Тадқиқотларнинг натижалари кўрсатишича, психологияда буллинг деб аталадиган ҳодиса, яъни гуруҳдошлар томонидан узоқ муддат тазийқ қилиниш ҳолатига дучор бўлган одамлар одатда низоли вазиятлардан ўзини олиб қочишга мойиллик, таъсирчанлик, одамовилик, жисмоний қувватсизлик, ўзига паст баҳо бериш, хилма хил психосоматик аломатлар, юқори даражадаги ҳавотирланувчанлик, ўқишга иштиёқнинг пастлиги, мулоқотга киришишда қийинчиликларга учраш каби хусусиятлар билан тавсифланишидан ташқари уларга тортинчоқлик сифати яққол ҳослиги кузатилади.

Албатта, меҳнат тажрибаси орگان сайин мутахассис одам ҳам шахс сифатида ўзгариб боради. Ўзгариш жараёни тортинчоқлик ҳисси даражасини ҳам қамраб олишини кутиш ўринли. Негаки тажрибанинг ортиши, мутахассисда ўзига ишончни кучайтириб боради, бу эса унинг тортинчоқлик даражасини сусайтиришини кутиш ўринли. Махсус тадқиқотларнинг натижалари ҳам шуни кўрсатадики, ёш мутахассислар ўзларида тажрибали мутахассисларга нисбатан етакчиликка интилиш даражаси пастлиги ва аксинча, тортинчоқлик билан боғлиқ мойилликлар юқори бўлишини таъкидлайдилар. Қизиғи

шундаки, стакчиликка ва тортинчокликка бұлган бундай муносабат ёш мутахассисларнинг ўзлари намуна деб хисоблаган мутахассисга тавсиф берган вазиятларда ҳам сақланиб қолади.

Адабиётлар:

1. Нишанова З., Рахимова И. Тортинчоклик психологияси. – Т.: ТДПУ, 2009.
2. Зимбардо Ф. Застенчивость. – М.: Астрел, 1999.

**Калдыбекова А.С., Низами атындағы ТМПУ профессору,
Ахмедов Т., Низами атындағы ТМПУ**

«КҮЛТЕГИН» ЖӘНЕ «ТӨНЫКӨК» ЖЫРЛАРЫНДА ОТАНСҮЙГІШТІК ТӘРБИЕ

Қазір бүкіл әлем халықтары жаһандану жағдайында өмір сүріп жатқаны белгілі. Жаһандану негізінен ұлттық және әлеуметтік шаруашылықтардың техникалық және қаржылық жағынан дамуының нәтижесі болса да, оның әлеуметтік саяси және мәдени салаларға үлкен ықпал жасап жатқаны күмәнсіз. Міне осыдан жаһанданудың әлеуметтік феномен ретінде көп қырлы және көп құрамды екенін, оның құрамдас бөліктерінің бірі мәдени жаһандану екені айдай анық болып отыр.

Адамзаттық мәдени құндылықтар ортақтығының күшею үрдісі мәдени жаһанданудың бір көрінісі болып табылады. Осы үдеріс барысында батыс мәдени құндылықтарының басымдық етуі өзге елдердің, халықтардың, байырғы ұлттық сипатына кері әсерін тигізеді хақ. Бұл жағдай әрбір ұлттың, халықтың өзіндік тілі мен әдебиетін, мәдениетін, дүниетанымын сақтап қалу жолында орасан зор күш-жігер жұмсауын талап етеді.

Бұл үшін, ең алдымен, болашақ жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беру, өз халқымыздың сан ғасырлық тарихын, тамырын тереңге тартқан бай әдеби мұраларымызды барынша жетік оқытуымыз керек. Сондықтан да барша түркі халықтарына ортақ әдеби мұра болып келген «Орхон-Енисей жазба ескерткішін» жас ұрпаққа кеңінен таныту, оның ішінде тарихи тұрғыдан ең бір салмақты, әдеби тұрғыдан құнды болып келген үлгілері «Күлтегін» және «Тоныкөк» сияқты тарихи жырлардың тәрбиелік мәнін ашу бүгінгі күндегі заман талабы болып отыр. «Орхон-Енисей жазба ескерткішінің» негізгі бөлігі XVII ғасырда Сібір, Моңғолия, Алтай және Орта Азиядан табылып, XIX ғасыр соңынан бастап тереңнен зерттеле бастады. Бұл жазба ескерткіштерде VI-VII ғасырларда Орталық Азияда болып өткен тарихи оқиғалар суреттелген. Ол оқиғалардың ішінде ең бастысы VI ғасырда Түркі қағанатының құрылуы еді. Бұл жайлы «Күлтегін» жырында былай айтылады.

«Биікте – көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Ісгемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқын
Ел-жұртын қалыптастырған» [1, 87-88].

Бірақ мемлекет құрудан, сол мемлекетті сақтап қалудың қиындығы бәрімізге мәлім. «... тарту-таралғыларға, алтын мен жібекке, табғаштың ару қыздарына өзара таласқан түрік бектері арасында астыртын айқас басталды. Кейбіреулері түрік елі алдындағы парызын, ата-бабалар дәстүрін ұмытты. Елді біліксіз қағандар басқарды» [1, 88]. Нәтижеде түркі елі батыс және шығыс бөліктерге бөлініп кетті. Таң империясына бағынышты халге түсті. «Табғаш халқына бек ұлдары құл болды, пәк қыздары күң болды». Әрине бұдан жырды оқыту барысында жас ұрпаққа дұрыс қорытынды шығаруды үйрету керек. Өз елінің көркеюіне, дамуына үлес қоспаған жастардың бүгінгі күнде де ауыр жағдайға түсіп қалуы мүмкін екенін түсіндіріп отыру қажет. (Өзге елге жұмыс іздеп кетіп, құлдыққа түсіп қалған жастар мысалында).

«Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде» «түрлі дәуірлеріндегі түркі қағандарына шынайы баға беріледі. Біреулері мемлекетті дұрыс басқарған, басқалары халқын қиын жағдайға алып келген, нәтижеде түркі елі дағдарысқа ұшырайды...

Бұл жағдайдан түркілерді Үлгеріс қаған құтқарғаны, Білге Тоныкөк пен Күлтегіннің айрықша қызмет көрсетуі, әсіресе Күлтегіннің ерліктері баяндалады» [2, 54].

Жырды бір арнаға келтіретін ортақ идея бар сияқты. Бұл идея «Тоныкөк» жырында тіпті ашық баяндалады:

«Жұқаны таптау – оңай,
Жіңішкені үзу – оңай.
Жұқа қалындаса,
(Оны тек) алып таптайды.
Жіңішке жуандаса,
(Оны тек) алып үзеді [3, 59-60].

Осы үзіндінің өзінен-ақ негізгі идея ел бірлігі екенін, бірлігі мықты ел әр қандай соққыға қарсы тұра алатынын түсінугізге болады. Идеясы осы болса, тақырыбы эпостық жырлардағы сияқты ерлік болып келеді. «Күлтегін» жырында бейнеленген – Күлтегіннің елінің жауымен шайқасқа түсіп, тамаша ерлік көрсетуі осының дәлелі секілді.

Сондай-ақ Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде Таң империясының (жырда Табғаш деп берілген) өзге халықтардың еркіндігіне, мәдени өміріне қауіп тудырып отырғаны көрсетілген. «Күлтегін» жырында бұл жайлы былай дейді: «алтын, күміс, есірткі, қытайы жібекті шексіз сонша беретін табғаш халқының сөзі тәтті, сый-тартуы жағымды еді. Тәтті сөзбен, жағымды сый-тартумен азғырып, алыстағы халықты өзіне жақындататын еді» [4, 57-58].

Пікірімізді қорытындылайтын болсақ, «Орхон-Енисей жазба ескерткіштері» тек өткен тарихи кезеңімізге ғана тиісті дүние емес. Керісінше, оны бүгінгі жас ұрпаққа кеңінен меңгертуіміз, оның бүгінгі жаһандану үдерісі жүріп жатқан дәуірде ұрпақтың санасын кері әсерлерден қорғайтын, отансүйгіштік тәрбие берудің маңызды тәсілі ретінде пайдалануымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 87-88 б.
2. Қалдыбекова А.С. Орхон-Енисей ёзма ёдгорликларини ўкитиш жараёнида талабаларни байналминаллик рухида тарбиялаш // Педагогик таълим, 2006. №4. – 54-55 б.
3. Азимов И., Рахматов М. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 2005. – 59-60 б.
4. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 57-58 б.

Адилова С. А.,
Низомий номидаги ТДПУ доценти

ТИЛ ТАЪЛИМИДА АУТЕНТИК МАТЕРИАЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МАСАЛАСИГА ДОИР

Бугунги кунда иккинчи тилни ўкитиш жараёнининг мақсади ва вазифалари ўзгариб бормоқда, иккинчи тил таълимида “билим эгаллаш”гагина эмас, балки “коммуникатив компетентлик”ни шакллантиришга эришиш мақсадга мувофиқ деб таъкидланмоқда. Коммуникатив компетентлик деганда алоқага оид чуқур билимга эга бўлишлик, бу борадаги ўзига хос омилкорлик, мулоқотга киришиш учун зарурий бўлган ички имкониятлар тизими тушунилади. Яъни мулоқотнинг вазифалари, алоқа-аралашув жараёнининг ўзига хосликлари, ўрганилаётган тилдаги мулоқот турлари ва хусусиятлари, вербал ва новербал алоқа воситалари, тинглаб тушуниш ва тушуниш техникаси, суҳбатдошларнинг психологик ва коммуникатив типлари, инсонларга таъсир ўтказишнинг технология ва усуллари кабилар ҳақидаги билим, кўникма, малакалар мажмуи коммуникатив компетентлик деб аталади.

Коммуникатив компетентликни пайдо қилишда эса аутентик материалларнинг аҳамияти каттадир.

Аутентик сўзи “ҳақиқий”, “ҳақиқатга айнан мос келидиган”, “соф” каби маъноларни билдиради. Аутентик матн деганда эса ўрганилаётган тил жамиятида юз бераётган воқеа-ҳодисаларни акс эттирувчи ва шу орқали миллатнинг ўзлигини, ўзига хосликларини кўрсатувчи оммавий ахборот воситаларида қўлланиладиган матнлар, аудио-видеолавҳалар, эълон, қўшиқ ва реклама, латифа, турли шахсий ёзишмалар, саволнома, таомномалар, хатто харита ёки поездлар қатнови жадвали кабилар назарда тутилади. Бундай материаллар ҳажм жиҳатдан катта бўлмаса-да, ўзининг функционаллиги билан ажралиб туради, яъни улар табиий тил муҳитига киришиш имконини яратади, бу ўз ўрнида, мутахассислар таъкидлаганидек, бошқа тилларни муваффақиятли ўрганишда асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, дарсларда фақат аутентик матнлардан фойдаланиш зарур деган фикрдан йироқмиз, албатта. Муайян вазиятларда анъанавий манбалардан (бадий, илмий-оммабоп адабиётдан) олинган ва ўқув мақсадларига айнан мос келадиган матнлардан ҳам фойдаланиш лозим.

Рус тилшуносларининг фикрича, аутентик материаллар оригинал манбалардан олинган бўлиб, улар ўқув мақсадларини амалга ошириш учун мўлжалланмаган бўлади. Иккинчи томондан, бундай материаллар тил нутқини назардан анча мураккаб бўлади ва доим ҳам ўқитишнинг муайян вазифаларини бажаришда қўллаш учун яроқли бўлавермайди. Шунинг учун аутентик билан бир қаторда ўқув-аутентик материаллардан ҳам фойдаланиш лозим. Е.В.Носонович ва О.П.Мильрудлар ўз тадқиқотларида ўқув-аутентик материаллар дарслик, қўлланма, ўқув-методик мажмуа муаллифлари томонидан оригинал манбаларнинг барча хусусиятларини сақлаган ҳолда махсус яратилиши кераклигини таъкидлайдилар.

Ўқув-аутентик материаллар лексик ва грамматик жиҳатдан табиий ҳолатга имкон қадар яқинлаштирилган бўлиши лозим ҳамда тил ўрганувчилар томонидан бундай воситаларнинг мустақил қўлланиши учун ўзига хос мотивация вазифасини бажариши керак. Демак, ўқув-аутентик материаллар муайян ўқув вазифаларини ҳал этиши учун уларга бир қатор талаблар қўйилади. Жумладан,

- функционал жиҳатдан: аутентик материаллардаги жанр ва композициянинг ранг-баранглиги ўқувчи-талабаларни ўрганилаётган тил жамоасида қўлланиладиган қолиплаган бирикмалар, иборалар, турли хил ҳиссиётни билдирувчи оҳанглр ва бошқа тил воситалари билан таништириб бориши, уларни фаол қўллашни ўргатиши керак;

- лексик жиҳатдан: ўқув матнларининг аутентик даражаси, яъни софлик, ҳақиқатга мослик даражаси лексик ва фразеологик бирикларни тўғри танлаш билан белгиланади. Бундай бирикларни танлашда уларнинг табиий нутқий жараёнда қўлланилиш частотаси асосий мезон бўлиб хизмат қилиши лозим;

- грамматик жиҳатдан: ёзма ва оғзаки нутқда шу тилга хос бўлган грамматик шакллар ишлатилиши керак;

- тузилиши жиҳатдан: ўқув-аутентик матнларни тузувчи мутахассис матн тузишнинг ўзига хос хусусиятларини аниқ билиши, матн мантиғи, матндаги шакл ва мазмун бутунлиги, қисмларнинг ўзаро мустаҳкам мантиқий-грамматик боғлиқликда бўлишини таъминлаши лозим;

- статистик жиҳатдан: аутентик матннинг статистик тавсифини билиш талаб этилади, яъни нутқий жараёнга хос бўлган муайян шаклларни қўллаш частотаси билан боғлиқ бир қатор қонуниятларни аниқлаш керак бўлади. Бу ва юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилиш методик мақсадларга хизмат қиладиган аутентик матннинг энг мақбул намуналарини яратиш имконини беради.

Шу ўринда ўқув-аутентик материалларнинг мазмунига алоҳида тўхталмоқчимиз:

- ўлкашуносликка оид маълумотларни ўзида акс эттирган материаллар тил ўрганиш мотивациясини янада кучайтиради ва бундай материалларнинг миқдори бошқаларига қараганда анча кўп бўлиши керак;

– исталган материал (аудио-видео, газета мақоласи) да Ұрганувчилар учун бирор янгилик бўлиши лозим. Материаллар, албатта, таълим олувчиларнинг ёш хусусиятларига, қизиқишларига мос бўлиши керак, берилаётган маълумотнинг тил жамоаси учун қанчалик муҳимлигига ҳам эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ. Маълумки, иккинчи тилни ўргатиш бўйича олиб бориладиган дарсларда материалларнинг ахборот сигими муҳим эмас, бироқ ахборот фанга нисбатан қизиқишни кучайтириш мақсадида ҳам аҳамиятлидир;

– таклиф этилаётган нутқий вазиятлар табиий бўлиши шарт, материалларда маълум миқдорда ҳис-туйғулар ҳам акс эттирилиши жуда фойдали, негаки бу ҳолат таълим олувчиларни ўз ҳисларини ўрганилаётган тилда баён этишга ундайди ва шу тилга нисбатан ижобий муносабатни шакллантиради;

– шубҳасиз, миллатнинг тили, менталитети, маданияти узвий боғлиқдир. Ҳар қандай тил жамоасининг менталитетини, турмуш тарзини акс эттирадиган ўқув-аутиентик материаллар ўта зарурий манбадир. Шу билан бирга, миллий маданиятлар ўртасидаги фарқ катта бўлган ҳолларда таълим олувчилар учун жуда мураккаб ва тушунарсиз бўлган, специфик аутиентик материал қўлланмаслиги керак;

– эстетик жиҳатдан, яъни аутиентик материалларнинг дизайни, безатилиши борасида айтиш жоизки, улар қанчалик табиий бўлса, шунчалик фойдали ҳисобланади. Масалан, аудиоматнлар ҳаётий тарзда эшитилиши мақсадида уларни табиий шовқин билан бирга, ортиқча овозлардан “тозалаламай” ёзиш керак. Бу нарса таклиф этилаётган ҳолатларни ва шу ҳолатдаги ўзга нутқни яхшироқ тушуниш ҳамда айнан шу шароитда мулоқотга кириша олишни ўргатади. Мана шунда тил ўрганувчиларда реал коммуникация жараёнида катнашиш ҳисси пайдо бўлади;

– материалларнинг ўқув мақсадига мослигини таъминлаш учун уларни чуқурроқ таҳлил қилишга қаратилган топшириқлар берилиши керак. Айниқса, қўйилган масалани фараз, тахмин қилиш йўли билан ечишга мўлжалланган топшириқлар самаралидир, чунки мазкур фаолият аутиентик-коммуникатив ҳаракат ҳисобланади ҳамда у таълим олувчининг ҳаёлий изланишларини рағбатлантиради, зерини ўстиради, коммуникатив масалани турли йўللار билан ижобий ҳал қилишга ўргатади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, таълим олувчиларга она тили бўлмаган тилни ўргатишда аутиентик ва ўқув-аутиентик материалларни қўллаш орқали табиий тил муҳитини яратиш, нутқий фаолиятнинг барча турларида самарага эришиш ва шу йўсинда иккинчи тил таълимини такомиллаштириш замонавий тил дарсларининг талабидир.

Адабиётлар ва электрон манбалар:

1. Носонович Е.В., Мильруд Г.П. Критерии содержательной аутентичности учебного текста // <http://www.prosv.ru>
2. Борозенец Г. Интегративный подход к формированию коммуникативной компетентности средствами иностранного языка. // <http://free-dissser.com>
3. Словарь терминов <http://dvo.sut.ru/libr/sotciolo>
4. www.zivo.uz

Мўминова О.К., ЎзДЖТУ доценти

ЎҚИТУВЧИНИНГ НУТҚ ТЕХНИКАСИНИ ОШИРИШ УСУЛЛАРИ

Ўқитувчининг нутқи раван, тушунарли ва ёқимли бўлиши керак. Чунки ўқитувчининг нутқи ўқитувчи – ўқувчи муносабатини ўрнатишда ҳамда уларнинг ўзаро тушунишларини таъминлайдиган асосий воситалардан биридир. Бунда ўқитувчининг ўқувчиларга мурожаати, саломлашиши, талабларни қўйиши, огоҳлантириши, гапириш оҳанги, юз ифодаси, нигоҳи, савол бериш ва жавоб олиш усулларининг барчаси муҳим ҳисобланади.

Бунинг учун ўқитувчининг нутқ техникаси яхши ривожланган бўлиши лозим. Овоз – нутқ техникасининг энг муҳим элементларидан ҳисобланади. Ўқитувчининг асосий меҳнат

қуроли унинг овозидир. Товушларни нотўғри талаффуз қилиш натижасида кулгига қолиш, қаттиқ ва кўпол оҳангда гапириш билан ўқитувчи ўзини ўқувчидан узоқлаштириши, нотўғри нафас олиш орқали пайдо бўладиган ҳансираш, юракнинг тез-тез уриб кетиши, қизариб кетиш сингари ҳолатлар натижасида аниқ гапира олмаслиги мумкин. Шунинг учун ўқитувчи нутқига бир қатор талаблар қўйилади ва ушбу талаблар касбий фаолият жараёнида ҳал қилинади ҳамда аниқланади:

1. Ўқитувчининг овози тингловчиларда ёқимсиз ҳисларни уйғотмаслиги керак, аксинча, ширадор ва жозибатор бўлиши лозим.

2. Ўқитувчининг овозида ҳаводорлик бўлиши керак, яъни ўз овозини бошқара олиш қобилиятига эга бўлиши, ўзи учун эмас, ўқувчилар тинглаши учун гапириши лозим.

3. Овоз – бу ўқитувчининг қуроли бўлганлиги туфайли ҳам ўқувчиларга қўйган талабларини бажартира олиш оҳангини танлай билиши керак.

4. Ўқитувчи вазиятга қараб овоз хусусиятларини ўзгартириб туриши лозим.

5. Ўқитувчи нутқ аппаратиغا кўп куч тушганлиги сабабли унинг овози чидамли бўлиши зарур.

Шунга кўра, ўқитувчининг овози жозибатор, ҳаводор, чидамли ва ҳаракатчан бўлиши керак. Мазкур сифатларни шакллантириш ва овозни созлаш бир қатор жараёнларни ўз ичига олади. Ўқитувчи овозининг ширадор ва жозибатор бўлишига ашула дарсларида ҳамда махсус машқлар қилиш натижасида эришса бўлади. Масалан: *Шеърларни турли темпларда, яъни секин, ўрта ва тез ўқиб кўриб, уларнинг қай бири мувофиқ келишини билиб олиш зарур бўлади. Шеърни айтиши ёки бирор бир ҳикояни сўзлаб бериш жараёнида овозга зўр бериш ярамайди. Матнларни овоз чиқариб ўқиш ўқитувчининг фикрлаш қобилиятини шакллантиришга қатта ёрдам беради. Бу машқни ҳар кун бажариши керак ва ўқийганда тингловчиларни кўз олдига келтириб уларнинг нигоҳларига қарагандек ўқиш керак. Яна уйда оила аъзолари ва дўстларига турли овозда шеър ёки матнларни гапириб бериши мумкин. Улар ўзларига ёққан овозни танлаб берадилар.* Фақат шундагина овоз ёқимлилиқ, босиқлик каби ифодалиликка эга бўлиши мумкин.

Нутқ техникасининг яна бир зарурий элементларидан бири дикция саналади. Дикция нутқ товушларини, бўғинларини, сўзларни аниқ талаффуз этишидир. Дикциянинг яхши бўлиши артикуляцион қонун-қоидаларга риоя қилиш билан боғлиқ. Ноаниқ артикуляция нутқнинг аниқлигига путур етказиши ҳамда сўзловчининг гапларини тингловчилар тушунмаслигига олиб келади. Натижада коммуникатив алоқа юзага чиқмайди. Шунинг учун ўқитувчи дикциясини яхшилайдиган машқларни доимо бажариб юриши мақсадга мувофиқдир. Ҳатто дарс бошладан аввал товуш бирикмаларини (ро, до, зи, ми, ги, ти...) дикция билан айтиб, тайёргарлик кўриш ҳар бир сўзнинг тўғри ва аниқ айтилишига сабаб бўлади. Баъзилар жуда тез гапиради ёки аксинча секин гапиради. Шунга ўхшаш камчиликларни бартараф этишга ёрдам берадиган машқлар мавжуд. Масалан: *Лабни маҳкам мусфтлаб, ҳуштак чалмоқчи бўлаётгандек, уни олдинга чўччайтириб чатга, ўнгга, тепага ва пастга ҳаракатлантирилади. Бу ҳолатда тишлар маҳкам қисилиши ва ияк эса қимирламаслиги керак.*

Тишларни кўрсатмаган ҳолда табассум қилмоқчи бўлгандай лаблар чўзилади.

Юқориги лабни очиб, юқори тишлар кўрсатилади.

Пастки лабни пастга тушириб, пастки тишлар кўрсатилади.

А товушини овозсиз айтилади, тил худди эснаш пайтидаги ҳолатда бўлади.

Нутқ сўзлашда нафас олишнинг ҳам аҳамияти катта. Сўзлашни бошладан аввал нафас олиб олиш керак. Нафас олганда ўпка ҳавога тўлади, кўкрак қафаси кенгайди, қовурғалар кўтарилади, диафрагма эса пасаяди. Ўпкага йиғилган ҳаво нутқ сўзланган пайтда паста-секинлик билан сарфланади. Тўғри нафас олиш, тўхташ, нафас чиқариш маълум миниклар орқали амалга оширилади. Чунончи, *қоматни тик тутиб, бир қўлни қориннинг устки қисмига, иккинчи қўлни ёнга, яъни қовурғаларнинг ҳаракатини назорат қилиш учун белдан юқорироқ қисмига қўйилади. Бурун тешиқларини қимирлатмасдан бурундан аста-секинлик билан нафас олинади. (5 сония), 2-3 сония ўпкада ҳаво ушланади, сўнгра А*

товушини талаффуз қилгандай нафас чиқарилади (4-5 сония). 1-машқдагидек нафас олинади ва нафас чиқараётганда 1, 2,3... деб овоз чиқариб саналади. 3-машқда матнларни ўқиш орқали нафас олиш текширилади. Қайси ўринларда чуқур нафас чиқарилганлиги ва нафас олинганлигини белгилаб олиш керак бўлади. Бу каби машқлар билан ўқитувчининг диафрагмасы мустаҳкамланади ва нутқий нуқсонларга йўл қўйилмайди.

Нутқда интонациянинг ахамияти жуда катта. Интонация орқали турли маъноларни ифодалаш мумкин. Шунинг учун нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлиниши (фраза, такт, бўгин, айрим товушлар)ни пухта эгаллаш зарур. Уларни нутқда тўғри қўллаш орқали гапнинг мазмуни аниқ англашилади.

Ўқитувчи нутқи орқали ўқувчи тафаккурига, хулқига таъсирини ўтказиши, ўқувчининг дунёқарашини кенгайтира олади. Айниқса, она тили ўқитувчисининг нутқи катта аҳамият касб этади, чунки ўқувчи ўқитувчисига тақлид қилиш орқали унинг гапириш услубини ўзлаштириб олади. Бу маънода ўқитувчининг нутқи ўқувчи учун намунадир. Шунинг учун ўқитувчи нутқи лексик, фонетик, грамматик ва стилистик меъёрларнинг барчасига риоя қилиб гапириши талаб этилади. Ўқитувчи сўзлаётган нутқда ўқувчиларнинг ҳиссиётига таъсир қилиши ва эшитганларини тушунишларига ҳаракат қилиши керак. Хабар берилётган ахборотнинг нафақат қизиқарли ва фойдали бўлиши, балки тингловчи, хикоя қилиб берувчи ёки ўқитган ўқувчи учун тушунарли ҳамда тарбиявий аҳамияти жиҳатидан қимматли бўлиши лозим. Шундагина ўқиган асарининг мазмуни ҳақида аниқ, ёрқин ва жонли кўриниш намоён бўлади. Яна ўқитувчининг энг асосий вазифаларидан бири – матнларни хатосиз ифодали ўқишга ҳамда уларни ифодали гапириб бериш йўллари ўргатишдан иборат. Ифодали ўқишни яхши эгаллаш учун нутқ техникасини (овоз, дикция, нафас олиш, интонация) пухта эгаллаш талаб қилинади. Машҳур Рим нотиғи Квинтилиан айтганидек, нотиклик маҳорати тинимсиз меҳнат ва тиришқоқликни, турли-туман машқларни, бой тажрибани, ақл ва янгица фикрни талаб қилади. Умуман, ўқитувчи ўзининг нутқ техникасини такомиллаштириш борасида доимий қайғуриши, фонетика, фонологияга оид билимлардан умумий тарзда бўлса-да, хабардор бўлиши, керак бўлганда, ўз нутқдаги нуқсонларни бартараф этишга ёрдам берадиган машқлардан муттасил фойдаланиб бориши мақсадга мувофиқ [1].

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Т.: ЎЗМК. – 1836.
2. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1993.

Юсупова Т.А.,
Низомий номидаги ТДПУ доценти

ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИ МАЗМУНИГА ДИФФЕРЕНЦИЯЛАШ ОРҚАЛИ ЁНДАШУВ

Узлуксиз она тили таълими тизимида турли хил матнлар асосида ўрганиладиган бой лексик ва грамматик материаллар ўз навбатида ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ривожлантириш, бадий дидини юксалтириш, уларни ахлоқий камолот сари етаклаш, миллий маънавият соҳиби этиб тарбиялаш учун хизмат қилади. Зеро, бугунги она тили дарслари уч йўналишни ўзида мужассамлаштиради: 1) ўзбек адабий тилининг қонун-қоидаларини ўрганиш; 2) мулоқот маданиятини эгаллаш; 3) сўз ишлатиш санъатини забт этиш. Юқоридаги уч йўналиш таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблардаги она тили дарслари таркибига кирган “Риторика” [3, 16-21] ва “Русская словестность” [1, 352] ўқув фанлари мазмунини бир қадар ўзида акс эттиради, интеграциялайди.

8-синф она тили дарсларида синтаксисни ўрганиш жараёнида морфологияни такрорлаш икки қурени (морфология ва синтаксис курсини) интеграциялаш тариқасида амалга ошади. Лекин баъзи мавзуларда алоҳидаликларни ажратиш зарурияти ҳам кўринади. Бундай алоҳидаликлар мавзунинг қайси жиҳатларига зътиборни кўпроқ қаратиш, нималарни мустаҳкамлаш ва такрорлашга кўпроқ вақт ажратиш кераклиги билан боғлиқ. Ушбу масала таълим мазмунига дифференциация асосида ёндашиш кераклигини англади.

Билимлар соҳасидаги дифференциациялаш (фарқлаш) тушунчаси, грамматик тоифанинг белгилари, атама, таъриф ва қоида, грамматик воситалар маъноси ва вазифаси (функцияси) доирасида амалга оширилади. Грамматик тушунча атамада мужассамлашади. Атамалар тоифалар ва уларнинг таснифида ўз ифодасини топади. Бошқача айтганда, тил ҳодисалари бўлимларга ажратилади: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис ва бошқалар. Ҳар бир бўлимни ифода этувчи тил ҳодисаси ўз таснифига эга. Ҳар бир морфологик тоифага система сифатида қаралиши шундан. Ҳар бир бўлинишлари ва таснифларига кўра ўрганишдан ташқари, уларни фарқлай билишлари ҳам талаб этилади.

Дифференциация асосида ёндашув (фарқлаб ёндашиш) таълим мазмунига ҳам алоқадор. Чунончи, тил ўрганишда таъриф ва қоидалар доимо ёнма-ён келади. Лекин улар бир-биридан кескин фарқ қиладиган тушунчалар. Таъриф атаманинг изоҳи, қоида тил ҳодисасини қандай қўллаш кераклигини тушунтирувчи йўриқ. Таъриф атама маъносини англаш учун зарур. Х.Қурбонова она тили таълими мазмунининг янгиланиш тарихи ҳақида мушаххаслаштириб, «Таърифни билиш, аминмизки, грамматикани грамматика учун ўрганишга олиб боради» [2, 72], деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, таъриф эмас, балки фақат қоидагина тил ҳодисасини нутқда қандай қўллаш лозимлигини тушунтира олади. Шунинг учун она тили ўқитувчиси ўз эътиборини морфологиядан ўтилган таърифларни такрорлашга эмас, балки қоидаларни хотирага тушириш ва унга нутқ амалиётида амал қилиш вазиятини юзага келтириш сари қаратмоғи мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир атамани унутган бўлса, эслатилиши биланок унинг нима эканлигини ёдга келтиради. Тил ҳодисасини атама ёрдамида таҳлил қилишнинг ўзи шундан далolat беради. Шунинг учун ҳам «Она тили» дарсликларидан берилгани каби «Фонетика нималар ҳақида маълумот беради?», «Унли товушлар деб нимага айтилади?» каби такрорлаш учун мўлжалланган саволларга камроқ тўхталиш тўғри бўлади.

Она тили дарсларида билим, кўникма ва малакалар устида олиб бориладиган ишларга ҳам фарқлаб ёндашиш талаб этилади. Билимда тил ҳодисасининг нима эканлиги, белгилари, таснифи ва қўлланиши юзасидан маълумот акс этади. Ана шу билимларни ўзлаштириш ва улардан нутқ амалиётида фойдаланиш жараёнида кўникма ва малакалар шакллантирилади. Бунда икки хил мақсадга эришиш мумкин: 1) назарий маълумотларни онгли равишда эгаллашни таъминлаш (филологик билимларни шакллантириш); 2) нутқ маданиятини ривожлантириш учун замин яратиш.

Морфология курсида ёрдамчи сўзлар, турли хил кўшимчалар ҳақидаги билимлар нутқ маданиятини ривожлантириш учун замин яратади. Таълим мазмунига фарқлаб муносабатда бўлиш билимларнинг ушбу гуруҳига устувор аҳамият бериш кераклигини асослаш имконини беради.

Хуллас, 8-синф она тили дарсларида синтаксисни морфологиядан фарқлаш, морфологияга доир билимларни назарий ва амалий аҳамиятига кўра ажратиш, билим, кўникма ва малакаларга дифференциациялаш асосида муносабатда бўлиш таълим жараёнининг самарадорлигини оширишга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 5 класс». – М.: Дрофа, 2001; Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 6 класс». – М.: Дрофа, 2001; Альбеткова Р.И. Методические рекомендации к учебнику «Русская словестность. От слова к словестности. 7 класс». – М.: Дрофа, 2002; Соколова Г.П. Уроки русского языка и словестности: Учеб.-метод.пособие. – М.: Дрофа, 2003. – 352 с. (Мастер-класс).
2. Қурбонова Х. Она тили таълими мазмуни янгиланишнинг лингвометодик асослари: пед.фан.номз. ... дисс. – Т., 2005. – 72 б.

3. Ипполитова Н.А. Риторический аспект реализации методов обучения // Русский язык в школе, 2007. № 2. – С. 16-21.

Мирджалолова Л.Р., ТШПКҚТМОИ доценти,
Йўлдошев Р.А., п.ф.н

ЎЗБЕКЧА ТЎҒРИ ТАЛАФФУЗНИ ЎРГАТИШ

Таълим-тарбия рус тилида олиб бориладиган мактабгача таълим муассасалари ва мактабларнинг ўзбек тили машғулотларида ўзбекча тўғри талаффузни ўргатиш, шунингдек, бу борада эришилган даражани тиклаб туриш машаққатига дуч келинаётгани маълум. Бундай ҳолатнинг жиддий сабабларидан бири амалга ошириладиган таълимий тадбирларда товушлар талаффузни ўргатишда машқларнинг малака даражасига етказиб ўтказилмаётганлигидир.

Одатда, айрим тарбиячилар ва ўқитувчилар янги сўзлар, шу сўзлар таркибида айрим товушлар талаффузига доир қисқа машқ билан кифояландилар, шу асосда нутқ ўстиришни ифода этувчи босқичга ўтиб кетадилар. Ушбу босқичларда талаффуздаги хатоларга эътиборсизлик оқибатида талаффуз нуқсонлари кўникама даражасида шаклланиб қоладики, кейинчалик уларни тузатиш учун катта куч сарфлашга тўғри келади. Аслида бундай хатолар айрим товушлар талаффузи устида етарли иш олиб борилмаслиги туфайли барқарорлашади. Болалардан сўзни тўғри талаффуз қилиш талаб этилганда вазифани бажара олмайдилар. Бундан малаканинг ҳосил бўлмаганини билиб олиш мумкин.

Ўзбек тили дарсларида матнни ўқиш жараёнида сўз ва сўз шаклларини асосан ёзилганидек талаффуз қилиш устида иш олиб борилади, лекин оғзаки нутққа хос айтилиши (орфоэпик талаффуз) деярли ўрганилмайди. Бу ҳолат давлат тили таълимида бир ёқламалиликдан иборат камчиликка сабаб бўлади: сўз ва сўз шаклларининг икки хил талаффуздан фақат биттаси – ёзилганидек ўқиш ва нутқда ишлатиш асос қилиб олинади. Натижада мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиси ҳам, ўқувчи ҳам жонли сўзлашувда орфоэпия қоидалари амал қилиб сўзланган нутқни тушунмайди ёки узук-юлуқ англайди.

Баъзан хато талаффуз қилинган сўзни англаш қийин бўлади, сўз талаффузини билмаслик уни нутқда ишлатишдан ийманишни юзага келтиради, ёзувдаги иккиланишларда ўз ифодасини топади. Дарҳақиқат, янги сўзни бир ёки бир неча марта айтиб қўриш унинг (айниқса, янги товушнинг) талаффузини эгаллаш, талаффуз малақаларини, шунингдек, талаффуз назорат кўникмаларини ҳосил қилиш учун мутлақо етарли эмас.

Русийзабон болаларга ўзбекча тўғри талаффузни самарали тарзда ўргатиш учун таълим мазмунига, уни ўрганиш изчиллиги ҳамда йўналишига аниқлик киритишдан тортиб то натижаларни ташхислаш ва назорат қилишгача бўлган тадбирларни янги педагогик технология даражасида ишлаб чиқиш, ушбу жараёнга ахборот технологияларини жорий этиш зарур. Zero, янги (илғор) педагогик технология замирида ҳар бир таълимий қадамни илмий-методик жиҳатдан асослаш, таълимий натижаларини олдиндан башорат қилиш, режалаштириш ва ташхислаш ётади. Талаффузга ўргатиш натижалари шундай бўлиши зарурки, бу билан оғзаки нутқ кўникмаларининг матнни ўқишга ижобий таъсири таъминлансин. Демак, матнни ундаги сўз ва сўз шакллари талаффузига эътибор берган ҳолда оғзаки нутқ кўникмаларининг ижобий таъсири асосида мактабда ўқишни ўргатиш ушбу ўқув фанини ўқитиш методикасини такомиллаштиришнинг энг масъулиятли, энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Биринчи навбатда ўзбекча тўғри талаффузни ўргатиш мазмун-мундарижасида шу масалаларни акс эттириш лозим.

Адабий тилда сўз ва сўз шаклларини уч хил талаффуз қилиш кузатилади: 1) ёзилганига яқин; 2) орфоэпик талаффуз; 3) шева таъсирида айтиш. Сухандон тилида, саҳнада актёр нутқида ёзилганига яқин айтилади. Бола давлат тилини амалий мақсадларда ўрганар экан, у тил эгаларининг орфоэпия қоидаларига риоя қилиб сўзланган нутқини ҳам, радио ва

телевидение эшиттиришларини ҳам, сахна актёрлари нутқини ҳам тинглаб тушуна олиши керак. Шунингдек, у қайси шева вакиллари яшаётган ҳудудда тил ўрганаётган бўлса, ўша шевага хос айрим талаффуз хусусиятларини ҳам билиши зарур.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ўзбек тилидаги лексик бирликларнинг ҳаммаси ҳам талаффузда бирдай қийинчилик туғдирмайди. Қийинчилик сўз ва сўз шаклларининг товуш таркибига, айрим талаффузи «қийин» эгалланадиган товушларга, баъзи ҳолатларда товушларнинг позицион ўзгаришига боғлиқ. Талаффузи машаққат билан ўзлаштириладиган, гоҳо русийзабон ўқувчилар нутқида юқори синфларда ҳам талаффуз ҳатоларига сабаб бўладиган товушлар (о, қ, ғ, ў, и ва бошқалар) туфайли кўплаб сўзлар «қийин»га айланиб қолади. Аслида шу товушлар талаффузи аввал бошданок пухта ўргатилса, шу товушлар юзасидан талаффуз кўникма ва малакалари шакллантирилса, эшитув назорати малака даражасига етказилса, таркибиди шу товушлар бўлган сўзларни озгаки нутқда тўғри ишлатиш таъминланиши мумкин. Бундай натижаларни амалиёт ҳам тўла тасдиқлайди.

Сўзлардаги товушларнинг позицион ўзгаришлари бир қатор орфоэпия қоидаларини ифода этади. Тилимизда бундай сўзлар бор, лекин улар кўп эмас.

Унли ёки ундош товушнинг ўзбек тилига хос ёки рус тилидан қай бир жиҳати билан тафовутланадиган хусусиятини ўргатиш учун қанча вақт ажратиш кераклиги ўргатиш мазмуни билан белгиланади. Янги (фарқли) товушни талаффуз қилиш учун киши уни қайта-қайта эшитиб нутқ аъзоларини турли (керакли) ҳолатга келтириш орқали пайдо қилади. Такрор-такрор айтиш йўли билан эса нутқ аъзоларининг шу ҳолати қайдлана бошлайди.

Хуллас, янги товуш талаффузини узоқ машқ натижасида кўникма ва малакага айлантириш зарур.

Адабиётлар:

1. Баранников И.В., Бойцова А.Ф., Карашева Н.Б. Методика начального обучения русскому языку в национальной школе. – Л.: Просвещение, 1981.
2. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М., 1958.
3. Трубецкой Н.С. Основы физиологии. – М., 1960.
4. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. – М.: Высшая школа, 1963.

Кувандикова И. С.,

Низомий номидаги ТДПУ катта ўқитувчиси

РУСИЙЗАБОН ГУРУХЛАРДА ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎРГАТИШ ЖАРАЁНИДА НУТҚ ЎСТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Мустақиллик халқимизнинг бой маданияти, бебаҳо санъати, илмий ва маънавий мероси, буюк тарихини тикланиши ва ривожланиши учун барча имкониятларни яратиб бермоқда. Миллий кадриятларнинг юксак намунаси бўлган ўзбек тилининг ривож топиши миллий мустақиллик ва ўзлиқни англашда қанчалик аҳамияти катта эканлиги маълум. Тилимизнинг камолоти, миллатимиз тараққиётининг асосий омилларидан биридир.

Тил – бу сўзлашув воситаси бўлиши билан бирга, маълум халқнинг тарихи, бугунидан қибар беради, уларни келажак авлодга етказди, инсонларга завқ бағишлайди. Шунингдек, тил билим бериш ва билим олиш қуроли ҳамдир. Тил маданияти жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир.

Давлатимиз раҳбари бежиз тилимизнинг бугунги ва эртанги ҳолати ҳақида қайғуриб қитор мулоҳазаларни билдирмайди. Республикаимизнинг “Давлат тили” ҳақидаги, “Таълим тўғрисида”ги қонуни, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва бошқа ҳужжатларда тил масалаларига муҳим эътибор қаратилган. Ҳар бир мутахассис, кадр аввало давлат тилининг чинакам соҳиби бўлиши зарур. Ҳар бир инсоннинг маданийлик даражаси унинг озгаки ва ёзма нутқига қараб белгиланади. Тилшунос олим С.И.Ожегов таърифлаганидек: “Нутқ маданияти – ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан ифода қилиш қобилиятидир”.

Рус гуруҳларида ўзбек тилини ўргатиш, русийзабон талабаларнинг ўзбек тилидаги нутқини ўстириш, уларни давлат тилимизда тўғри ва раvon сўзлай олиш ва ёзишга ўргатиш биз ўзбек тили ўқитувчиларининг асосий вазифаларимиздан биридир. Чунки университетимизни битираётган хар бир педагог кадрнинг ўзбек тилидаги нутқи раvon, аниқ ва тоза бўлишида таълим жараёни, хусусан нутқ ўстиришга қаратилган машқларнинг роли каттадир.

Русийзабон талабаларнинг ўзбек тили бўйича нутқий имкониятларни оширишда уларнинг сўз бойлиги юқори даражада бўлиши, тил имкониятларидан тўғри фойдалана олиши катта аҳамият касб этади. Нутқ эгаси ўзбек тилининг барча имкониятларидан – синонимлари, омоним ва антонимлари, кўп маъноли сўзларни ишлата олиши, тилнинг таъсирчан воситаларидан ўринли фойдалана олиши керак. Шу туфайли ўзбек тили дарсларида нафақат ўзбек тили грамматикаси қондаларига, балки бу қондаларни амалиётда қўллашга ўргатиш, талабаларда кўпроқ амалий кўникмаларни ҳосил қилиш, бадий матнлар, шеърлар ва мисоллар билан ишлашга аҳамият бериш лозим, бу талабаларга нафақат тил қондаларини эслаб қолишга, балки уларни амалиётда қўллашда катта ёрдам беради.

Ўзбек тилини ўқитишдан қўзланадиган асосий мақсадлардан бири талабаларни шу тилда гапиртиришга ўргатиш – уларни оғзаки монологик ва диалогик нутқини ўстириш бўлиб, ушбу таълимий тadbирни амалга ошириш хусусида психолог олимлар етарлича хулосалар берганлар. Ана шундай хулосалардан бири – таълимий амалларни нутқ механизmlарини шакллантириш учун етарли даражада гапиришни таъминловчи нутқий фаолият асосида ташкил қилиш, яъни тил ўрганувчини шу тилда кўп гапиртириш кераклигидир. Талаба мантни ўқиганда ҳам, саволларга жавоб қайтарганда ҳам, ўзи гап тузиб ҳикоя қилганда ҳам гапирди. Лекин ушбу “гапиришлар” бир хил даражадаги гапиришлар эмас. Матн ўқилганда, уни овозлантириш жараёни кечади. Саволларга жавоб қайтарганда ҳам шунга яқин ҳолат кузатилади. Мустақил равишда гап тузиб сўзлаш жараёнигина оғзаки нутқ ўстириш талабларига кўпроқ жавоб бериб, асл гапиришни ифода этади.

Русийзабон талабаларнинг ўзбек тилидаги нутқларини ўстиришда муайян сўз бойлигини шакллантириш ҳам талаб этилади. Бу иш намуна асосида ўтказиладиган савол-жавоб, гап тузиш машқларининг лексик таъминоти вазифасини кўзда тутиб амалга оширилади, оғзаки нутқда фаол қўлланиладиган сўзлардан иборат луғат минимумини тузишда ўз ифодасини топади. Маълумки, сўзни ишлатиш учун фикр керак. Фикр баён қилиш эҳтиёжи туфайли гап тузиш ҳаракати юзага келади.

Юқорида келтирилган фикрларнинг барчаси бу нутқ ўстиришдаги бир нечта жиҳатлари ҳисобланади холос. Ўзбек тили дарсларини ташкил этишда бу жиҳатларни барчасини назарда тутиш, интерфаол методларни унутмаслик, ўқитувчининг доимо ўз устида ишлаши, билимларини такомиллаштириб бориши дарс сифатини қафолатловчи омиллардан бўлиб қолади. Бежиз буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ҳам нутқга шундай таъриф бермаган: “Яхши сўзлай олиш – санъатдир, ноёб ҳунардир”. Шу санъат ва ҳунарнинг сирларини талабаларга мохирона равишда етказиш, сўз кадрини тушуна оладиган, давлат тилида чиройли ва раvon сўзлаша оладиган кадрларни тайёрлаш биз тил ўргатувчи педагог ўқитувчиларнинг олдимизга қўйган асосий мақсадимиздир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни // Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997.
3. Йўлдошев Р.А. Ўзбек тили дарсларида ўқувчиларнинг оғзаки нутқини уларни кўп гапиртириш орқали ўстириш методикаси. – Т.: Фан ва технология, 2012.
4. Расулов Р. ва бошқалар. Ўзбек тили. – Т.: Алоқачи, 2005.

ШАКАРИМ ХУДАЙБЕРДИЕВНИНГ “ЛАЙЛИ – МАЖНУН” ДОСТОНИ ХАҚИДА

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг адабиёт дастурида мумтоз адабиёти намуналарига катта ўрин ажратилган. Маълум маънода қозоқ халқи тарихининг бадий солномаси ҳисобланадиган бу асарларнинг орасида ўхшаш сюжетли ёки муайян адабий аъёнлар таъсирида ёзилганлари ҳам талайгина. Шулардан бири Шакарим Худайбердиевнинг “Лайли – Мажнун” [1, 340-400] достонидир.

Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактабларнинг адабиёт дастурида Шакарим ижодига катта ўрин ажратилиши бежиз эмас. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида яшаб ижод этган, қозоқ халқининг фахри саналган Шакарим Худайбердиев ўз асарлари билан қозоқ маданияти ва адабиётининг юксалишга хизмат кўрсатган улуғ сўз санъаткоридир. Шакарим қаламига мансуб “Енглик – Кебек”, “Ёшларга”, “Дубровский ҳикояси”, “Қалқамон – Мамир”, “Армон”, “Лайли – Мажнун” асарлари қозоқ адабиётининг мумтоз намуналаридан ҳисобланади. Улардан “Лайли – Мажнун” асари шарқда машҳур ҳамсачилик аъёнлари асосида юзага келган бўлиб, мазкур асарни ўрта мактабда ўрганиш ўқитувчи зиммасига катта масъулият юклайди.

“Адабиёт дастури”дан (10-синф) [2, 9] ўрин олган Шакаримнинг “Лайли – Мажнун” достонининг яратилиш даври ва унда қўйилган муаммоларнинг мураккаблигидан келиб чиқиб, ўқитувчи асарни шарҳлаб ўрганишни режалаштиргани маълум.

“Лайли – Мажнун” илк бор “Чулпон” журналида (1923) босилиб чиққандан кейин атоқли шоир С. Сейфуллиннинг бевосита кўмаги ва ташаббуси билан китоб ҳолида нашр этилади.

Ўқитувчи “Лайли – Мажнун” таҳлилига ўтишдан олдин XX аср бошида ўлкадаги ижтимоий – сиёсий аҳвол, маданий ҳаёт ҳамда шоирнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот беради.

Шакарим Худайбердиев (1858–1938) – шоир, носир, файласуф, таржимон, тарихчи, журналист. Туғилган жойи – Қозоғистоннинг Семей вилояти, Чингизтоғ овули. Маълумоти олий. Мустақил тарзда турк, форс, араб, рус тилларини мукаммал ўрганган ва ушбу тиллардаги асарларни мутолаа қилган. Хўжа Ҳофиз, Фузулий, Навоий, Фирдавсий, Садий, Гёте, Пушкин, Лев Толстойларни ўзининг пири ҳисоблаган. Ш.Худайбердиев 1931 йили 73 ёшида Чингизтоғда вафот этган.

Шундан сўнг ўқитувчи достоннинг адабиёт тарихидаги ўрнига тўхталади. Аввало, достоннинг мазмунини, нотаниш сўзларни шарҳлаб тушунтиради: Фарба – Арабистонда; табиб – шифокор; байтолла – Маккада номоз ўқийдиган хона; сажде – жойномоздаги қиблани кўрсатадиган белги; бейт – уй, уя. Бу ва бошқа сўзлар ўқитувчи тарафидан изоҳлаб берилди ва ҳикоясини давом этади: Қадимги араб адабиётида (асрларда) “Лайли – Мажнун” дсб аталган афсона, эртақ, ривоятлар мавжуд бўлган. Бу мавзунини Яқин Шарқ халқлари адабиётида биринчи бўлиб, озарбойжон халқининг буюк шоири Низомий Ганжавий ёритган, кейинчалик Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий давом эттирган. Шундан бошлаб Лайли ва Мажнун ҳақида дoston яратиш туркий халқлар адабиётида аъёнана, шоирларнинг бадий маҳоратини белгилловчи мезонга айланди.

Шакарим Худайбердиев ҳам “Лайли – Мажнун” достонини орқали шарқ алломаларига шоғирд сифатида қўл бериб, улар билан ижодий мусобақага киришди. Лайли ва Мажнуннинг маълум ва машҳур муҳаббати тарихга оид сюжети ибратли ҳикоятлар билан қозоқ адабиёти эришган ютуқлар даражасида бойитишга муваффақ бўлди.

Шу хилдаги изоҳлардан кейин ўқувчилар асардан қўйидаги лавҳаларни ўқийдилар. Бир ўқувчи бир лавҳани ўқийди, иккинчиси унинг мазмунини шарҳлаб беради:

1-ўқувчи : Фузулийдан айта олмам мингдан бирин,

Таърифга тил ожиз пурмаъно шеърин.
Мажнуннинг номин билар, ўзин билмас
Қозоққа билдирайин бир оз сирин.

2-ўқувчи: Шоир бу байтни Шарқ алломаларидай, хусусан Фузулий каби ёза олмаса ҳам, қозоқ халқига Мажнунни, унинг ишқ даврини билдирайин деб ёзишга киришганини маълум қилади.

1-ўқувчи : Ҳар ким ҳам ошиқ булиб туғилмас,
Ноёб нарса ел ичра кўп тарқалмас.
Лайли ила Мажнун ишқи мушкулдир,
Ҳеч ким унинг замирига етолмас.

2-ўқувчи: Шоир бу байтда чин муҳаббатни улуғлаб, унинг ҳар кимга насиб қилавермаслигини, кўпчилик Мажнун билан Лайлининг ишқий савдосин тушуна олмаслигини айтади.

Бундан ташқари, ўқитувчи дostonнинг қисқача умумий мазмунини қуйидагича ўқувчиларга тушунтиради ва асар матнини ифодали тарзда ўқитади. “Лайли – Мажнун”ни шарҳлаб ўқитиш билан бир жараёнда Мажнун, Науфал, Ибн Салом, Зайид каби қаҳрамонлар тарихига алоҳида эътибор беради:

“Қайс Лайлига бўлган муҳаббати туфайли Мажнунга, яъни телбага айланади. У Лайлининг номини зикр этиб, ўзига – ўз гапириб, хаёлга берилади. Натижада халқ Қайс деган номни унитиб, уни тентак, жинни – “Мажнун ” деб атай бошлайди. Эл орасидаги миш-миш хангомага чидай олмаган Лайлининг ота-онаси бошқа ерга кўчиб кетади. “Кун чошгоҳга етканда Мажнун қараса, бир қарвон кетиб бораёпти. Булар мендан қочиб кетаяпти, издан қолмайин деб Мажнун ҳам йулга тушади ва изма – из бораверади. Бир ерга борганда Лайли кучугига қарата: “Тур” дейди. “Тур” деган сўз Мажнуннинг қулоғига чалиниб, йўлда қотиб туриб қолади. Қимирласам, топмай қолади, деб неча кунлар шу аллозда қимирламайди” [3, 278-351].

Шоир Мажнун образини буюк, мунгли ишқ рамзи тарзида ифодалайди. Шу ғояни илгари суришда ақл-идрокли инсонлар излаганларини жамиятдан топа олмай қийналганин баён этади :

Беш нарсам бор ошивона излаган,
Номларини билсин мени англаган :
Муҳаббат, адолат ва тоза юрак,
Эркинлик, теран илм – ишқимга тиргак

Ўқитувчи Лайли образини шарҳлаш жараёнида ҳам унинг билан Мажнун ўртасидаги чин ва самимий севги тарихига алоҳида урғу беради: “Мажнун каби Лайли ҳам чин муҳаббатни улуғлайди. Аллоҳ икки ёш қалбига муҳаббат, мардлик ва жасорат уруғини сочади. Ҳар қандай оғир вазиятда ҳам улар ўз маслағига содиқ қоладилар. Уларнинг улғу мақсад йўлидаги курашлари тарихи ҳар бир ёш авлод учун чинакам ибрат намунасидир”.

Хуллас, Шакарим Худайбердиевнинг шарқ адабиёти адабий анъаналари асосида яратган “Лайли ва Мажнун” дostonи ёш авлоднинг эстетик дидини ўстиришда, дунёкарашини бойитишда, инсонпарварлик туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади .

Адабиётлар:

1. Ш.Худайбердиев. Танланган асарлар. – А., 1988.
2. Умумий таълим мактабларининг ўқув дастури. – А., 1997.
3. Баҳром ва Гуландом. Ўзбек халқ адабиёти. – Т.: Ўқитувчи, 1986.
4. Шеърый парчалар таржимаси муаллифники.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ БОҒЛАНИШЛИ НУТҚИ УСТИДА ИШЛАШ

Инсон нутқи ранг-баранг. Дўстларнинг суҳбати ҳам, сўзлаётган кишининг чақириғи ҳам, санъаткорнинг сахнадаги монолоғи ҳам, ўқувчининг маълум бир сўроққа қайтараётган жавоби ҳам нутқдир.

Шароитга қараб нутқ турли хилда намоён бўлади. У баъзан истак-тилак, баъзан чақириқ-муружаат, баъзан эса инсон қувончи ёки руҳий изтироби шаклида ифодаланади.

Она тили машғулотида бажариладиган муваққил ишларнинг ҳаммаси ички нутқ ҳолатида бошланиб, кейин ташқи нутқ шаклида намоён бўлади. Айниқса, иншо, баён ёзиқдан олдинги жараён ички нутқ намунаси. Ташқи нутқ бошқаларга қаратилган ва назорат қилиш мумкин бўлган фаол нутқ бўлиб, у оғзаки ва ёзма шаклларга эга.

Оғзаки нутқ одатдаги товушли сўзлашув нутқи бўлиб, бу нутқ кўпроқ оҳанг ва турли имо-ишоралар билан алоқадордир. Унда мураккаб грамматик қурилмалардан деярли фойдаланилмайди. Ўқувчи оғзаки нутқда кўпроқ содда гапларни қўллайди: у ўз суҳбатдошига ниманидир кўрсатиши, манتيқий урғудан фойдаланиб, маълум бир сўзни алоҳида таъкидлаши, ниманидир мимика, қўл, қўз, бош ҳаракати билан аңглатиши мумкин. Оғзаки нутқда фикрни ихчам ифодалаш мақсадида тўлиқсиз гаплардан фойдаланилади. Нутқнинг бу тури бир ёки бир неча киши томонидан амалга оширилади ва монолог, диалог ва полилогик шаклда намоён бўлади.

Ёзма нутқ эса ҳарф ва сўзларнинг маълум қонуният асосида ўзаро бирикуви, тиниш белгилари, ҳар хил ажратишлар: абзацлар, параграфлар ва гапларни грамматик жиҳатдан аниқ ва тушунарли баён қилиш орқали воқеаланади. Ёзма нутқ ҳам оғзаки нутқ сингари монологик, диалогик ва полилогик шаклларга эга.

Монологик нутқ бир кишининг бошқаларга қаратилган нутқи бўлиб, у ҳимоя қилиш, хабар бериш, ўқилгани қайта сўзлаб бериш, ўзи савол бериб, ўзи жавоб бериш шаклида намоён бўлади.

Диалогик нутқ икки киши ўртасида амалга оширилади. Полилогик нутқ эса кўп кишининг нутқидир. Нутқнинг бу кўринишлари ўзига хос хусусиятларга эга. Аввало, бу нутқ турлари кенг жумлаларни талаб этмайди. Шунинг учун диалогик ва полилогик нутқ таркибиде тўлиқсиз гаплар жуда кўп бўлади. Бундай нутқ таркибиде сўроқ ва ундов гаплар ҳам учрайди. Гаплар кўпинча ўзининг қисқалиғи билан ажралиб туради. Оғзаки диалогик ва полилогик нутқда сўз билан ифодалаш қийин бўлган бир қатор воситалар: мимика, имо-ишоралар, оҳанг ҳам ишга солинади. Фикрни беришда ўқувчиларда бу воситаларни тарбиялашда ҳам она тили ўқитишнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Таълим жараёнида кўпинча диалогнинг кенг тарқалган кўриниши – суҳбатдан фойдаланилади. Бу одатда, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги мулоқотдир. Нутқнинг бу кўриниши тугалланган жумлалардан фойдаланиш билан ажралиб туради.

Нутқнинг иккинчи тури ёзма нутқдир. Ёзма нутқ устида ишлаш оғзаки нутққа қараганда анча мураккаб жараёндир. Чунки у ўқувчидан грамматик ва мазмун жиҳатидан тўғри жумла қуришни, ҳар бир сўзни ўз ўрнида тўғри қўллашни, фикрни ихчам, изчил, ифодали, услуб жиҳатидан содда ва раван ифодалашни, баён қилинган фикрлар асосида хулосалар чиқаришни талаб этади. Бу нутқ турининг мураккаб табиати ҳам шундаки, у имло, тиниш белгилари ва услуб билан боғлиқ [1, 12]. Сўзни тўғри ёзиш, тиниш белгиларини ўринли қўллаш, фикрни услуб талабига мувофиқ баён қилиш ўқувчидан катта масъулиятни талаб этади.

Ёзма нутқ текширилади, тузатилади, тақомиллаштирилади, бу жиҳатдан у оғзаки нутққа қараганда анча қулай имкониятларга эга. Ўқувчи ёзма нутқдаги хато ва камчиликлар ўстида ишлайди, уларни бартараф этади, кейинги ишларда бу хато ва камчиликларга йўл

құймасликка интилади. Ёзма нутқдаги имло ва тиниш белгилари устида ишлаш матн мазмуну устида ишлаш билан қўшилиб, бир яхлитлик ҳосил қилади.

Авалло шуни қайд қилиш лозимки, мактабда ўқитиладиган барча ўқув фанлари ўқувчи нутқи устида ишлагша йўл очади. «Она тили» ўқув фани сифатида ана шу имкониятларни бирлаштириб, ўқувчининг фикр ифодалаш малакаларини ривожлантиради. Уни тилимизнинг гўзал оламига олиб қиради, нутқни яхшилаш, бойитиш, унга бадий буюк бериш, нафосат бағишлашда муҳим аҳамият касб этади.

Нутқ шароити нутқ шаклини белгилашда жуда муҳим омилдир. Чунончи, бир-биридан узоқ турган сўзловчи ва тингловчи фақат ёзма нутқ (хат, мактуб, ахборот, воқеанавислик в.х.) воситасида фикр алмаштира олади. Табиийки, бу нутқнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Бир-бирига яқин турган сўзловчи ва тингловчи орасида фикр алмашишнинг энг қулай йўли оғзаки нутқдир. Оғзаки ва ёзма нутқнинг ўз нутқ шароитларига яраша хилма-хил хусусиятлари бор. Чунончи, сўзловчи битта, тингловчи кўп бўлса, сўзловчининг баланд овозда тўхтамлар (паузалар)га риоя қилиб, имо-ишоралардан камроқ фойдаланиб, фикрни изчил ва бир-бирига боғлиқ равишда баён қилиши талаб этилади. Бундай нутқнинг ўзига хос қўриниши ўқувчининг назарий масалаларни ёритиши ёки уй тошириқларини бажариш жараёнидаги жавобларида, маълум бир мавзуну синфда, бирор йиғинда очиб беришдаги нутқда ўз аксини топади [2, 22]. Шунинг учун бундай нутқда фикр изчиллиги, гапларнинг ўзаро тўғри боғланиши, боғловчилар, олмошлар, соҳа атамалари, овоз тембри, оҳанг кабиларни тўғри қўллашга алоҳида эътибор бериш лозим.

Ўқувчининг бундай нутқи узундан-узоқ жумлалардан, ортиқча сўзлардан, одат тусига кириб қолган такрорлардан холи бўлишига, нутқ яратилаётган пайтда ўқувчининг сўзловчиларга нисбатан қандай туришига, қўл, кўз, бош, бўйи, оёқ ҳаракатларига алоҳида эътибор бериш керак [3, 31].

Нутқ шароитининг муҳим таркибий қисмларидан бири сўзловчининг тингловчилар савиясини ҳисобга олишидир. Халқимиз қадимдан бунга жуда катта эътибор берган. Шунинг учун «Сўзни айтгин уққанга» мақолида нутқни тингловчиларга тушунарли қилиб баён этиш зарурияти таъкидланган.

Ўқувчиларда ўз фикрини тингловчининг савияси, ёши, мавқеини ҳисобга олган ҳолда баён қилиш қўникмаларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш керак. Бунинг учун ўқувчилар билан айни бир фикрни (ахборотни, тилак-истак в.х.) ўзидан кичикларга, тенгқурларга, ўзидан катталарга, яқинларга, яқиндан таниш бўлмаган шахсларга ифодалаш устида мунтазам иш олиб боришга тўғри келади [4, 11]. Болаларни мактублар ёзишга ўргатиш, айни бир фикри турли кишиларга турли хилда баён этиш қўникмаларини шакллантиришга самарали таъсир кўрсатади.

Ўқувчи нутқига қўйиладиган яна бир муҳим талаб мазмундорликдир. Шунинг унутмаслик лозимки, нутқ шароитига мос тушса, у мазмунли бўлади. Ўқувчи фақат билган нарсаларини, ўзи хабардор бўлган воқеа-ҳодисаларни оғзаки ва ёзма шаклларда тўғри баён қилиши мумкин. Аниқ далиллар ўқувчининг шахсий кузатиши ёки таассуротлари, ҳис-туйғулари асосида юритилган фикригина ўзгалар диққатини ўзига тортади. Мазмунсиз фикр на шахснинг ўзига, на ўзгаларга ёқади. Ўқувчига ўзи ўқиган, кузатган, билган нарсалар ёки воқеа-ҳодисалар хусусида ёзиш анча осон кечади.

Сухбат, хикоя, иншо учун ўқилган бадий асарлар, томоша килинган сахна асарлари ва кинофильмлар, шахсий кузатиш ва таассуротлар, кундалик ҳаёт воқеалари бой материал бўлиб хизмат қилади.

Нутқда ҳар бир фикр мантиқан асосланган бўлсагина, унинг таъсирчанлиги ортади. Бу ҳар бир ўқувчидан нарса, воқеа-ҳодисага синчковлик билан қараш, уларнинг ҳар бирига тўғри баҳо бера олиш, шу йўл билан нутқни мунтазам ва изчил қуриш, уни исботлай билишни талаб этади. Ўқувчи фикрни баён этаётганда бир фикрни иккинчиси билан мантиқан тўғри боғлай олиши, мавзуга алоқадор бўлган асосий фикрларни иккинчи даражали фикрлардан фарқлай билиши, қайтариқ фикрларга йўл қўймаслиги керак.

Ўқувчи нутқига қўйиладиган яна бир муҳим талаб унинг бой ва ранг-баранглигидир. Нутқнинг бой ва ранг-баранглиги аввало фикрни баён қилишда ўзбек тилининг лексик имкониятлари: маънодош, уядош ва қарама-қарши маъноли сўзлардан, тасвирий ифода ва иборалардан, «сўз-олмош», «сўз-ибора», «сўз-тасвирий ифода», «сўз-рамзий белги» синонимияларидан унумли фойдаланишда нутқнинг бадиий қимматини оширувчи воситалар: мақол ва маталлардан, улкан шоир ва ёзувчиларнинг афоризмга айланиб қолган иборалари ва жумлаларидан бадиий асарлардан олинган парчалардан ўзбек халқининг кочириқ сўзлари ва кўчма маъноли сўзларидан, ўхшатиш, сифатдош, жонлантириш, истиора, муболага каби бадиий тил воситаларидан риторик сўроқли гаплардан фойдаланишида намоён бўлади. Тилнинг бу тасвирий воситалари нутққа гўзаллик, жозиба ва ранг-баранглик бахш этади.

Ўқувчи нутқига қўйиладиган талаблардан яна бири унинг аниқ бўлишидир. Нутқнинг аниқлиги бу фақат нарса, воқеа - ҳодисани тасвирлаш ёки баён қилиш эмас, балки шу нарса, воқеа-ҳодиса учун хос бўлган белгиларни аниқлаш, уларнинг тасвирига мос тушадиган сўз, сўз бирикмалари ва гаплар танлашдан иборатдир. Аниқлик нутқнинг бойлиги ва ранг-баранглиги билан чамбарчас боғланган. Маълум бир мазмунни турли шаклларда бера билиш, нутқ шароитига мос тушадиган тасвир усулини танлаш нутққа аниқлик киритади.

Она тили машғулотларида матн билан ишлаш. Матн нутқий ҳодиса бўлиб, у икки ва ундан ортиқ ғоянинг мазмунан бириктиришидир. «Қиш. Қор ёғаяпти.» шаклидаги учтагина сўзнинг мазмунан бириктиришдан тортиб, бутун бошли бадиий романлар, йирик трилогиялар ҳам матн саналади. Ҳар бир матн маълум бир нарса, воқеа-ҳодисани тасвирлайди; у ҳақда хабар беради; сўзловчининг муносабатини ифодалайди.

Матн ўз тузилишига кўра гап, мураккаб синтаксис бутунлик, хат боши, бўлим, қисм, боб ва параграфлардан ташкил топиши мумкин. Ўқувчилар томонидан яратилган матнлар эса асосан гап, хат боши ва муайян кичик қисмлардан иборат бўлади. Бу бирликлар, албатта, матн ҳосил қилишга иштирок этади ва уни шакллантиришда муҳим аҳамиятга молик бўлади.

Хуллас, ўқувчиларнинг боғланиши нутқи устида ишлаш бугунги она тили таълимининг олдида турган муҳим масалалардан биридир.

Адабиётлар:

1. Неъматов Х., Ғуломов А., Абдурахимова М. Ижодий матн устида иш. –Тошкент: РТМ, 1997.
2. Турдиев Б. Ёзма нутқини ўстиришдан практикум. – Т.: Ўқитувчи, 1980.
3. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1993.
4. Ғуломов А., Қобилова Б. Нутқ ўстириш машғулотлари. – Т.: Ўқитувчи, 1995.

Тотанов Н.Қ,

Ўғўстан мемлекеттік университеті аға оқытушысы

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА (4-СЫНЫП) ГРАММАТИКАНЫ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТІЛ ДАМУҒУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Тіл оймен тікелей байланысты және адамдардың ғасырлар бойы қалыптасқан ой жұмыстарының көрінісі болатындықтан, оның әр алуан тармақтарын тез игеру де оңай емес. Сондықтан бала қазақ тілін бастауыш мектептің есігін ашқаннан бастап, орта мектепті бітіргенше, кейбір жоғары оқу орындарының арнаулы факультеттерінде 4-5 жыл бойы негізгі пәнінің бірі ретінде оқиды. Әрине, әр басқышта ана тілін оқытудың мақсаты, білім көлемі әр түрлі болатыны түсінікті. Бірақ, бәрiнiң негiзi бастауыш мектепте қаланады [1, 23].

Сондықтан грамматикалық ережелерді балаға білдіру үшін, әдетте жаттығу материалдарын жетекшілікке аламыз. Ол түсінікті де. Тілден берілетін білім балаға әдепкі де бытыраңқы, шашыраңқы болып көрінеді. Оның себебі – грамматикалық, орфографиялық ережелер белгілі нақты сөздер, тұлғалар негізінде емес, абстракцияланған көптеген

фактілерді қорыту негізінде жасалады. Баланы соған жетектеу үшін көптеген байқау, жаттығу жұмыстары жүргізілуі тиіс [2, 56].

Қазақ тілін бастауыш мектепте оқытуда жаттығу материалдарының сапалы болуына ерекше көңіл аударатын себебіміз екі түрлі: біріншіден, онда қазақ тілі теориялық курс ретінде емес, негізінде практикалық сабақ ретінде оқытылады. Сондай практикалық жұмыстардың тірегі де, мөлшері білім көлемін баянды ететін де «жаттығу» деген атпен беріледі, екіншіден бағдарлама бойынша бастауыш мектепте қазақ тілі:

1. «Сауат ашу мен тіл дамыту»;
2. «Оқу мен тіл дамыту»;
3. «Грамматика, емле және тіл дамыту» деген тарауларға бөлінеді.

«Тіл дамыту» мұнда басқалармен қатар жүріп отырады.

Грамматикалық білімді тиянақты етіп үйретудің үшінші кезеңі мынадай міндет қояды. Оқушылар жазғанда, сөйлегенде өтілген грамматикалық форманы еркін, жылдам тауып жазып, сөйлегенде пайдаланып отыруға тиіс. Бұлай машықтану үшін мынадай жаттығулар ұйымдастырылады [3, 89].

1. Ауызша айтылған мәтіннен өтілген грамматикалық материалдарға байланысты объектіні тауып, талдау жасау. Бұл жаттығудың пайдасы көп.
2. Бұрын өтілген тақырыптармен қатар мәтін бойынша түгел грамматикалық талдау жасау. Бұл жаттығудың мақсаты – жаңа объектіні басқа материалдарды талдаумен қатар іздеп табуға үйрету.
3. Грамматикалық талдауды емлеге қатысты да жүргізу. Мысалы: түбірдің соңындағы қатаң қ, к, п, дыбыстарының өзгеру себебін таптыру, зат есімдерге септік жалғау жалғанғанда қосарлы дауыссыздың пайда болу себебін сұрау т.б. Бұл сияқты жаттығулар оқушыларды дұрыс жазу үшін грамматикадан алған білімін пайдалануға үйретеді.
4. Диктант, шығарма жаздыру. Бұл жұмыстар оқушылардың грамматикадан алған білімін дұрыс жазу, сөйлеу қажетіне пайдалануға жетектейді [4, 86].

Грамматикалық тақырыпты танытып, түсіндіргеннен кейінгі істейтін жұмыс – оқушыларды сол грамматикалық форманы жазбаша мәтіннен, ауызша айтылған мысалдан бірден ажырата алуға үйрету. Бұл дағды оқушылардың грамматикадан алған білімін жазуда, сөйлеуде дұрыс қолдануы үшін қажет. Оқушылар сөздің морфологиялық құрамын тез ажыратып таныса ғана дұрыс, қатесіз жаза алады. Мұғалім оқушыларды грамматикалық формаларды тез, әрі дәл тануға үйрету үшін жаттығу жұмыстарын дұрыс ұйымдастыра білу керек.

Тақырып түсіндірілгеннен кейін, жаңа форманы мағына, қызметі жағынан таныта түсуге көмектесетін жаттығулар ұйымдастырылады. Ол жаттығулардың түрі мынадай:

1. Мәтінде өтілген объектіні ерекшелеп беріп, оның грамматикалық белгілерін атапқызу.
2. Мәтіннен объекті түсіріліп, төменде бөлек беріледі де, оқушылар сөйлемдерді толықтырып көшіреді, объектінің грамматикалық белгілерін атайды.
Келесі кезекте мұғалім оқушыларды өтілген объектіні өз бетімен танып, табуға үйретуге бастайды. Ол үшін мына түрдегі жаттығулар ұйымдастырылады.
1. Мәтінде объект ерекшеленбей беріледі де, оқушылар өз бетімен оның мағынасын, формасын, қызметін талдап ажыратады.
2. Өтілген объектіге оқушылардың өздері мысал келтіріп, талдау жасайды.
3. Сөздерді өтілген грамматикалық формаға қойып, сөйлем құрайды, сөйлемдегі сөздердің грамматикалық белгілерін талдайды.

Біз әр жаттығуда өтілген грамматикалық объектіні атап қана қоймай, мағынасын, қызметін, форма ерекшеліктерін талдап айтқызу керек екенін ескерттік. Бұл – өте қажет талап. Өйткені грамматикалық объектінің осылай мағынасын, қызметін, формасын талдап танытқанда ғана оқушының білімі саналы, тиянақты болады.

Қорыта келгенде, оқушылардың сөздік қорын байыту – әрбір сабақ барысында бірте-бірте жүргізілетін күрделі процесс. Балалардың сауаттылығын жетілдіру мақсатымен жүргізілетін маңызды іс тек сөздік толтыру жұмысымен ғана шектеліп қалмауы керек.

Әдебиеттер:

1. Құлмағамбетова Б. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы, 1992.
2. Қосымова Г., Дәулетбекова Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2004.
3. Ұйықбаев И. Қазақ тілі методикасының мәселелері. – Алматы, 2001.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі фонетика. – Алматы, 1997.

Байқабылов Ө.А.,
Низами атындағы ТМПУ аға оқытушысы

СИНОНИМДЕРДІ ЖАҢАША ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

XXI ғасыр табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология бағыты мен дамыту мақсатымен атауымыз үлкен үміттің басты мысалы болып табылады. Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды. Жас ұрпаққа сапалы, өнегелі тәрбие мен білім беру – бүгінгі күннің басты талабы. Тәуелсіз мемлекетімізге еңбекқор кәсібін терең түсінетін, өзінің білімі мен іскерлігін жан-жақты қолдана білетін мамандар қажет. Осы айтылған міндеттер – мамандар дайындайтын жоғарғы оқу орындарының алдында тұрған негізгі мәселелер. Өйткені, халыққа білім беру реформасы «ғылыми негізге сүйенген пәнді оқытудың жоғарғы деңгейімен қамтамасыз етуді міндеттеп отыр».

Әлемдік білім кенестігіне толығымен бірігу, білім беру жүйесін халық аралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз. Білім беру сапасы негізінен баланы дүниеге келгеннен бастап тәрбиелейтін орталарының қазіргі қоғам талабына сай жүйеленуі барлық салаға тиісті материалдық базаның кеңеюі және кәсіби біліктілігі жоғары дамыған шебер маман жетілдіру т.б. болып табылады.

Қоғам бүкіл жүйесін жаңартуға, оның ішінде білімді ұрпақ даярлауды жаңартуға өте ынталы, себебі қазіргі оқу орындарында жаңаны тез меңгеретін, өзгерістерге бейім, қоғам өзгерісін дұрыс қабылдай алатын жас ұрпақ қажет. Сондықтан жас адамды жан-жақты жетілдіруге қоғамның талап-тілегін мүддесін ескеру қажетті де, міндетті болып табылады.

Жалпы жоғары оқу орнының білімгерлері іс-әрекетінің негізгі түрі оқу үрдісі болып табылады. Сондықтан оның болашақ қоғам жасаушы жастарды дамытуда, оқытып тәрбиелеуде, оқытудың жаңа технологиясын қолдануға дайындаудағы потенциалдық мүмкіндіктерін айқындау – жауапты міндет. Педагогикалық-психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқытудың жаңа технологиясын қолдануда әр құрамдас бөлік бойында қызмет түрлеріне тоқталайық.

Ынталылық-қызығушылық компоненті білімгерлердің қарастырып отырған мәселеге көзқарасын, құндылық бағалау көзқарасын, ынта-ықыласын, талап, сұранысын көрсетеді.

Бағдарлық-нысаналық компонент оқушылардың жаңа технология туралы ақпаратын, оған бейімделу, үйренуге ыңғайлану дәрежесін қарастырады.

Мазмұндық компонент оқушылардың оқытудың жаңа технологиясы туралы білімі, оның мән-мазмұны, ерекшеліктері, қолданудың әдіс-тәсілдері, амалдары туралы бірлігімен сипатталады.

Жаңа технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғы шарттар қажет: оқу үрдісін интенсификациялауды жаппай қолға алу; оқушылардың сабақтастылығын болдырмау шараларын кешенді түрде қарастыру. Оның ғылыми әдістемелік, оқыту әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау; жаңа буын оқулықтарының мазмұнын зерттеп, пәндік білім стандартымен жете танысу, білімді деңгейлеп беру технологиясын игеру арқылы оқушыларға білімді мемлекеттік стандарт

деңгейінде игеруге қол жеткізу, оқу үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу.

Жаңаша оқытудың негізгі түрлері оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады. Бұл жерде алға қойған басты мақсат – оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделді мен қадір-қасиетін дамыту. Ол үшін инновациялық оқытудың педагогикалық шарттарын игерген жағдайда ғана оқыту тиімді болмақ.

Қазіргі уақытта «педагогикалық технология» психологиялық-педагогикалық әдебиетте ең көп таралған және қолданылатын ұғым. Қаралып отырған ұғым әртүрлі түсіндіріледі. Кейбіреулері бұл ұғымды оқу мен тәрбиенің жоғарғы жетістіктерін бағалау құралы десе, екіншісі бұл категорияға жаңа педагогикалық технологияға өту және құру – бұл болашақ ақпарат өркендеу аясындағы білім беруге қойылатын міндеттер мен өзекті шешімдердің заңды құбылысы деп көрсетеді.

Оқытушы инновациялық технологияларды жетік меңгерген педагог дәрежесіне жоғарылауы қажет. Бұл дәрежеге жету үшін, әрбір инновациялық технологияны меңгеруі және меңгерген технологияны оқу үрдісінде пайдалануы тиіс. Сабақта бірнеше инновациялық технологияны кезекпен, тиімді, білімгерді жалықтырмай пайдалануға болады.

Инновациялық сабақтар оқытушы, білімгер іс-әрекетінің тұтастығын талап ете отырып, жүйелілік, мақсаттар бірлігі орындалады. Яғни инновациялық сабақтарда нақты мақсаттар қою, қажеттілігі басым. Білімгерлердің іс-әрекетін ұйымдастыра білу сол арқылы олардың қабілеті дамыту мәселесінде нәтижеге жету керек екендігін байқалады.

Қазақ тілін оқытуда мәтіндік талдау инновациялық технологиясын пайдалану грамматикалық ұғымдарды немесе ережелерді түсінуге көмектесіп қана қоймай сондай-ақ өзге тілді білімгерлердің бір-бірімен пікір алысуында да мүмкіндік туғызады. Мәтіндік тапсырмалар мазмұнына қарай лексикалық, морфологиялық, фонетикалық, орфографиялық, синтаксистік және пунктуациялық болып бөлінеді. Ал қолданылуы жағынан – салыстырмалы сөзді көрсету анықтау, тиістісін қою болып бөлінеді.

Оқу үрдісінде осындай инновациялық әдістерді пайдаланудың маңызы зор. Бұл әдістердің білім алушылардың белсенділігін арттыра отырып өз беттерімен жұмыс жасауларына тигізер пайдасы көп.

Міне, осындай жаңаша сабақ үлгісіне 5-сыныпта өтілетін «Синонимдер» тақырыбын алдық.

Сабақтың мақсаты: 1) Мәндес сөздерді бір-бірімен салыстыра отырып, анықтамасын оқушылардың өздері ойланып шығарып алуға бағыт беру; 2) Мәндес сөздерді белгілеріне қарай топтастыру және қандай сөз таптарынан болатынын байқату; 3) Синоним сөздер кез-келген сөздермен тіркесе бермейтінін ұғындыру.

Сабақтың тәрбиелік мақсаты: ұсынған әңгімені оқып кейіпкерлердің ісін талдау жасай отырып бағалау, өздерінің алға қойған мақсатына еңбек ету арқылы жететінін түсіндіру.

Сабақтың барысы: үйге тапсырманы тексеру (365 жаттығу)

Жаңа сабақ. Синонимдер тақырыбын түсіндіремін.

Тілде мағыналары бір-біріне жуық, өзара мәндес сөздер бар. Мысалы: сыртқы пішінге, бейнеге қатысты *әдемі* деп те, *сұлу* деп те айтуға болады. Сондай-ақ, *уақыт* дегеннің орнына *ыңғайына қарай мезгіл, мерзім* немесе *кез, шақ* деген сөздердің біреуін қолданып айта береміз. Бұл сөздердің дыбысталуы әр түрлі, бірақ мағыналары бір-біріне жақын және ұқсас сөздер.

Мағыналық жақтан бір-біріне жуық өзара мәндес сөздерді синонимдер дейміз. 1. жайылым, өріс; 2. батыр, ер; 3. салмақты, сабырлы, байсалды, байыпты; 4. айнала, өңір, маң (маңай), төңірек; 5. келбет, кескін, көрік, кейіп, ажар, пішін, мүсін, нұсқа, түр т.б.

Синоним сөздер тілдің байлығын көрсетеді. Синонимдік қатардың құрамындағы сөздер сәл ғана мағыналық айырмашылықты ажыратып айтып беруде үлкен қызмет атқарады. Осылайша тақырып жайлы теориялық түсінік беріп болғаннан соң, **ой қозғау сатысына** өтеміз.

Синоним сөздер тілдің байлығын көрсетеді. Осы сөйлемді сабақтың басында эпиграф ретінде алып, оқушылардан осы сөйлемді қалай түсінетінін және бұл сөйлем бүгінгі сабаққа қандай қатысы бар екенін сұраймын.

Бүгінгі өткелі отырған сабағымыздан үйренетін сөздеріміз тілдің байлығын көрсетеді деп ойлаймын. Синоним сөздерді сөйлегенде, әңгіме айтқанда пайдалану керек деп ойлаймын.

Мағынаны ажырату. Плакатқа жазылған синоним сөздерді оқушылар бірнеше топқа бөліп жазды.

Ажар сабырлы байсалды
 Көркі амандасу ұстамды
 Келбет сәлемдесу салмақты
 Дидар есендесу

Оқушыларға сұрақ. Әр топтағы сөздерді бір-бірімен мағынасы және жазылуы жағынан салыстырындар, қандай ой түйдіңдер?

Оқушылар жауабы. Мағыналары бір-біріне жақын, жазылуы әр түрлі сөздерді синонимдер дейміз.

Әр топтағы сөздерге сұрақ қойғызамын.

Оқушыларға сұрақ. Синонимдік сөздер тобы қандай сөз табынан болады?

Оқушылар жауабы. 1. Зат есімнен болған синонимдер 2. Етістіктен болған синонимдер

3. Сын есімнен болған синонимдер.

Оқушыларға зат есімнен болған синонимдер тобымен сөз тіркесін құрау ұсынылады.

Адамның → ажары
 → дидары
 → рені
 → келбеті

Малдың → түсі
 → түрі

Топпен жұмыс. Бұнда кітапта берілген «Отан» мәтіні бойынша жұмыс алып барамын. 366-жаттығу. Мәтіннен синоним сөздерді тауып, топ-тобымен теріп жазындар. Мағынасын түсіндіру.

Оқушыларды үш топқа бөліп, әр топтан бір оқушыны шығарып өз ойларын ортаға салып, тапсырма шартын орындату.

Ой толғанис сатысы.

Ал, балалар, сендер алдыларыңа қандай мақсат қойдыңдар? Өскенде кім боласындар? Осы мақсатқа жету үшін не істейсіндер?

«Кім болам?» атты шағын шығарма жазайық. Шығарма жазған кезде синоним сөздерді пайдаланындар. Шығарма бес-алты сөйлемнен тұратын болсын.

Кейбір оқушылардың жазған шығармаларын оқу. Қандай синоним сөздерін пайдаланғанын сұрау.

Деңгейлік тапсырмалар.

1-тапсырма. «Сөйлеу» сөзін тағы басқа қандай сөзбен ауыстыруға болатынын дәлелдендер.

2-тапсырма. Жүз, бет сөздеріне мағына жағынан сай келетін және басқа қандай сөз екенін анықтандар.

Сабақты қорытындылау. Үй тапсырмасына 368-жаттығу. Төменде берілген синонимдік қатарлардың құрамындағы әрбір сөзді лайықты басқа сөздермен тіркестіріп жазындар.

1. Жуырда, жақында, таяуда, жуықта; 2. Аспан, көк; 3. сыйлау, құрметтеу, қадірлеу; 4. Төңірек, айнала, манай, тұс; 5. Көп, мол, қыруар; 6. Қас, жау, дұшпан; 7. Сыпайы, әдепті, биязы.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Синонимдер қандай сөздер?

2. Синоним болатын сөздерге мысал келтіріндер.

Эпиграф ретінде алған сөйлеммен қорытындылаймын.

Қорыта айтқанда, келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімнің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге даярлау – мұғалімнің кәсіби білімін көтеруге даярлау аспектісінің бірі және педагогтың жеке тұлғасын қалыптастыру үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқыту методикасы. –Т.: Ұзбекистон, 2003. – 256 б.
2. Құлмағамбетова Б., Исанова А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – А.: Білім, 2000. – 144 б.
3. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – А.: Ана тілі, 1991. – 184 б.
4. Түймебаев Ж.Қ. Қазақ тілі. Грамматикалық анықтағыш. – А.: Қазақстан, 1996. – 84 б.
5. Қудьярова Ш. Қазіргі қазақ тілін оқытуда жаңа технологияның тиімділігі. – Нөкіс, 2009.

Дүсанов К.,

Низомий номидаги ТДПУ катта ўқитувчиси

ФАНЛАРАРО АЛОҚА ЖАРАЁНИДА МАТННИНГ ҰРНИ

Маълумки, она тили ҳамда бошқа ўқув фанларининг ўз олдиға кўйған мақсад ва вазибалари бир-бирларидан жиддий фарқ қилади. Шунга қарамай, она тили ўқув предмети шу вазибаларнинг умумий томонларини бирлаштириш имконига ҳам эга. Хусусан, ҳар бир фанга хос бўлган муайян билимларни бериш тизими она тили орқали реалликка айланади. Демак, улар ўқувчиларнинг билиш фаолиятини фаоллаштирувчи омил сифатида намоён бўлади.

Она тили дарсларига адабиёт, тарих, математика, биология, физика ва бошқа ўқув фанларига оид матнларнинг жалб этилиши бир ҳодисанинг турли қирраларини яхлит ҳолда тасаввур этиш учун жуда қулай шароит яратади. Бунда она тили ягона таянч нуқтаси вазибасини бажаради. Турли матнларнинг тахлили унинг таркибини, алоҳида қисмларнинг боғланиш усулларини, бунда шаклий ҳамда мантикий алоқадорликнинг намоён бўлишидаги ранг-барангликларни амалий жиҳатдан кузатиш учун шароит яратади. Тизимли тарзда, мунтазам равишда бундай педагогик юмуш билан шуғулланиш эса ўқувчиларнинг матнни тушуниш ва тахлил қилишга оид кўникма ҳамда малакаларининг юқори даражага кўтарилишини кафолатлайди. Хусусан, турли ўқув фанларига оид тегишли матнларни тахлил қилиш; уларга хос бўлган тушунча ва терминлар устида ишлаш; она тили билан бошқа ўқув фанларининг биргаликдаги машғулотларини ташкил этиш; она тили дарсларидаги мисоллар тизимини бошқа ўқув фанларининг айна шу даврда ўрганилаётган мавзу материаллари билан бойитиш ва бошқалар.

Она тили машғулотларини ташкил этишда дарсликдаги матнлардан фойдаланиш асосий ўрин тутати. Буларнинг ёнига бадий асарлардан олинган парчалар ҳам келиб кўшилади. Бундай парчалар исталган бадий асардан эмас, кўпроқ адабиёт дастурига киритилган, шунда ҳам она тилида муайян мавзу ўтилаётган пайтда адабиёт дарсларида ўрганилаётган мавзуларга оид бўлган бадий асарлардан олинса мақсадга мувофиқ бўлади. Алоҳида таъкидлаш жоизки, бунда жалб этилаётган матнларнинг тарбиявий жиҳатлари ҳам иккинчи даражали аҳамият касб этмайди. Зеро, “Тарбия ўрганилаётган объектлар (мазмун) ҳамда уларнинг ортида турган воқеликка, ўрганиш жараёнига, шунингдек, шахсда шакллантирилаётган маънавий-ахлоқий, ижтимоий, эстетик, маърифий, меҳнатга оид фазилатларга нисбатан эмоционал-қадриятли муносабатларни мақсадга мувофиқ тарзда шакллантиришни тақозо этади” [1, 14].

Фанлараро алоқаларни амалга ошириш жараёнида она тили дарсликлари ва ўқув қўлланмаларидаги машқлар тизими алоҳида ўрин тутати. Агар шу нуқтаи назардан дарсликларда тавсия этилган матнларни кўздан кечирадиган бўлсак, улар дастлаб иккита катта гуруҳга ажратилади.

Бұлар:

1. Бадий матнлар.
2. Нобадий матнлар.

Энг аввало, хәр икки ғурухдағи материалларнинг хилма-хил бадий жанрлар ҳамда нутқ услубларига алоқадорлигини таъкидлаш керак. Ниҳоят уларнинг мавзу қамрови ҳам биз учун муҳимдир. Чунки, матн кўзда тутган мавзу оламнинг турли воқса-ходисаларини қамраб олади, демакки, улар фаннинг ҳам турли-туман соҳаларига алоқадор бўлади. Мана шу ҳолатнинг ўзиёқ фанлараро алоқаларнинг дастлабки кўрсаткичи бўла олади.

Назаримизда, она тили дарсларида фанлараро алоқаларни амалга оширишнинг қулай йўллари ниҳоятда кўп. Зеро, она тили ўқув фани сифатида нутқ жараёнларининг барчасини қамраб олади. Бу ерда матн асосий ўрин тутади. Уларнинг илмий, расмий, публицистик, бадий ёки сўзлашув услубига оидлиги эса фойдаланиш имкониятининг кенг ва катталигини кўрсатиб туради. Шунга кўра, бошқа фанларга оид бўлган матнлардан тил бўлимларининг истаган турида фойдаланиш имконияти мавжуд бўлиб қолавереди. Буни тилнинг исталган сатҳи (фонетика, морфология, синтаксис каби) мисолида кўришимиз мумкин.

Мутахассисларнинг кўрсатишича, она тили дарсларида бадий матнларнинг ўрганилиши ўқувчилар билимининг пухта бўлишида, уларнинг саводхонлик даражалари ортишида, китобхонлик маданияти ва адабий-эстетик дидларининг тақомиллашишида муҳим омил бўлади.

Айниқса, уларнинг:

- 1) “бадий асар матнидағи лисоний ҳодисаларни топа олиш;
- 2) матнда қўлланган сўзнинг маъносини аниқлаш;
- 3) асар матнида қўлланган лисоний ҳодисаларнинг бадий вазифаларини тушунтириш;
- 4) ўрганилаётган бадий асарда фойдаланилган бадий-тасвирий воситаларнинг лисоний асосларини (лексикани билиш асосида) аниқлашга оид кўникма ва малакалари шаклланади, янада ривожланади” [2, 11].

Она тили дарслиқларидағи кўплаб бадий матнлар ўқувчиларнинг маънавий-маърифий тарбияси учун хизмат қилишини таъкидлаш жоиз. Улар ўқувчиларнинг онгига миллий-маънавий қадриятларга, қадимий аъёналарга меҳр ва муҳаббат туйғулари билан қарашни ўргатади, шу туйғуларнинг юксалишига имкон яратади.

Адабиётлар:

1. Лернес И.Я. Учебный предмет, тема, урок. – М.: Знание, 1988. – с. 14.
2. Дейкина А.Д. Методика изучения лексики в 4-6 классах с учетом межпредметных связей. Автореф. дис... канд. пед. наук. – М., 1979. – с. 11.

Дуйсабаева Д.У.,

Низами атындағы ТМПУ аға оқытушысы

ЖАЗБА ЖҰМЫСТАРДЫ ДҰРЫС ҰЙЫМДАСТЫРУ – САУАТТЫЛЫҚ КЕПІЛ

«Барлығымызға белгілі, ата-бабаларымыз ежелден бағасыз байлық болған ілім мен білімді, тәлім мен тәрбиені адамзат кемелдігі мен ұлттың өркендеуінің ең негізгі шарты деп білген» [1, 60] – деп айтқан елбасымыздың сөздері жастарға білім беруші оқытушылар мен ұрпақ үшін үлгі болуы керек.

Сауаттылық – адамның білім мен білу деңгейінің көрсеткіші. Бірақ қазіргі күнде бұл көрсеткішке деген талап бәсеңдеп қалды. Сондықтан жастар арасында өз ойын жазба түрде сауатты жеткізе алатындар азайып, интернет, жалпы, ақпараттық коммуникация дамыған бүгінгі қоғамда «*жазба мәдениеттің қажеті не?*» деп ойлайтын жастар көбейді. Әдеби тілдік норма артта қалып, диалект пен варваризмдерді қолдану аясы кең өріс алды.

Әрине, қоғам талабына сай бүгінгі технологияларды жетік меңгерген, өзіндік пікірге ие болумен қоса, сауатты да болуы қажет емес пе? Қазіргі жағдайда әр балаға тән

ерекшеліктерді есепке алу өте күрделі. Өйткені әр бала – жеке тұлға. Сондықтан да олардың сауаттылығын арттыру мен әдеби тілін дамыту үшін жеке-дара тұрғыдан келу маңызды. Сауаттылықты қалыптастыратын факторлардың бірі – жазба жұмыстар. Жазба жұмыстар сауаттылықты тексерудің өлшемі ғана емес, танымдық сипатының да молдылығы ескеріліп алынған материалдарға жаңаша қарауға ерекше мән беруді талап етеді.

Жазба жұмыстар жүргізіп отыру мектеп оқушыларына да, ЖОО-дары студенттеріне де өте қажет. Өйткені жазба жұмыстардың қай түрі болсын сауатты жазу нормасы мен ойын дұрыс жеткізу, яғни дұрыс сөйлеу қағидаларын қалыптастыру мақсатын көздейді.

Мектепте қазақ тілі бойынша жазба жұмыстарға бөлінетін сағаттар бағдарламалық тақырыптардан да, тіл дамытудан да, қайталанудан да алынады [2,4-5]. Оқу жылы басында өткенді қайталау есебімен сынып оқушыларының сауаттылық дәрежесін анықтау үшін бір сағат және әр тоқсан соңында бір сағат бақылау жұмыстары алынады. Ал бұдан басқа уақыттағы алған жазба жұмыстар үйрету мақсатын көздейді. Жазба жұмыстарын талдауға арнайы сағаттар бөлінеді. Әр сыныптағы жазба, жаттығу, үйрету және бақылау жұмыстарының саны бағдарламада белгіленеді. ЖОО-ның білім алатын жастар арасында да оқу жылына ең кемі екі диктант пен екі шығарма алынып отырса тиімді болар еді.

Қазақ тілінің практикалық курсы бойынша сауаттылықты тексеруге арналған жазба жұмыстардың түрлері деп профессор Ә.Исабаев диктант, мазмұндама және шығарманы атап өткен. Олардың санын төмендегіше көрсеткен [3, 111]:

сынып	Жазба жұмыстар түрлері мен саны				
	диктант	мазмұндама	сөз саны нормада	шығарма (сынып)	шығарма (үй)
IV	сегіз	төрт	80 -100	екі	екі
V	сегіз	төрт	100 –110	үш	бір
VI	алты	үш	110 -120	екі	екі
VII	бес	екі	120 –140	екі	үш
VIII	бес	-	140 -160	үш	үш
IX	төрт	-	170 -180	төрт	үш

Жазба жұмыстарға арналған мәтіндерді іріктеуде тіл үйренушілердің сауаттылық деңгейін, танымдық, логикалық ой-өрістерін, білім-білік дағдыларын қалыптастыру ғана емес, тәрбиелік те мақсат көзделуі тиіс. Жалпы жазба жұмысының мақсаты – өткен материалдарды қайталап, одан алған білімдерін, сауаттылықтарын бақылау болып табылады. Жазба жұмыстардың ең көп қолданылатын түрі – диктант жұмыстары. Диктанттың да мақсаты мен міндетіне орай бірнеше түрлері бар. Диктант сөйлем үлгілерінде әр сөйлемнің стильдік құрылымына, ой айқындығына жете мән беріліп, тыңдаушының мәтінді қабылдау мүмкінділігі есепке алынады.

Жазба жұмыстың қай түрі болсын, олар да сабақ. Өзіндік ерекшелігі бар сабақ. Өзінің өткізілу тәсілі жағынан да, дидактикалық мақсаты жағынан да өзгеше сабақ.

Белгілі әдістемеші ғалымдардың сабақты дидактикалық мақсатына қарай бірнеше түрге бөліп жүргені белгілі. Ал, жазба жұмыстар жазбаша бақылау – тексеру сабағына жатады. Сонымен бірге жазба жұмыстарды өзінің алдына қоятын мақсат, мазмұны жағынан қайталау, жинақтау немесе білім сапасын анықтау сабағы деп те атауға болады.

Жазба жұмыстардың мәтініне ең алдымен танымдылық, тәрбиелік талап қойылатыны белгілі. Мәтіннің тәрбиелік мәні танымдық, білімдік мәнінен бөлек алып қаралмайды, тұтас бірлікте қаралады. Мұның үстіне мәтіннің оқушыларға бұрыннан таныс болуы талап етіледі. Мұнда әңгіме мәтін туралы немесе оның тақырыбы, мазмұны туралы емес, әңгіме мәтіннің құрамына енген жеке сөздердің, берілген орфограммалар мен пунктограммалардың оқушыларға бұрыннан таныстығы туралы.

Ең алдымен, мәтінде берілетін грамматикалық тапсырмалар – оқушылардың бұған дейін өткен және әбден игерген орфограммалары мен пунктограммаларынан алынуға тиіс. Екіншіден, оның көлемі (саны), мазмұны бағдарламалық талап деңгейінде болуы шарт. Тексте, сонымен бірге, жақында ғана өткен грамматикалық категорияларға байланысты

тапсырмалар беруге болмайды. Өйткені оны оқушылар әлі толық игеріп, үйреніп болған жоқ.

Жазба жұмыстарды жүргізуге қойылатын талаптар мен оларды бағалау нормасы да есепке алынуы тиіс. Өсіресе, қатемен жұмыс істеу процесін өз уақытында алып бару тиімді нәтиже береді. Жіберілген қателер үстінде талдау жүргізіледі, талдағаннан кейін сол қателерге байланысты кішігірім диктант жаздырылады, оның көлемі отыз-қырық шақты сөзден құралады. Сөйтіп, алғашқы жіберілген қателерді болдырмау шаралары белгіленеді.

Кейбір оқытушылар жазба жұмыстарды жаздыруды тіл ұстарту жұмыстарымен ұштастырып жүр. Тіл сабағында бұл екеуінің де өзіндік орны, ерекшелігі бар екендігі белгілі.

Бүгінгі қоғамдағы қазақ балаларының ауызекі сөйлеуі жатық емес. Оқушының әдеби тілдік нормаға сай, мақалдап сөйлеуі, теңеулер келтіріп, өз ойын анық, өз дәрежесінде жеткізуі жоқтың қасы. Баланың тілдік қоры нашар дамыған. Ойы мен сөзінің арасында алшақтық басым. Сөзінің іркілушілігі, тоқыраушылығы, мүкістенушілігі, біріншіден, логикалық ұлттық ұстанымның қалыптаспауынан болса, екіншіден, тіл қорының аздығынан деп білу қажет. Оқушыға суырылып сөйлеу тұрмақ, ой-пікірін қарапайым әңгімелеудің өзі бір алынбас қамалдай. Көңіліндегі небір жақсы ойды айтуға келгенде берекесі қашып, сәні болмай, еңсесі түсіп, білгенін айта алмау қазақ баласына тән қасиет болып барады. Оның ұлттық психологиялық астарларын да, қазіргі қоғам тауқыметімен біртұтас қарастырған жөн [5, 78].

Сондықтан да, баланың тілдік қорын дамытуда, сауатын арттыруда жазба жұмыстарды көбірек жүргізіп отыру қажет.

Қорыта айтқанда, жазба жұмыстар өз алдына басы бірікпейтін нәрсе сияқты көрінеді. Жазба жұмыстар дұрыс ұйымдастырылса, оқыту да, тіл дамыту да, әдебиет пен қазақ тіліне деген құрмет пен қызығушылық та арта түспесе, кемімейді. Ұрпақ тілі – біздің болашағымыз екенін ұмытпайық, сауаттылық деңгейін асырайық.

Әдебиеттер:

1. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Т.: 2008. – 60 б.
2. Жолдасов Т.және басқ. Қазақ тілі пәні бойынша қазақ мектептеріне арналған бағдарлама (V-IX – сыныптар). – Т.: 2004.
3. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Т., 2003.
4. Жапбаров А., Тілеубердиев Б. Оқушыларға мәтін құрастыру мен шығарма жаздыру әдістемесі. – Ш., 2002.
5. Мұраталиева Р., Бәкірова А., Әбдікәрімова Т., Уәлиева Ф. Диктанттар жинағы. – А.: Ана тілі, 1998.

Абдувалитов Н.Б.,
Низами атындағы ТМПУ оқытушысы

БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕЙБІР ТАЛАПТАРЫ

«Сабақ – оқытушының педагогикалық мәдениетінің айнасы» – дейді А.Сухомлинский. Бұл тұжырым нағыз көргендік. Сабақ – педагогтың шеберлігін айқындайды. Менімше, сабақты түсіндіруден гөрі, өткізу әлдеқайда оңай. Өткізілетін сабақтың сәтті болуының толып жатқан шарттары бар. Ең бастысы – мұғалімнің білімі мен жан-жақтылығы, бір сөзбен айтқанда, жеке басының ерекшелігі. Алайда, бұлар аз, бұған қоса әдістемелік шындалған шеберлік қажет. Сабақты жоспарлау, ұйымдастыру, өткізу үлкен нақтылықты қажет етеді. Сабақ – күрделі процесс, оның үстіне небір қиындық, оқыс әрекеттер сабақ барысында кездесіп отырады. Ұстаз шеберлігі осының бәріне төтеп бере алатындай болуы керек. Мұғалім сабақты дұрыс жоспарлап, мақсатын нақты белгілеп алмайынша дегеніне жете алмайды. Оқытушы сабақтың мазмұнын, құрылысын, дәлдігін,

жұмыс жүргізу тәсілін мұқият ойластыруы қажет. Сабақты жоспарлауға қандай негізгі талаптар қойылады. Олардың жобасы төмендегідей:

1. Оқушылардың сабаққа бар зейінін аударып және ықыласпен, ынта-жігерімен тыңдауын ұйымдастыру.
2. Сабақтың тақырыбына сай мақсатын нақтылай білу.
3. Оқытушының тақырыпты терең және жан-жақты меңгеру.
4. Мұғалімнің материалды жеткізу шеберлігі, сезімі, тиімді әдіс-тәсілдері.
5. Көрнекі құралдардың нақтылығы, әсерлігі, мазмұндылығы.
6. Мысалдардың өмірмен байланыстылығы, баланы ойлантуға, сөйлетуге, тәрбиелеуге ықпалы.
7. Топпен, жеке оқушымен жұмыс істеу әртүрлілігі.
8. Оқушы теориялық білімді меңгергендігін күнделікті сабақта қолдана алуы.
9. Сабақты басқа пәндермен, өнер салаларымен үйлесіміне, ұқсастығына қарай түрлендіру.
10. Оқушының шығармашылық белсенділігін арттыру.
11. Бағалау, оның тәрбиелілік мәні.
12. Үй тапсырмасын уақытында түсіндіріп, үлгісін беру.
13. Осылардың ең бастысы – сабақтың жүйелілігі.

Оқытушының іскерлік сапасына төмендегідей талап-міндеттер қойылады:

Сабақтың мақсаты айқын болуы.

Материалды жан-жақты әрі түсінікті баяндауы.

Басты мәселені бөліп көрсетуі.

Сыныпты пәнге қызықтыруы.

Мәселе қозғап, пікір-сайыс туғыза білуі.

Баяндау тәсілі жүйелі әрі қисынды болуы.

Сөйлеу мәдениетінің тартымдылығы, сөздердің анықтылығы.

Алған мысалдарды өмірмен байланыстылығы, әрі тәрбиелік мәнінің маңызды болуы.

Оқушыларға еркін жұмыс істетуі.

Сыныпта тәртіп дұрыс жолға қойылуы.

Сабақта дидактикалық материалдардың жеткіліктілігі.

Көрнекі құралдардың барлығы.

Техникалық құралдар қолданылуы.

Үйге тапсырма уақытылы, әрі дұрыс берілуі.

Оқушылармен жеке жұмыстар жүргізілуі.

Оқушылардың қателері дер кезінде түзетілін отыруы.

Бағалау нормалары сақталып, әділ бағалануы.

Әр сабақта осыларға қоса педагогикалық, психологиялық, физиологиялық және гигиеналық талаптар қарастырылады. Көпшілік жағдайда бір сыныптың оқушыларына бірдей дайындықпен бір талаппен, бірдей әдіспен өткізілген сабақты әр оқушы әртүрлі қабылдайды. Осыдан келіп жеке оқушыларды зерттеу және олармен жеке жұмыстар жүргізу талабы туындайды. Әдіскер ғалым В. Рогова былай дейді: «Оқыту технологиясының ең басты проблемасы – ұжымдық жұмыста жеке оқушының жеке мүмкіндігін дұрыс аңғарып оны дұрыс істетіе білу» [1, 120]. Шынында да сабақ оқыту кезінде оқушылардың мол мүмкіндігін аша алмай, олардың белсенділігін арттыра алмай келеміз, сондықтан да жеке оқушының жұмыс бірінші кезекте болу керек. Жұмыс барысында сыныпта уақыт жетпесе, үйге түрлі тапсырма беріп, оны тексеріп қадағалап отыруды ойластырған жөн.

Ендігі үлкен проблема – үнемі оқушының тілін дамыту, сөйлеу тілін жетілдіріп, лексикалық қорын молайтып отыру. Көпшілік жағдайда мұғалімнің алатын мысалдары оқушылар баяғыда-ақ жалығып кеткен бірсарынды мысалдар, сондықтан балада қызығудан гөрі немқұрайлылық басым. Әйтеуір сыныпта сабақ аяқталғанша отырып қайту. Сабаққа белсене араласпай, яғни өз орнын таппай, селқостыққа бой ұру. Ал, бүгінгі оқыту процесінде

ескерілмей жүрген жәйт – сабақты проблема құрып, оқушы алдында ситуация туғыза алу, сол арқылы оны ойландыру. Шешім іздету. Сабақ процесіне тікелей араластыру. Сабақта көп жағдайда керегі жоқ «жансыз» мысалдар алынады, олар оқушы үшін ешқандай рөл атқармайды. Мысалы, Оқытушы – Асқар, Ташкентке бардың ба? – Оқушы: Жоқ. Немесе: Сиыр шөп жейді. Трактор жер жыртты. Асқар үшін Алматыға барды ма, жоқ па бәрібір. Қалғандарға да қызық емес. Келесі сөйлемдер де солай. Сиырдың шөп жейтінін, трактордың жер жыртатынын бастауыш сыныпта естіген. Тапсырма баланы шын ниетімен сөзге тартатындай болуы керек емес пе? Бала өзі қиялдайтындай немесе біреудің барғанын құмартып тындайтындай жағдай жасау қажет.

Енді сабақтың нақтылығына мән берсек. Көп жағдайда сабақтың тақырыбына мазмұны сәйкес келе бермейді. Соның әсерінен кейбір сабақтар мақсатынан алшақтап, жүйесіз бос баяндау болып кетеді.

Сабақты жоспарлағанда оқыту, үйрету, тәрбиелеу, дамыту шарттарын ескере бермейміз.

1. Оқыту, яғни білім беру мақсаты. Балаға ғылыми теориялық тұрғыдан не айтуға тиіспіз. Ол қандай мөлшерде, оны бала қабылдай ала ма, қалай қабылдануы керек? Балаға қабылданудың, түсіндірудің, есте сақтаудың жолын іздету қажет.
2. Үйрету. Өзі білгенін оқушы практикада қолдана ала ма? Егер құр ережені жаттап алып, оны сабақта қолдана алмаса, ол неге керек? Ережеге байланысты тапсырманы бала қиналмай орындауы керек.
3. Тәрбиелеу. Бүгінгі жауапты істің бірі – тәрбиелеу, екінші әртүрлі әдіс-тәсілдер арқылы оқушыны көптеген адамилық қасиеттерге, имандылыққа, шеберлікке, еңбекке, тапқырлыққа тәрбиелеу. Үшіншіден – оқытушының өзі тәрбие берудің үлгісі, іс-әрекеті, сөйлеген сөзі, киім киісі, жүріс-тұрысы, адамгершілігі арқылы тәрбиелеу, өмірге бейімдеу. Ешқандай тәрбие бермей құрғақ оқыту не үшін қажет? Міндетті түрде сабақты тәрбиелік мақсаты белгіленуі шарт.
4. Дамыту. Оқушының логикалық ойлауын қамтамасыз ету. Ой-өрісін шыңдай отырып, өмірге көзқарасын қалыптастыру. Бойындағы өнерін танып, бағыт-бағдар беру. Бүгін айтылғанды ертеңмен ұштастыру. Оқытушы тарапынан берілетін тапсырмалар оқушыны жан-жақты ойландыратын жұмыстар болуы керек.

Қорыта келгенде, біздің тапсырмаларымыз, жаздыратын жаттығуларымыз оқушыларға қызықты болып, оларды жалықтырмау керек. Сонымен қатар оқушы ізденін, жан-жақты талапқа сай орындайтындай проблемалық сипатта болуы керек.

Әдебиет:

1. Рогова В. Чтение и развитие старших школьников. Приобщение детей к художественной литературе. – М.: Педагогика, 1996. – 120 с.

Боқиева Ғ. С.,

Низомий номидаги ТДПУ катта ўқитувчиси

БӨШЛАНҒИЧ СИНФ ҰҚУВЧИЛАРИНИНГ ЛУҒАТ ЗАҲИРАСИНИ БЕЛГИЛАШ

Ўзбек тилининг лексик қатлами жуда ҳам хилма-хил бўлиб, у ўзида турли сўз гуруҳларини жамлаган. Тилининг лексик қатламида жамият тараққиёти, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда ўзгаришлар бўлади ва бу ўзгаришлар «лексиканинг ғақат миқдор жиҳатдан эмас, балки сифат жиҳатдан ривожланишини билдиради», «Лексикадаги тараққиёт, ўзгаришлар янги луғавий бирликларнинг пайдо бўлиши ва маълум луғавий бирликларнинг йўқ бўлиши (истеъмолдан чиқиши), сўзларнинг янги маънолар касб этиши ва айрим маъноларнинг йўқолиши каби ҳодисалардан иборат бўлади» [4, 679]. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да 80 000 сўз ва сўз бирикмаси берилган бўлиб, бу сўзлар ичида

ўзининг 10дан ортиқ маъносига эга бўлган кўп маъноли сўзлар ҳам бор. Бундан ташқари, изоҳли луғатда умумхалқ қўллайдиган сўз ва иборалар берилади. Тилда турли соҳаларга доир қўллаб атамалар борлиги ҳисобга олинса, тилимининг лексикаси қай даражада бойлиги кўринадди. Бу сўзларсиз ўзбек тилида нутқий фаолиятга киришиб бўлмайди. Шундай экан, тилининг асосий луғат захирасидан турли мулоқотларда фойдалана олишнинг асосий шарти уни нутққа киритишдир. Бола боғчага ва мактабга келгунга қадар ота-онаси, бува-бувиси, ака-опаси, ўртоклари билан бўлган мулоқот жараёнида тил бирликларини эгаллаб боради. Сўз ва ибораларни планли равишда кичик ёшдаги болалар нутқига киритиш мактабгача тарбия ва бошланғич таълим босқичидан бошланади.

Бошланғич синф ўқувчиларининг луғатидан ўрин олиши лозим бўлган сўзларни белгилашга масъулият билан ёндашиш лозим. Тилдаги барча сўзлар мулоқот жараёнида бир хилда қўлланилмайди. Айниқса кичик ёшдаги ўқувчилар ўз ҳаёти ва фаолияти доирасида эҳтиёж сезган сўзларни ўзлаштирадидилар. Уларнинг ҳаётий фаолиятини ҳисобга олган ҳолда савод ўргатиш жараёнида ўқувчилар нарсаларни, уларнинг сифатларини, ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи сўзлар ўргатиб борилади. Бу сўзлар кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ўзбек тили лексикасини ўзлаштиришлари учун база бўлиб хизмат қилади.

Бошланғич таълим босқичида синфлар кесимида ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган сўз минимуми ҳанузгача белгиланмаган. Ўқувчиларнинг сўз минимуми белгилаб берилмас экан, уларнинг тилдан эгаллаган назарий билимларини тўғри баҳолаш мумкин, лекин тилдан амалий фойдалана олиш кўникмаларини баҳолаш меъёрини асосли деб бўлмайди. Ҳозирги кунда ўқитувчилар ўқувчилар оғзаки нутқини: қайта ҳикоялашда, ўқитувчи саволларига жавоб беришларида, ёзма нутқларида қайси сўзларни қўллашлари шартлигини билмайдилар. Улар асосланадиган бирор меъёрий ҳужжат йўқ. Кузатишларимиз асосида шунини айтиш мумкинки, ўқитувчилар ўқувчиларни баҳолашда луғат бойлигини ҳисобга олмаётгилар.

Ўқувчиларнинг ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма боғланишли нутқда воқеа-ҳодисаларни мукамаллик ифода эта олмасликларини қайд этганлари ҳолда бунинг сабабини билмайдилар. Фикрларини ифодалашдаги хато-камчиликларнинг келиб чиқишига сабаб луғат захираси ва улардан фойдалана олиш кўникмасининг етарли даражада шаклланмаганлигидир.

Болалар атрофдаги кишилар нутқиди, радио ва телеэшиттиришларида, киноларда болалар маъносини тушунишларига тўғри келадиган сўз ва ибораларни эшитадилар, «Ўқин китоби» дарслигидаги бадий асар матнида ўқийдилар, лекин бу сўзларни нутқларида қўллашга эҳтиёж сезмайдилар. Ўқувчилар маъносини тушунади-ю, лекин нутқда қўлламайдиган сўзлар нофаол сўзлар дейилади. Демак, ўқувчи фаол луғат захирасидан ташқари, нофаол луғат захирасига ҳам эга бўлиши лозим.

Ўқувчилар фаол луғат захирасини – бойлигини белгилашда ва қўллаш учун тавсия қилишда қуйидаги тамойилларга асосланилади:

1. Ўқитишнинг муайян босқичида сўзнинг амалий қўлланиши.
2. Сўз ва ибораларнинг оғзаки нутқда ва ўқиладиган матда қўлланиш частотаси.
3. Сўзнинг тузилиши. Бўгин-товуш таркибининг мураккаблик даражаси.

Баъзан бу 3 принцинга амал қилинмайди, чунки нутқда тез-тез учраб турадиган ва мулоқот учун жуда муҳим саналган сўзлар 1-синфданок тавсия этилади. Масалан, ассалому алайкум, марҳамат.

Ўқувчиларнинг фаол луғат захирасини бойитиш нофаол луғат бойлигини кенгайтириш, ошириш зарур. Чунки нофаол лексик бойлиги бадий асарни, болалар фильмларини, радио ва телеэшиттиришларини тушунишлари учун керак бўлади. Кўпинча, ўқитувчилар билан суҳбатда улар бадий асар матнида ўқувчилар тушунмайдиган сўзлар бор. Уларни бермаслик керак, деган фикрларни эшитамиз. Бу уларнинг фаол луғат захираси ва нофаол луғати ҳақида, уларнинг амалий аҳамияти ҳақида тасаввурга эга эмаслигини кўрсатади.

Ўқувчиларнинг фаол ва нофаол луғатини аниқлаш улар устида олиб бориладиган машқ турларини белгилаб олишга ёрдам беради.

Фаол лугатини ташкил этадиган сўзлар устида ишлаш машқлари билан нофаол лугат устида ишлаш машқлари фарқ қилади. Мактабларда эса фаол лугатига киритилиши зарур бўлган сўзлар устида ҳам нофаол лугавий бирлик устида ишлаш каби машқ туридан фойдаланилмоқда. Яъни сўзнинг маъносини тушунтириб бериш билан чекланилмоқда. Аслида фаол лугатга киритиладиган сўзлар устида ишлаш машқлари босқичма-босқич муайян изчилликда уюштирилади. Фаол лугат устида қуйидаги изчилликда ишланади:

- 1) сўзнинг маъноси устида ишланади, тушунтирилади;
- 2) адабий-орфоэпик талаффузи машқ қилинади;
- 3) боғин- товуш, товуш-харф таҳлили орқали имлоси устида ишланади;
- 4) улар иштирокиба бирикма ва гап туздирилади;
- 5) суҳбатлар уюштирилади;
- 6) кузатилган расм, ўқилган асар мазмуни қайта ҳикоялантилади;
- 7) уларни қатнаштириб ёзма ишлар ташкил этилади.

Нофаол лугатга мансуб сўзларнинг маъносини тушунтириш билан чекланилади. Шевага хос сўзларни ҳам нофаол лугатга киритиш зарур. Чунки шевага хос сўзлар бадий асар матнида учрайди. Уларнинг маъноси адабий тилдаги варианты асосида изоҳлаб берилиши зарур. Нутқда эса уларнинг адабий тилдаги варианты ишлатиш тавсия қилинади. Шевага хос сўзларнинг бадий асар матнида учрашини ҳисобга олган ҳолда уларни нофаол лугат захирасига киритиб бориш зарур. Фаол лугавий бирликлар устида ишлашда сўзлар орасидаги семантик алоқадорлик боғлиқликка асосланиш уларни ўзлаштиришни енгиллаштиради. Бошланғич синфларда сўз ва иборлар устида ишлашда тематик тамойилга ва семантик алоқадорликка, грамматик белгиларига кўра сўзлар гуруҳига (от, сифат, феъл каби) асосланиш она тилини ўқитишнинг коммуникатив мақсадини амалга ошириш имконини беради. Бошланғич синфда грамматик белгиларига кўра бир туркумдаги сўзлар гўпلامي ҳосил қилишга доир топшириқлар ўқувчиларнинг фаол лугат захирасини бойитишга ёрдам беради.

Лугат иши сўз бирикмаси ва гап, яъни грамматик қуршов асосида ташкил этилса, ўқувчилар сўзнинг маъносини осон ўзлаштириб оладилар. Янги ўрганилаётган сўз қанчалик кўп сўз бирикмаси таркибиде қўлланса, ўқувчилар уни шунча яхши эслаб қоладилар, нутқда қўлладда қийналмайдилар.

Хулоса қилиб айтганда, фаол ва нофаол лугатнинг таълимий амалий аҳамиятидан келиб чиқиб, бошланғич синфда лугат устидаги ишлар ташкил этилиши лозим.

Адабиётлар:

1. Икромова Р., Ғуломова Х., Йўлдошева Ш., Шодмонқулова Д. Она тили. 4-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2011.
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Биринчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 5 б.
3. Фузайлов С. ва б. Она тили. 3-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2009.
4. Ғуломов А., Қодиров М. Она тили методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1998.

Камбарова С.,
Низомий номидаги ТДПУ тадқиқотчиси

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ МАШҒУЛОТЛАРИДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Таълим соҳасидаги ислоҳотлар синфдан ташқари ишлар, хусусан, синфдан ташқари ўқиш машғулотлари самарадорлигини оширишда илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан кенг қўламда фойдаланиш заруриятини тақозо этмоқда. Замонавий ахборот технологияларини дарсдан ташқари ўқув жараёнига татбиқ этиш ёш авлод интеллектуал салоҳияти, бадий-эстетик тафаккурини ривожлантириш, назарияни амалиётга

боғлаш, билимларини чуқурлаштириш, мустақкамлаш, назорат қилиш ҳамда машғулотларга кизиктириш каби қатор афзалликларга эга.

Адабиётдан ташкил этиладиган синфдан ташқари ўқиш машғулотларида бирор ижодкорнинг умр баёни билан яқиндан танишиш, мустақил мутолаа қилинган асарларни таҳлил қилишда компьютер, мультимедия воситалари каби замонавий ахборот технологияларининг имкониятлари кесксиз.

Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синфида “Мустақиллик даври ўзбек адабиёти” мавзусини ёритишда Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуф, Хуршид Даврон, Эшқобил Шукур, Азим Суюн, Икбол Мирзо каби янги давр адабиёти вакиллари ижодини ўрганиш алоҳида ўрин тутади. Хусусан, ўзининг бахшиёна шеърлари билан ўқувчилар қалбидан чуқур жўй эгаллаган Усмон Азим ижодига мустақиллик мавзуси ўзининг теран ифодасини топган.

“Адабиёт ўқув дастури” [4, 91] да шоир ижодига кенг ўрин берилмаса да, “Мустақиллик даври ўзбек адабиёти” мавзусини ўрганишда Усмон Азим ижоди бой манба бўлади. Куйида шоир ижодига бағишланган синфдан ташқари ўқиш машғулотини компьютернинг “Power Point” дастуридан фойдаланиб ташкил этишга доир фикр-мулоҳазаларимиз билан ўртоқлашмоқчимиз.

Машғулотга ҳозирлик кўриш жараёнида тўгарак иштирокчиларига ижодкорнинг “Соғинч” шеърий, “Жоду” насрий тўпламлари, “Бир қалам йўл” драматик асарларини ўқиб-ўрганиш қаторида адабиёт назариясига доир билимларини ҳам такрорлаб, мустақкамлаш тавсия этилади.

Шоир ҳаёти ва ижод йўли юзасидан тақдимот қилиш устида изланган ўқувчилар компьютер ёрдамида Интернетдан маълумот кидиради, манбаларга қайта-қайта мурожаат қилади. Бу эса уларнинг компьютер саводхонлиги ошишига, мавзуга доир билимлари узок вақт хотираларида сақланиб қолишига замин ҳозирлайди.

Ўз навбатида ўқитувчи тест олиш, саволномалар тарқатиш, якка ёки жамоа тарзида суҳбатлар ўтказиш йўли билан ўқувчилар фаолиятини кузатиб боради. Топшириқларни тузишда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, билиш жараёнлари ва кизикишларига ижодий ёндашилади.

Ноанъанавий синфдан ташқари ўқиш машғулотлари педагог ходимлар зиммасига яна бир қўшимча масъулият юклаши табиий. Эндиликда ўқитувчи нафақат ўз фанини мукамал билиши, балки ахборот-коммуникация технологиялари ўқув воситалари бўйича ҳам етарлича билим ва тажрибага эга бўлиши зарур. Бунинг учун ўқитувчи, энг аввало, “Power Point”, “Word”, “Excel” каби дастурларни яхши билиши муҳимдир.

Машғулотни замонавий ахборот технологиялари асосида ташкил этиш ўқитувчидан муайян тайёргарликни талаб этиши муқаррар.

Гарчи катта меҳнат талаб қилса-да, ўқитувчи Усмон Азим ижодига доир слайдлар тайёрлайди, шеърлари асосида қўйланган кўшиқлар, муаллифлигидаги кинофильмлардан парчаларни махсус техника воситалари ёрдамида ёзиб олиб, компьютер хотирасига ўтказади.

Бу фаолиятга ўқувчиларнинг ҳам жалб қилиниши уларнинг машғулотга бўлган кизикишларини орттиради, бўш вақтларини мазмунли ташкил этишга кўмаклашади.

Машғулот шакли: ҳамкорликда ўқитиш технологиялари амалга ошириладиган ноанъанавий жуфтликларда ишлаш дарси. “Жуфтликда ишлаш (бинар) дарси – ўқувчиларнинг жуфт бўлиб, дарс мавзусини биргаликда ўзлаштириш ёки бир-бирининг билимларини мустақкамлаш дарси. Бунда зарур бўлганда жуфтликлар дарс давомида турлича ўзгартирилиши мумкин.” [2, 101].

Икки босқичга мўлжалланган машғулот дебوحаси ўқитувчининг ижодкорнинг ўзбек адабиётини ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ҳақидаги қириш сўзи билан бошланади. Сўнгра компьютер карнайидан барчага хуш кайфият улашувчи шоир қаламига мансуб “Деразадан боқар сохибжамол ой” кўшиғи оҳиста янграйди:

Сулув келинчақдек безанмиш баҳор,

Далалар ҳам гулзор, боғлар ҳам гулзор.

Гулларга боққандим, кулиб очилиб,

Ёшларинг кетдилар нурдай сочилиб...

Кўшиқ ниҳоясига етгач, ўқувчиларнинг Усмон Азим ижодий фаолияти юзасидан тақдимотлари бўлиб ўтади. Тақдимот чоғида “Power Point” дастурида яратилган мусиқали слайдларга мурожаат қилинади. Маълумки, бу дастурда матн ҳаракатга келади. Матнга жило беришда дастурнинг “Создать слайд” тугмасини босиб, “Конструктор” ҳолатидаги “Эффекты анимации” шаклидан фойдаланиш мумкин.

Дастлаб экранда шоир сурати ва “Ўзим ҳақимда” шеърдан олинган сатрлар пайдо бўлади:

Мен – Усмон Азим,
Бойсунда туғилиб,
Тошкентда яшаяпман,
кўнглимда яшаяпман,
дунёда яшаяпман
ва бир аёлнинг юрагида.

Ёлғондан уялдим
Қочмадим ёмондан
Ҳақиқатга
Чоҳдалигида ҳам

сигнавердим [3, 3-4].

Шоир сийратигади ҳалоллик, ростўйлик, қатъиятлилик каби ўзига хос жиҳатлардан сўзловчи мазкур шеър тўлиқ ҳолда ўқувчилардан бири томонидан ёддан ифодали ўқилади.

Ижодкорнинг замонавий ўзбек шеърляти, драматургияси тараққиётига қўшган муносиб улуши ҳақидаги тақдимотда маърузаларнинг муҳим ўринлари видеопроектор ёрдамида мониторда намоиш этиб турилади.

Турли йилларда дунё юзини кўрган тўпламлари, жаҳон ва қардош халқлар адабиётидан таржималари, сермахсул ва серкирра ижодига ҳукуматимизнинг юксак эътибори ҳақидаги маълумотлар слайдларда ёритиб борилади.

Слайдларда “Гипермуурожаат” (“Гиперссылка”) орқали “Алпомиш” фильмидан лавҳалар Усмон Азимнинг киносценарийлар яратиш маҳоратини ўқувчилар кўз ўнгига гавдалантиради.

Тақдимот якунида маърузачилар шоир ҳаёти ва ижоди юзасидан тенгдошларида туғилган саволларга жавоб қайтаради.

Иккинчи босқичда Усмон Азим ижодининг биргина қирраси – шеърлари ўрганишга киришилади. Топшириқлар ҳар бир жуфтликка белгиланган шеър матни, ундаги айрим бандлар асосида ишланган расмлар, таҳлилга йўналтирувчи саволлар кўринишида слайдларда акс этади.

Шоир сўз санъати воситасида ифодалаган фикрнинг компьютер имкониятларидан фойдаланиб, турли тасвир ва товушлар уйғунлигида ўрганиш ўқувчиларни ахлоқий-эстетик тарбиялаш ва дунёқарашини бойитишга хизмат қилади.

Масалан:

Болари тентирар – гулларга чўри,
Капалак жонсарақ – боққа хизматкор.
Қуёшнинг тилларанг жисмини сўриб,
Намушу ҳаволарда кўқарар баҳор [3, 92].

Табиат бағрига ҳаёлан саёҳат мақсадида мазкур шеърлий сатрларга ишланган кўйидагича манзаралар кейинги слайдларга жойлаштирилади ва унга ҳамохангликда сувларнинг шилдираши, қушларнинг сайраши ҳамда асалариларга хос товушлар эшиттирилади:

Мовий осмон кенгликлариде оққуш мисол сузаётган паға-паға булуғлар карвони. Хәётбахш куклам офтобининг сахаватидан бағри анвойи чечаклар-у зумрад майсалар билан безанган она замин.

Атласнусха қанотларини майингина ҳилпиратиб боғ сахнида учаётган турфа капалақлар. Бол ишқиде чаман кезиб, гул косачалари пойини тавоф айлаётган гужғон асаларилар...

“Paint” график муҳаррири имкониятлари доирасида ҳосил қилинган расмлар шеър сарлавҳаси “Болари тентирар...” номи билан сақланиб, “Таҳрир” (“Правка”) менюсидаги “Нусхалаш” (“Копировать”) ва “Жойлаштириш” (“Вставить”) амалларидан фойдаланиб “Power Point” дастурига ўтказилади.

Навбатдаги слайдларда ўқувчиларни мустақил мушоҳадага йўналтирувчи савол-топшириқлар кетма-кетликда берилади. Масалан, “Биламан, хәёт – кураш билан тирик” [3, 136] шеърини таҳлил қилиш вазираси юклатилган жуфтлик куйидаги савол-топшириқлар устида изланиб, фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён қиладилар:

1. Шеърдаги қирғий ва чумчук тимсолларининг хәтийи ифодасини изоҳлашга уриниб кўринг.

2. Лирик қаҳрамоннинг “Чирқиллаган чумчук тарафида” бўлишга ундаган эҳтиёжни аниқланг.

3. “Туллаган дарахтнинг кесилиши” мисрасининг ўз ва кўчма маъноларини топинг.

4. “Мен кучнинг ҳар ишидан излайман мантиқ – Чидолмайман хәқнинг эзилишига” байти шоир табиатидаги қайси фазилатларни юзага чиқарган?

5. “Оламга зўравонлик бешафкат боқади. У хуш кўрар тиз чўккан дунёни...” байти замиридаги ҳақиқатга муносабат билдиринг ва ҳоказо.

Таҳлил нафақат савол-жавоблар шаклида, балки шоир шеърларида қўлланилган махсус тасвирий воситаларни аниқлаш йўли билан ҳам амалга оширилади. Бундай усул орқали ўқувчилар фаолияти сатрлар замирига сингдирилган маъноларни излаб топишга йўналтирилади. Аксарият шеърларида Усмон Азим киши нигоҳидан яширин, бир қарашда кўримсиздек, оддий, лекин бетакрор табиат манзараларига муурожаат қилиш асносида бадийи хижатдан мукамал асарлар ярата олганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, “Заминда салқин оз...” деб бошланувчи шеърининг сўнгги бандига эътибор қаратайлик:

Йўнғичқа ўйнайди
Муздай сув кечиб.
Ўлтурдим
Боғланган
Кўнглимни ечиб [3, 93].

Шеърда тасвирланганидек, эгитларига саратон сувлари таралган беда баргларининг майин шаббода эпкинларидан охиста тебраниб чайқалиши киши руҳиятига чексиз хузур бахш этади. Йўнғичканин “сув кечиб” рақсга тушишидан завқланган лирик қаҳрамон хәёт ташвишларини бир зумга бўлса-да унутади. Алдовлар, хиёнатлар соя солган озурда кўнглидаги губорлар тарқалиб кетади. Кўринадики, шоир ташхис санъатини қўллаш орқали йўнғичкани деталлаштиради, шахслантиришга эришади.

“Усмон Азимнинг шеърларида, – деб ёзади филология фанлари доктори Баҳодир Карим, – ҳақиқатга талпиниш, ҳақиқатни излаш, ёлғондан зада кўнгил изтироблари акс этади. Табиатнинг турли фасллари, турли ҳодисалари ва ҳосилалари шоир ҳис-туйғуларини теранроқ тасвирлаш учун восита. Табиатнинг турли фасллари, турли ҳодисалари ва ҳосилалари шоир ҳис-туйғуларини теранроқ тасвирлаш учун восита. Лирик қаҳрамон кузги боғларда сайр этади. Шоирнинг кундузлари – бир лаҳзалик, тунлари узун; куёш эса ҳақиқат рамзи. Шу боис “Рухимда бир порла, куёшим” дейди” [1, 8].

Машғулот якунида жуфтликларнинг таҳлили асосидаги муайян хулосалари мати кўринишида компьютер хотирасига киритилади.

Шунингдек, “Power Point” дастури имкониятларидан фойдаланиб, ўқувчилар билимини тест усулида назорат қилиш ҳам мумкин.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш ўринлики, замонавий ахборот технологияларини синфдан ташқари ўқиш машғулотларга жорий этиш ўқувчиларнинг илм олишга бўлган рағбатини кучайтиради, ўзлаштириш самарадорлигини оширади, энг муҳими, ахлоқий-эстетик тарбиялашга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. XX аср ўзбек шеърляти антологияси. Муҳташам гулдаста. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
2. Йўлдошев Ж. Ғ., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Т.: Fan va texnologiya, 2008.
3. Усмон Азим. Соғинч. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
4. Uzviylashtirilgan davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Adabiyot. Ona tili. O'zbek tili. 5-9 sinflar. – Т.: Yangiyo'l polygraph service, 2010. – 91 b.

Тажбенова С.С.,

Ажиниёз номидаги НДПИ ўқитувчиси

**ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ШАКЛЛАНТИРИЛАДИГАН КЎНИКМАЛАР
ХУСУСИДА**

Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларга давлат ҳужжатларида белгиланган муайян талаблар ҳажмида назарий билимлар берилиб, тегишли кўникма ва малакалар ҳосил қилинади. Бунда «Она тили» давлат таълим стандарти, ўқув дастурларида «Билимлар», «Кўникмалар», «Малакалар» рукнлари остидаги талаблардан келиб чиқилади. Лекин ўқитувчи ушбу талаблар устида айрим-айрим эмас, балки уларни бирлаштирган, муайян изчилликка келтирган ҳолда иш олиб бориши тўғри бўлади. Бунинг учун эса у кўникмаларни малакалардан ажрата олиши ҳам зарур.

Билим деганда назарий маълумот, ундаги компонентлар: термин, таъриф, тасниф, қоида, тавсиф, тил фактлари тушунилади. Билимни мустаҳкамлашда эса ана шу компонентлардан бири ёки бир нечтасини ўқувчиларнинг эслаб қолиш ва ўзлаштиришларига эришиш жараёни кечади. Билимни ўзлаштириш унга доир қандайдир ёки бирор даражадаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилишни ҳам ўз ичига олади.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, билимдан кўникмага, кўникмадан малакага қараб бориш тартиби қатъий эмас. Назарий маълумотни аввал мисолларни кузатиш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш, кейин уни ўқиб ўрганиш тарзидаги индуктив усулга хос тартибда кўникмадан билимга қараб борилади. Демак, аввал билим, кейин кўникма деган ғоя нотўғри, илмий асосланишга муҳтож.

Кўникма бирор амални (ҳаракатни) бажариш билан боғлиқ ақлий операцияларни эгаллаш жараёнидир. Масалан, сўзнинг қайси туркумга мансублигини айтиш мақсадида терминни эслаш учун сўзнинг қандай сўроққа жавоб бўлиши хаёлан таҳлил қилинади. Бу ана шу ҳаракатга кўникиш жараёни саналади. Демак, термин билан боғлиқ кўникмалардан бири уни таҳлил йўли билан эшлашга кўникишдир.

Агар кўникмаларни орфографик, грамматик, пунктуацион кўникмалар деб белгиласак, ўта умумий бўлиб қолади ва у малака билан тенглик касб этади. Масалан, орфографик кўникмалар деганда саводли ёзиш тушунилиши мумкин, лекин буни малака деб ҳисоблаш тўғрироқдир. Луғатдан, матндан фойдаланиб саводли ёзиш кўникмага ишора қилса, улардан фойдаланмай саводли ёзиш малаканинг шаклланганидан далолат беради. Бошқача айтганда, кўникма малакага айланганда ёрдамчи воситаларга, жумладан, қоидага эҳтиёж бўлмайди.

Кўникма деганда ўқувчининг нимагадир (масалан, қоида ва б.) таяниб тошшириқни бажариши, яъни вазифани англаган ҳолда адо этиши тушунилади.

Кўникма ҳосил бўлишининг бошланғич (элементар) фазасида матндан (нутқдан) ажратиб олинган айрим тил ҳодисаларига доир намуналар устида ишланади. Кўникма ҳосил

бўлишининг умумлашган фазасида эса тил ҳодисасини бошқаларидан фарқлашга доир машқлар бажарилади.

Кўника бир дарсда малака даражасига етказилмай мустақкамланган тил ҳодисаси малака устидаги ишни тақозо этиши мумкин.

«Она тили» дарсликларида берилган назарий маълумотларни эгаллаш асносида даставвал маълум кўникмаларни ажратган ҳолда дарсликдаги машқлардан тизимли фойдаланиш лозим.

Кўника назарий маълумотдаги компонентлар (термин, таъриф, тасниф, қоида, тавсиф, тил фактлари) бўйича ҳосил қилинади. Айрим термин-тушунчалар тил сатҳлари (бўлимлар)нинг номини атайди, айримлари бир хил ҳодисаларнинг умумий номини (масалан, товуш, шовкин, ун, савол, жавоб), баъзилари тасниф бошида турувчи тил ҳодисаларининг умумий номини (масалан, келишик, замон, нисбат, майл, даража ва б.) билдиради. Демак, уларни эшлашда шакл ёки висталар эмас, балки тил сатҳлари, таснифларга таяниш кўникмаларини ҳосил қилиш лозим бўлади.

Кўника билан малака орасидаги чегара яна ҳам нозик бўлиб, уни фарқлаш ўқитувчидан ўқувчиларнинг реал ҳаракатларини кўз олдига келтирган ҳолда бирмунча чуқур мушоҳада юритишни талаб этади. Кўника билан малаканинг фарқи қоринган тавсиялар эса тегишли иш турларини танлаш ва улардан фойдаланишдаги ноаникликка сабаб бўлади. Зеро, ўқувчиларда қандай кўникмаларни шакллантириш лозимлигини билсагина, методик тадбирларни ўринли белгилай олади.

Кўника ва малакалар айрим-айрим қаралиши ва режалаштирилиши нотўғри. Бугун бир тил ҳодисаси юзасидан кўника ҳосил қилинаётган бўлса, аста-секин кейинги машқларда кўника малакага айлана боради. Аслида жараён битта.

Билим билан кўника ва малака чегараси аниқ кўриниб турса-да, дарслик материалларида булар назарий маълумот ва уни мустақкамлашга қаратилган машқлар тизимида йўқолиб кетади. Зеро, билимни мустақкамлаш билан кўника ва малакаларни шакллантириш устидаги ишлар бир нарса бўлиб қолади.

Билимлар», «Кўникмалар», «Малакалар» рукнлари стандарт ва ўқув дастури талабларида ажратилиши мумкин, лекин ўқитувчиларнинг дарс фаолиятида бундай йўл тутиш тўғри эмас, чунки ушбу рукнлар муаллимнинг мўлжални йўқотиб қўйишга олиб келади. Шунинг учун «Она тили» дарсликларида берилган назарий маълумотлар ўқувчилар ўрганганидан назарий билимларни ифода этар экан, уларнинг ҳар бирини эгаллаш асносида маълум кўника ва малакаларни шакллантириш вазифаларини бирлаштирган ҳолда ҳам ўз ичига олади. Фақат шу нарса эътиборда бўлиши керакки, дарсликдаги машқлар тизими кўника ва малакаларни шакллантиришга қанчалик хизмат қила олиши олдиндан маълум бўлиши даркор.

Хуллас, назарий билимнинг бошқа компонентлари ҳам ўқитувчи томонидан шу тарзда ўрганиб чиқилиши ва шакллантириладиган кўникмалар ажратилиши керак.

Адабиётлар:

1. Бошланғич таълим бўйича янги таҳрирдаги Давлат таълим стандарти. Она тили / Тузувчилар: Қ. Абдуллаева, Р. Сафарова ва бошқ // Бошланғич таълим, 2005.
2. Бошланғич таълим бўйича янги таҳрирдаги ўқув дастури. Она тили (Тузувчилар: Қ. Абдуллаева, Р. Сафарова ва бошқ) // Бошланғич таълим, 2005.
3. Исабаев Ө. Қазақ тілін оқыту методикасы (жалпы методика). – Т.: Ўзбекистон, 2003
4. Қутлимуратов Б. Қарақапак тілі 1-кл. Методикалық қолданба. – Н.: Білім, 2003.

МАЗМУНЫ/МУНДАРИЖА/СОДЕРЖАНИЕ

Шарипов Ш. С. Шарафли йул.....	3
Хомидий Х. Илм – адаб учоги.....	4

ТИЛТАНЫМ/ТИЛШУНОСЛИК/ЯЗЫКОЗНАНИЕ

1. Мынбаев Н.Ж. Түркі халықтарының этникалық және этнонимдік жүйелері пантопохронияда.....	6
2. Боранбаева Г.С. Ауызша нормаланған фразеологизмдер.....	10
3. Мазмбаева Ж.О. Метафоралардың лингвотанымдық сипаты.....	13
4. Им С.Б. Трудности в изучении русского языка носителями агглютинативных языков.....	15
5. Велишаева Э.С. О «Фразеологическом словаре казахского языка» С.Кенесбаева.....	17
6. Джуманова Д. Р., Ванг Хао. Особенности использования фразеологизмов в произведениях Н.Носова.....	18
7. Джусупова У.Т. Сингармогласные казахского языка.....	20
8. Паизбекова А.Дж. Паремнологические единицы английского, русского, узбекского и казахского языков с национально-культурным компонентом.....	23
9. Куттымуратова Ы. Қоңырат ауданы говорында кездесетін кәсіби сөздерді үйрену мәселесі жайында.....	25
10. Мадаминов А. Исм мураккаб сүз бирикмаларининг семантик хусусияти.....	27
11. Абишпазарова М. Н. Особенности консонантных сочетаний разносистемных языках.....	29
12. Умиров И. Тасвирий ва таъсирий воситалар.....	30
13. Айтбаев Д.Т. Екі сыңары да мағынасыз қос сөздер семантикасы.....	32
14. Айтбаев Д.Т., Фазылова К. Өзбек-қазақ тілдеріндегі жалғаулықсыз құрмалас сөйлемдер.....	35
15. Мұйдинов Қ. Марказий Осиёда суд нотиклигининг юзага келиши ва тараққиёти....	37
16. Юнусова Ш. Шоирлар реклама тури сифатида.....	39
17. Тұяқов Н. М. Аударма – ауыр жұмыс (өзбек-қазақ тілдерінің кейбір ерекшеліктері жайлы).....	41

ӘДЕБИЕТТАНЫМ/АДАБИЁТШУНОСЛИК/ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

18. Қалдыбаев Т. Абылай - халқының талайлы тағдырында ұлтқа ұстын болған хан..	44
19. Джусупов Маханбет. Рахматулла Раимқұлов – 100 жыл (Ташкентте өткен мерей тойынан кейінгі ойлар).....	49
20. Тоқтар Әлібек. Аталар аманаттаған асыл сөз («Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясы туралы бірер сөз).....	52
21. Рақымжан Тұрысбек Қазақ руханияты және Д.Қонаев.....	60
22. Тымболова А.О. Сахнадағы сөз өнері.....	65
23. Қажрамонов Қ. Маслакдош ва қисматдош шоирлар.....	68
24. Турдимов Ш. Дороқұз образи хусусида.....	70
25. Исаева Ш. Бадий ифода ва рухият тасвири синтези.....	77
26. Ёқубов И. Романий тафаккур қамрови.....	78
27. Ёқубов И., Каримова Ш. Фольклор аңьаналари ва миллий роман.....	80
28. Сыздықбаев Н. А. Музыка как способ постижения психологии героев.....	81
29. Хамракулова Х. «Садди Искандарий»нинг ўзига хос талқинлари.....	83
30. Матёқубова Т. Адабий ва адабий дўстлик, ижодий ҳамкорлик.....	85
31. Шоимов А. Хусайн Жовиднинг «Морол» драмаси ҳақида.....	86

32. Эргашева Ш. Қозоқ шеърлятида қардошлик мадҳи.....	89
33. Төртқұлбаева Т. Қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраулар шығармашылығында жыршылдык дәстүр.....	90
34. Ахмедова В. А. Образли талқинда драматург махорати.....	93
35. Тұхтаева Н. Яхшиларнинг шарофати.....	95
36. Омонова М. Лутфий шеърларида бадий санъатлар.....	96
37. Икромов А.Т. Ростлик – инсонни шарафловчи ахлокий фазилат.....	98
38. Бурхонова Ф. Модерн ҳикояларда шакл ва услуб.....	99
39. Исмоилов И. Идрок ва талқин.....	101
40. Бурхонова Н. Шукур Холмирзаев ҳикояларида маънавий талқин.....	103
41. Жабборова Д. Давр ўзгариши ва янгиланиш жараёни.....	104
42. Жўраева Д. Бахт ўзи нимадир, бебахтлик нима?.....	106

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ӘДИСТЕМЕ/ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

43. Саденова А.Е. Қазақ тилин меңгертуде дискурстық құзыреттіліктің қалыптасуы....	109
44. Тұхлиев Б. Дарсларни ташкил этишининг замонавий технологиялари.....	113
45. Мирқосимова М. Ўзбекистондаги қозоқ мактаблари адабий таълими мазмунини такомиллаштириш омиллари.....	115
46. Ниёзметова Р.Х. Адабиётда миллийлик масаласи.....	117
✓ 47. Мухамедова С. Х. Педагогические и информационные технологии на занятиях по «Общему языкознанию».....	119
48. Нишанова З.Т. Тортинчоқликнинг педагог фаолятига салбий таъсири.....	122
49. Калдыбекова А.С., Ахмедов Т. «Күлтегин» және «Тоныкөк» жырларында отансүйіштік тәрбие.....	123
50. Адилова С. А. Тил таълимида аутентик материаллардан фойдаланиш масаласига доир.....	124
51. Мўминова О. К. Ўқитувчининг нутқ техникасини ошириш усуллари.....	126
52. Юсупова Т.А. Она тили таълими мазмунига дифференциялаш орқали ёндашув....	128
53. Мирджалолова Л.Р., Йўлдошев Р.А. Ўзбекча тўғри талаффузни ўргатиш.....	130
54. Қувандикова И. С. Русийзабон гуруҳларда ўзбек тилини ўргатиш жараёнида нутқ ўстириш масалалари.....	131
55. Абдувалитов Е. Б. Шакарим Худайбердиевнинг “Лайли – Мажнун” достони хақида.....	133
56. Жумашев Д. Ўқувчиларнинг боғланишли нутқи устида ишлаш.....	135
57. Тотанов Н.Қ. Бастауыш сыныпта (4-сынып) грамматиканы оқыту және тил дамыту әдіс-тәсілдері.....	137
58. Байқабылов Ө.А. Синонимдерді жаңаша оқыту жолдары.....	139
59. Дусанов Қ. Фанлараро алоқа жараёнида матннинг ўрни.....	142
60. Дуйсабаева Д.У. Жазба жұмыстарды дұрыс ұйымдастыру – сауаттылық кепілі.....	143
61. Абдувалитов Н.Б. Білім берудің кейбір талаптары.....	145
62. Боқиева Х. С. Бошланғич синф ўқувчиларининг дұғат захирасини белгиләш.....	147
63. Камбарова С. Синфдан ташқари ўқиш машғулотларида ахборот технологиясидан фойдаланиш.....	149
64. Тажбенова С.С. Она тили дарсларида шаклантириладиган кўникмалар хусусида.....	153

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ**

(Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінің 60 жылдығына
арналған ғылыми-теориялық жинақ)

**ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ**

Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университетінің
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған.

Разрешено в печать 8.11.13г.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman»
Усл. п. л. 10. Тираж 200.

Отпечатано «Design Group COLIBRI»

ISBN 978-9943-4218-6-8

9 789943 421868